

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών, Τμήμα Επικοινωνίας & Ψηφιακών Μέσων

Διδρυματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών

«Δημόσιος Λόγος και Ψηφιακά Μέσα»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

«Εθνοκεντρικός Λόγος: Η
περίπτωση της ΕΑΜικής
εθνικής αντίστασης»

Βασίλειος Τζώτζης

Φλώρινα 2021

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών, Τμήμα Επικοινωνίας & Ψηφιακών Μέσων

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

«Εθνοκεντρικός Λόγος, η περίπτωση της ΕΑΜικής εθνικής αντίστασης»

«Ethnocentric Speech, the case of the EAM national resistance»

Βασίλειος Τζώτζης

Εξεταστική Επιτροπή

.....(Επόπτρια)

.....

.....

Φλώρινα 2021

Ο συγγραφέας βεβαιώνει ότι το περιεχόμενο του παρόντος έργου είναι αποτέλεσμα προσωπικής εργασίας και ότι έχει γίνει η κατάλληλη αναφορά στην εργασία τρίτων, όπου κάτι τέτοιο ήταν απαραίτητο, σύμφωνα με τους κώδικες της ακαδημαϊκής δεοντολογίας

.....

.....

Εστη Πένυ

Για τον κοινωνικό ρόλο της επιστήμης

Ω Τσάρλι! Τραβήξου απ' τον ήλιο

Σαν σήμερα ρίζαν την ατομική

Σήμερα στα λιμάνια

Οι σωματέμποροι κι οι πορτοφολάδες

Θα μπορούν να περηφανεύονται

που δεν γίναν επιστήμονες

Ω Τσάρλι! Τραβήξου απ' τον ήλιο

Σαν σήμερα ρίζαν την ατομική

Σήμερα θα μπορούσε

μια πόρνη να λέει στην προσευχή της

Ω Θεέ σ' ευχαριστώ

που δεν γέννησα

Φώτης Αγγουλές

(Τσεσμές Μικράς Ασίας, 1911 – Αιγαίο Πέλαγος, 27 Μαρτίου 1964)

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	σελ 7
Abstract.....	σελ 8
Πρόλογος.....	σελ 10
Κεφάλαιο 1ο – Εισαγωγή.....	σελ 12
Κεφάλαιο 2 ^ο – Θεωρητικό Μέρος.....	σελ 16
2.1 Καπιταλισμός, ο τρόπος παραγωγής της νεωτερικότητας.....	σελ 17
2.1.1 Αστική τάξη, το υποκείμενο του καπιταλισμού.....	σελ 20
2.2 Κράτος.....	σελ 21
2.2.1 Κρατική βία και Εξουσία.....	σελ 23
2.2.2 Κράτος και έθνος.....	σελ 25
2.2.3 Λαϊκή Κυριαρχία.....	σελ 29
2.3 Ο Εθνικισμός.....	σελ 32
2.3.1 Εισαγωγικά για την Ιδεολογία.....	σελ 32
2.3.2 Εθνικισμός, ανταγωνιστική ιδεολογία της αστικής τάξης.....	σελ 33
2.3.3 Οι λειτουργίες του Εθνικισμού.....	σελ 38
2.4 Ταυτότητα, η εικόνα των υποκειμένων.....	σελ 42
2.4.1 Ο Ορισμός της ταυτότητας.....	σελ 44
2.4.2 Η αναγκαιότητα του Άλλου στην Ταυτότητα/Ετερότητα.....	σελ 45
2.4.3 Οι λειτουργίες της (εθνικής) Ταυτότητας.....	σελ 46
2.5. Οι άνθρωποι της Ιδεολογίας – Διανόηση.....	σελ 48
2.6 Θρησκεία, η επουράνια ιδεολογία.....	σελ 50
2.7 Ψυχανάλυση, οι λειτουργίες της συνείδησης.....	σελ 52
2.8 Επικοινωνία, ο ρόλος της επαφής των ανθρώπων.....	σελ 60
2.8.1 Πολιτισμός, ως υψηλή κουλτούρα και ως τέχνη.....	σελ 61
2.8.2 Εκπαίδευση, η ενστάλαξη της υψηλής κουλτούρας.....	σελ 65
2.8.3 Η Γλώσσα ως κώδικας του Εθνικισμού.....	σελ 68
2.9 Ο βιωμένος χώρος και χρόνος.....	σελ 70
2.9.1 Χώρος το πεδίο του Εθνικισμού.....	σελ 71
2.9.2 Χρόνος, οι στιγμές του Εθνικισμού.....	σελ 74
2.9.3 Οι ιδιότητες του εθνικιστικού χρόνου.....	σελ 76
2.10 Μαρξισμός, η αντι-εθνικιστική Ιδεολογία.....	σελ 79
2.11 Οι σχολές μελέτης του Εθνικισμού.....	σελ 83
2.12 Συνοψίζοντας το θεωρητικό μέρος.....	σελ 86

Κεφάλαιο 3 ^ο - Ερευνητικό μέρος.....σελ 88	
3.1. Σκοπός της εργασίας.....σελ 88	
3.2. Μεθοδολογία της έρευνας.....σελ 89	
3.3. Αποτελέσματα της Έρευνας.....σελ 93	
Κεφάλαιο 4 ^ο – Συμπεράσματα.....σελ 116	
4.1 Οι αναλυτικές κατηγορίες.....σελ 116	
4.2 Τα ερευνητικά ερωτήματα.....σελ 124	
4.3 Γενικότερα συμπεράσματα, γενικεύσεις.....σελ 127	
4.4 Περιορισμοί της εργασίας.....σελ 128	
4.5 Προτάσεις για μελλοντική έρευνα.....σελ 129	
4.6 Παρέκβαση, αντί επιλόγου.....σελ 130	
Βιβλιογραφία.....σελ 131	

Περίληψη

Η εργασία είναι μια πρόταση μελέτης του εθνοκεντρικού λόγου και του εθνικιστικού φαινομένου. Μέσα από μια πορεία έρευνας της Οικονομίας, των Κρατικών δομών, της Ιδεολογίας, της Εκπαίδευσης, του Πολιτισμού, της Ψυχανάλυσης, του Χώρου και του Χρόνου, του Μαρξισμού, αλλά και των ακαδημαϊκών ρευμάτων μελέτης του Εθνικισμού, συγκροτεί μια μέθοδο, ένα εργαλείο προσέγγισης.

Με βάση αυτό το κεκτημένο προχωρά στην ανάλυση του εθνοκεντρικού λόγου σε ντοκουμέντα – ορόσημα της ΕΑΜικής Αντίστασης, στην Αριστερή πτέρυγα της Εθνικής Αντίστασης. Στην έρευνα αξιοποιούνται ποσοτικές και ποιοτικές μέθοδοι, ώστε να αναζητηθεί η ύπαρξη ή όχι της εθνικιστικής ιδεολογίας, τα αίτια και οι συνέπειες αυτής της παραδοχής. Το ιδρυτικό κείμενο του καθηγητή Δημήτρη Γληνού «Τι είναι και τι θέλει το ΕΑΜ», καθώς και ο ιστορικός λόγος του πρωτοκαπετάνιου του ΕΛΑΣ, Άρη Βελουχιώτη, στη Λαμία θα αποτελέσουν το υλικό – δείγμα.

Η έρευνα διαπίστωσε την ύπαρξη του εθνοκεντρικού λόγου στις διακηρύξεις της αντίστασης, συνέκρινε το λόγο αυτό με τις θεωρητικές παρατηρήσεις και ισχυρισμούς, εξάγοντας συμπεράσματα για την πορεία του ΕΑΜικού κινήματος. Η αναγκαιότητα της χρήση του εθνοκεντρικού λόγου, οι συνέπειες αυτής της επιλογής, τόσο στην ανάπτυξη όσο και στην τελική έκβαση της ταραγμένης δεκαετίας του '40, διερευνώνται για την εξαγωγή συμπερασμάτων για το σύνθετο αυτό φαινόμενο.

Λέξεις κλειδιά: Εθνικισμός, Ιδεολογία, Εθνικιστικός Λόγος, ΕΑΜική Αντίσταση

Abstract

The present work focuses on the study of the ethnocentric speech and on the phenomenon of nationalism. Through a scholarly study of the Economics, State structures, Ideology, Education, Culture, Psychoanalysis, Space and Time, Marxism, but also the academic approaches to the phenomenon of nationalism, I attempt to construct a method, a tool of approach..

Based on this acquis, I proceed to the analysis of the ethnocentric discourse in landmark documents of the EAM Resistance, in the Left wing of the National Resistance. Quantitative and qualitative methods are used in this study to investigate the existence or not of the nationalist ideology, the causes and the consequences of this assumption. The founding text of Professor Dimitris Glinos "What is and what does EAM want", as well as the historical speech of the first captain of ELAS, Aris Velouchiotis, in Lamia will be the material - sample.

The study ascertained the existence of the ethnocentric discourse in the declarations of resistance, compared this discourse with the theoretical observations and assertions, drawing conclusions about the course of the EAM movement. The necessity of using ethnocentric discourse, the consequences of this choice, both in the development and in the final outcome of the turbulent 1940s, are being explored in order to draw conclusions about this complex phenomenon

Keywords: Nationalism, Ideology, ethnocentric discourse, Resistance of EAM

Συντομογραφίες

ΕΑΜ	Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο
ΕΔΑ	Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά
ΕΛΑΣ	Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός
ΕΣΣΔ	Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών
ΚΚΕ	Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος
ΚΚΣΕ	Κομμουνιστικό Κόμμα Σοβιετικής Ένωσης
SPD	Sozialdemokratische Partei Deutschlands

Πρόλογος

Η πολιτική συγκυρία των ακαδημαϊκών εξαμήνων παρακολούθησης του ΔΠΜΣ «Δημόσιος Λόγος και Ψηφιακά Μέσα» σηματοδεύτηκε από τον απόηχο της κύρωσης της Συμφωνίας των Πρεσπών μεταξύ Ελλάδας και Βόρειας Μακεδονίας, καθώς και από την προσφυγική κρίση σε Αιγαίο και Έβρο. Κοινός παρανομαστής και υπόβαθρο του αναπτυχθέντος δημόσιου λόγου υπήρξαν πτυχές του εθνοκεντρικού – εθνικιστικού λόγου. Η βιωμένη πολιτική αντιπαράθεση σε αλληλοδιαπλοκή με το περιεχόμενο του ΔΠΜΣ υπήρξαν οι αφορμές για την επιλογή του επιστημονικού πεδίου της παρούσας εργασίας.

Η μελέτη της εθνικιστικής ιδεολογίας δεν θα μπορούσε να αρκεστεί στη γενική πορεία των ιδεών, αλλά εξειδικεύεται στην περίοδο της ΕΑΜικής αντίστασης, η οποία παραμένει σημείο τομής και ιστορικού διχασμού της πολιτικής ζωής της χώρας, ακόμη και σήμερα. Στη διάρκεια της εκπόνησης της εργασίας, της επαφής με τη βιβλιογραφία και της επεξεργασίας του υλικού διαμορφώθηκε η εικόνα και για την υποκειμενική/προσωπική επιλογή της ΕΑΜικής περίπτωσης. Η λακανική συμβολή περί «του σταδίου του καθρέφτη» και της ταύτισης (Κυβέλλου, 2007) δίνει την απάντηση για τη σχέση του γράφοντος με τα ιστορικά γεγονότα. Το μοναδικό ερευνητικό ερώτημα θα μπορούσε να αφορά, σε πρώτο πληθυντικό πρόσωπο, τις αιτίες της ήττας του ΕΑΜικού κινήματος.

Αξίζει να αναφερθεί πως σε όλη την πορεία των θεωρητικών αναζητήσεων και δοκιμών αυτής της εργασίας, υπήρξε μια γενική θεωρητική σταθερά. Είναι τα λόγια του Ερνέστο Τσε Γκεβέρα: *«Υπάρχουν αλήθειες τόσο προφανείς που δεν ωφελεί να τις συζητά κανείς. Πρέπει να είσαι μαρξιστής με την ίδια φυσικότητα με την οποία είσαι υπέρ του Νεύτωνα στη φυσική ή υπέρ του Παστέρ στη βιολογία»* (Ριζοσπάστης, 2008).

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω όσους συνέβαλαν από οποιαδήποτε θέση στο ΔΠΜΣ, τους Καθηγητές και τις Καθηγήτριες, τους εργαζόμενους, καθώς και όσους μοιράστηκαν μαζί μου αυτή την εμπειρία στα χρόνια της πανδημίας του Covid-19.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στην Δρα. Παρασκευή Γκόλια για τις χρησιμότερες παρατηρήσεις της στην εφαρμογή της μεθόδου. Οι παρατηρήσεις του φίλου και συντρόφου Υπ. Διδάκτορα Παπουτζή Λάζαρου βοήθησαν στη νοηματική συγκρότηση της εργασίας.

Οι ευχαριστίες προς την Καθηγήτρια Δόμνα Μιχαήλ ξεπερνούν τα όρια εκπόνησης αυτής της εργασίας. Όταν ένα πρόσωπο φαντάζει ως αφορμή για την ανάπτυξη των αναλυτικών εργαλείων ερμηνείας του κόσμου, επαφής με κορυφαία ρεύματα σκέψης, διεύρυνσης του ερευνητικού ορίζοντα, και εν τέλει της προσωπικότητας του γράφοντα, τότε σίγουρα οι τυπικές ευχαριστίες δεν αρκούν.

Κεφάλαιο 1^ο

Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία μελετά το φαινόμενο του Εθνικισμού¹, προκειμένου να διερευνήσει τον Εθνικοκεντρικό Λόγο στην ΕΑΜική Αντίσταση. Η προσέγγισή του γίνεται από διαφορετικές οπτικές και επιστημονικά πεδία. Ο μαρξισμός, τα ρεύματα μελέτης του εθνικισμού, η κοινωνιολογία, η μελέτη των ιδεολογιών και τέλος η ψυχανάλυση ορίζουν τις βασικές πτυχές του φαινομένου. Κεντρικός ισχυρισμός της εργασίας αποτελεί πως: η βασική πλευρά του εθνικισμού, αυτή που καθορίζει και δορυφοριοποιεί τις υπόλοιπες γύρω της, είναι πως: **ο εθνικισμός αποτελεί Ιδεολογία** (ideology). Στη μελέτη των ιδεών και σε έναν ευρύτερο φιλοσοφικό προβληματισμό για την ανθρώπινη κατάσταση, τοποθετούνται οι αφετηριακές παραδοχές της εργασίας σε συμφωνία με το έργο του Kedourie (2017). Ο εθνικισμός ορίζει τις νοητικές μας προσλαμβάνουσες με τρόπο επιβλητικό, οι επιταγές του δομούν τη σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα, η κατίσχυση του σε αντιδιαστολή με άλλες ιδεολογίες είναι σχεδόν καθολική. *«Ο εθνικισμός στις βασικές του διαστάσεις έχει καταξιωθεί ως μια οικουμενική «γλώσσα», μια αυτονόητη ρηματική πρακτική, ένα φυσικό discourse, ένας κυρίαρχος τρόπος σκέψης. Εξετάζοντας κριτικά τον εθνικισμό εξετάζουμε, ανακλαστικά, τον ίδιο μας τον εαυτό: την εποχή μας, την κοινωνία στην οποία ζούμε, τον τρόπο με τον οποίο σκεφτόμαστε»* (Λέκκας, 2011:5). Ακόμη και την ώρα που στοχαζόμαστε για αυτόν το πράττουμε ως Έλληνες, όταν μιλάμε για αυτόν χρησιμοποιούμε τις λέξεις της «εθνικής γλώσσας», η αποστασιοποίηση φαντάζει εξαιρετικά δύσκολη. Οι παράλληλες εκδηλώσεις του εθνικισμού, καθώς και η συγκρότηση των αναλυτικών κατηγοριών θα έχουν βάση τις παραπάνω επισημάνσεις.

Η έρευνα στέκεται αλλά και είναι υποχρεωμένη να προχωρήσει πολύ πέρα από το Μαρξισμό. Πολύ περισσότερο από μια δογματική εκδοχή του, την επίσημη κρατική

---

¹ Με τον όρο Φαινόμενο του Εθνικισμού γίνεται μια προσπάθεια συμπερίληψης του εθνικισμού ως ιδεολογία, του μαζικού κινήματος και των κρατικών δομών.

ιδεολογία τις τελευταίες δεκαετίες ύπαρξης της ΕΣΣΔ. Οι ιδρυτές της ιδεολογίας ασχολήθηκαν με το εθνικό φαινόμενο, ο μαρξισμός και οι υποστηρικτές του μελέτησαν και συγκρούστηκαν με τον εθνικισμό και τους δικούς του οπαδούς. Υπάρχουν οριακές στιγμές στην ιστορία του, όπου η διαπάλη γύρω από το έθνος ορίζει τα ρεύματα εντός του μαρξιστικού κινήματος. Ο Μαρξισμός θα εξεταστεί όχι απλά ως ένα ρεύμα σκέψης το οποίο έθεσε σε κίνηση εκατομμύρια ανθρώπους, αλλά υπό το πρίσμα της υιοθέτησής του από την ηγεσία του ΕΑΜικού κινήματος, το ΚΚΕ. Η βασική αποτυχία ερμηνείας του εθνικισμού, από την πλευρά της μαρξιστικής σκέψης, οφείλεται στους μονισμούς των θεωρήσεών του. Ο κοινωνικός μονισμός με την αναγωγή των πάντων στις τάξεις και ο φιλοσοφικός μονισμός με την αναγωγή των πάντων στην ύλη, αποτέλεσε το κύριο ερμηνευτικό πρόβλημα (Ζιάκας, 1988). Η ίδια η μέθοδος του αναγωγισμού² μοιάζει εξίσου προβληματική. Το έθνος υπήρξε για τον Μαρξισμό μια τυπική εκδήλωση «ανωμαλίας» στο επιστημονικό του Παράδειγμα (paradigm) (Kuhn, 2020).

Η επαφή με τα διαφορετικά ρεύματα μελέτης του εθνικισμού, θα μπορούσε από μόνη της να υποστηρίξει μια διπλωματική εργασία. Ο εντοπισμός των γνωρισμάτων κάθε ρεύματος στο ερευνητικό υλικό, η επιχειρηματολογία και οι τεκμηριώσεις κάθε σχολής, καθώς και η αντιπαράθεση των πορισμάτων τους αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για παραπέρα μελέτη. «*Η κύρια κατάταξη –που έχει προτείνει κυρίως ο Antony Smith– είναι σε τρεις κατηγορίες (με διάφορες υποκατηγορίες): αρχεγονισμός, μοντερνισμός και εθνοσυμβολισμός*» (Ozkirimli, 2013:15). Βασικό επίδικο αν το έθνος αποτελεί διαχρονική ουσία (αρχεγονισμός) ή κοινωνική σχέση (μοντερνισμός), η ενδιάμεση τοποθέτηση καλύπτεται από τον εθνοσυμβολισμό.

Το συγκροτηθέν θεωρητικό εργαλείο/πρόταση δοκιμάζεται/εφαρμόζεται στα δύο κεντρικά ντοκουμέντα της ΕΑΜικής αντίστασης. Στο διακηρυκτικό κείμενο του

---

² Ο Αναγωγισμός είναι μια από τις πολλές φιλοσοφικές ιδέες που σχετίζονται με τους συσχετισμούς μεταξύ φαινομένων, τα οποία μπορούν να περιγραφούν με όρους άλλων απλούστερων ή πιο θεμελιωδών φαινομένων.

παιδαγωγού Δ. Γληνού «Τι είναι και τι θέλει το ΕΑΜ», καθώς και στο λόγο τον οποίο εκφώνησε ο πρωτοκαπετάνιος του ΕΛΑΣ Άρης Βελουχιώτης στη Λαμία στις 22/10/1944. Οι πομποί των λόγων είναι αξιοπρόσεκτοι, ένας ακαδημαϊκός δάσκαλος με αγωνιστική πορεία στο χώρο της εκπαίδευσης και των γραμμάτων, και ο φυσικός ηγέτης του αγροτικού αντάρτικου της αντίστασης, μια τυπική φυσιογνωμία του κομμουνιστικού κινήματος της εποχής. Το ίδιο το υλικό μπορεί να θεωρηθεί εμβληματικό, αφού το «Τι είναι και τι θέλει το ΕΑΜ» αποτέλεσε το θεμέλιο της πολιτικής γραμμής στα χρόνια της κατοχής, όσο και μετά την απελευθέρωση. Η ηγεσία του ΕΑΜ αφηγήθηκε, όσο και αποσιώπησε, με βάση αυτή την αφήγηση και σκοποθεσία το χρονικό της αντίστασης. Ο λόγος του Άρη Βελουχιώτη εκφωνήθηκε μετά την αποχώρηση του στρατού κατοχής, την ώρα που κρινόταν το ζήτημα της εξουσίας στη χώρα. Οι μετέπειτα εξελίξεις ταύτισαν τους λόγους και τη δράση του Βελουχιώτη με τη δυνατότητα νίκης στον κόσμο του ΕΑΜικού κινήματος. Με αυτές τις παραδοχές επιλέχθηκε το υλικό. Η ύπαρξη κοινού εκδοτικού τίτλου των δύο κειμένων έρχεται προς επίρρωση των παραπάνω παρατηρήσεων. Στο οπισθόφυλλο διαβάζουμε *«...τα κείμενα αυτά, (αποτελούν) όχι απλά ντοκουμέντα ενός πρόσφατου ιστορικού παρελθόντος, αλλά κείμενα παρόντος και μέλλοντος ορόσημα και οδόσημα στον μακρύ αγώνα του ελληνικού λαού για την κατάκτηση της ανεξαρτησίας και της αυτεξουσιότητάς του»* (Γληνός & Βελουχιώτης, 2016).

Τα κεντρικά ερευνητικά ερωτήματα διατυπώνονται ως εξής: Ποιος ήταν ο ρόλος της εθνικιστικής ιδεολογίας στη συγκρότηση των ντοκουμέντων της αντίστασης; Ποια αναγκαιότητα ώθησε την αριστερή αντίσταση σε αυτό το μονοπάτι;

Η διάρθρωση της εργασίας αποτελεί την πρώτη προσπάθεια εφαρμογής των προλεγομένων. Η αναλυτική περιγραφή του εθνικισμού (θεωρητικό μέρος) μέσα από τις βασικές πτυχές της κοινωνικής ζωής, η περιγραφή της οικονομίας, του κράτους, της ιδεολογίας, της ψυχανάλυσης, της ταυτότητας κ.α. υλοποιεί την ανάβαση από το

αισθητηριακά συγκεκριμένο στο θεωρητικά αφηρημένο. Η συγκρότηση του «εργαλείου μελέτης» του εθνικισμού και η εφαρμογή του επί του δείγματος, η αξιολόγηση της απόκρισής του, των αιτιών επιτυχίας και (ή) αποτυχίας υλοποιούν την ανάβαση από το αφηρημένο στο καθαυτό συγκεκριμένο. Ίσως αυτή να είναι και η πρωτοτυπία αυτής της εργασίας, πως δεν αποτελεί βιβλιογραφική επισκόπηση, ενώ επιχειρήθηκε μια αρκετά, πέραν της αναγκαίας ελάχιστης, επαφή με τη βιβλιογραφία. Σε καμία περίπτωση δεν αρκείται στην εφαρμογή μιας ποιοτικής μεθόδου ανάλυσης του ερευνητικού υλικού, εργασία αναγκαία και ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα. Επιχειρεί και φιλοδοξεί να καταθέσει μια διαφορετική προσέγγιση ενός κορυφαίου φαινομένου, θέτοντας παράλληλα τους ισχυρισμούς της στη βάση της δοκιμής. Σε αυτές τις περιπτώσεις, ακόμη και η αποτυχία του εγχειρήματος συνήθως εισφέρει κάτι στην κατεκτημένη γνώση .

Κεφάλαιο 2^ο

Θεωρητικό Μέρος

Σε αυτό το κεφάλαιο γίνεται η συγκρότηση και ανάπτυξη των κατηγοριών με τις οποίες προσεγγίζεται το εθνικό φαινόμενο. Κάθε πτυχή του φαινομένου θα εξεταστεί τόσο στην αυτοτέλειά του, όσο και στην οργανική του σύνδεση με τον εθνικισμό. Επίσης σε κάθε επίπεδο μελέτης του φαινομένου γίνεται προσπάθεια σύνδεσής του με την οικονομική/υλική πραγματικότητα. Η θέση αυτή πόρρω απέχει από τον οικονομικό αναγωγισμό, καθώς η εργασία υιοθετεί τη θέση πως οι επικοινωνιακές/ιδεολογικές σχέσεις έχουν τη δική τους πορεία και δρόμους ανάπτυξης. Η προφανής σχέση τους με την υλική βάση δεν αποτελεί σημείο επικαθορισμού τους, αντίθετα πολλές φορές επιδρούν και ορίζουν τις εξελίξεις στο υλικό επίπεδο. Η «υλικότητα» των ιδεών, η ιδεολογική λειτουργία των θεσμικών μηχανισμών, οι ιδέες ως οδηγός μαζών ή αλλιώς ως υλική δύναμη, αλλά και η πνευματική παραγωγή του υλικού κόσμου ορίζουν τη διαλεκτική θεώρηση της εργασίας. Η ιδέα του έθνους, το εθνικό κίνημα, ο εθνικισμός ως ιδεολογία, το έθνος-κράτος αποτελούν εξειδικεύσεις των παραπάνω θεωρήσεων.

«Όπως το να παραλείπουμε την ανάλυση των συνθηκών κάτω από τις οποίες οι άνθρωποι παράγουν και προσαρμόζουν τις ιδέες και τις αξίες τους είναι χυδαίος ιδεαλισμός, έτσι και το να αγνοούμε το ρόλο αυτών των ιδεών και των αξιών στη διαμόρφωση της συμπεριφοράς των ανθρώπων είναι χυδαίος υλισμός» (Λέκκας, 2011:22).

Η Καρακασίδου (2000:74) παρουσιάζοντας τη διαπάλη του ελληνικού με τους βαλκανικούς εθνικισμούς, στη γεωγραφική περιοχή της Ασσήρου/Γιουβέζνας, για την κατάκτηση της εθνικής συνείδησης των πληθυσμών αποδίδει την υλικότητα του εθνικισμού: «... σχέσεις που αφορούσαν τις τάξεις, τις κοινωνικές θέσεις και το επάγγελμα –οι υλικές βάσεις της εθνότητας– αναδομήθηκαν μέσα από τις προσπάθειες του κράτους (παιδεία, δημόσια έργα, μαζικές επικοινωνίες, εθνικά σύμβολα και

θηρσκειά) να μετασχηματίσει την αιρετική ταυτότητα και να δημιουργήσει έναν κοινό εθνικό πολιτισμό (...) παρουσιάζονται οι σχέσεις ανάμεσα στην οικονομική ανάπτυξη, την κρατική σταθεροποίηση και την οικοδόμηση του έθνους και της εθνικότητας».

Ακόμη και με μια ανθρωπολογική αφετηρία οι διάφορες ομάδες και η εθνικότητα, μελετώνται στο έδαφος των κρατικών δομών. *«Εν γένει η μελέτη της εθνικότητας περιλαμβάνει τη μελέτη των συστημάτων ταυτοποίησης, των ταξικών δομών, των συστημάτων πολιτικής και οικονομικής κυριαρχίας και αλλαγής, τη διατήρηση και υπέρβαση των ορίων κλπ.»* (Μιχαήλ, 2015:29).

Σε μια πιο αφηρημένη εκδοχή ο Gelner (1992:71) θεωρεί πως ο εθνικισμός συνιστά προϊόν συνείδησης της βιομηχανικής κοινωνίας. *«Οι ρίζες του εθνικισμού στις ξεχωριστές δομικές επιταγές της βιομηχανικής κοινωνίας είναι πράγματι πολύ βαθιές. Το κίνημα αυτό δεν είναι καρπός ούτε ιδεολογικής εκτροπής, ούτε συναισθηματικής υπερβολής (...). Αποτελεί ωστόσο την εξωτερική εκδήλωση μιας βαθιάς προσαρμογής στη σχέση μεταξύ πολιτείας και πολιτισμού, η οποία μάλλον είναι αναπόφευκτη».*

2.1 Καπιταλισμός, ο τρόπος παραγωγής της νεωτερικότητας

Στο υποκεφάλαιο γίνεται προσπάθεια μιας γενικής σκιαγράφησης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, των εννοιών και των κατηγοριών που εισήχθησαν στην κοινωνική θεωρία από τη μαρξιστική οπτική. Η προτεραιότητα της υλικής παραγωγής, των παραγωγικών σχέσεων/δυνάμεων, όσο και η θεωρητική τους ανάπτυξη σε σχέση με τις υπόλοιπες πλευρές του εποικοδομήματος. Η ανάλυση ορίζει το κοινωνικό πλαίσιο ιστορικής ανάπτυξης της νεωτερικότητας και του εθνικισμού.

Η έννοια του καπιταλισμού ως οικονομική δραστηριότητα (βάση) για την κάλυψη των αναγκών της ανθρωπότητας και η αναγωγή των υπόλοιπων δομών (εποικοδόμημα) σε αυτή τη βάση εμπεριέχει ένα τεράστιο βαθμό αφαίρεσης. *«Στην κοινωνική παραγωγή της ζωής τους, οι άνθρωποι εισέρχονται σε σχέσεις καθορισμένες, αναγκαίες, ανεξάρτητες από τη θέλησή τους, σε σχέσεις παραγωγής, οι οποίες*

αντιστοιχούν σε μια ορισμένη βαθμίδα ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών δυνάμεων. Η ολότητα αυτών των σχέσεων παραγωγής αποτελεί την οικονομική δομή της κοινωνίας, την πραγματική βάση πάνω στην οποία υψώνεται ένα νομικό και πολιτικό εποικοδόμημα και στην οποία αντιστοιχούν συγκεκριμένες κοινωνικές μορφές συνείδησης. Δεν είναι η συνείδηση των ανθρώπων που καθορίζει το Είναι τους, αλλά, αντίστροφα το κοινωνικό τους Είναι καθορίζει τη συνείδησή τους» (Μαρξ, 2010:19).

Η διεισδυτικότητα και η πρωτοτυπία των σκέψεων προκύπτουν ακριβώς από το βαθμό αφαίρεσης, ο οποίος φυσικά μπορεί να οδηγήσει σε υπερβολές και λάθη.

Η ένταξη των ιδεολογικών και των πολιτικών μορφών στον αιτιακό πυρήνα της καπιταλιστικής παραγωγής έρχεται να δώσει μια πιο ολοκληρωμένη εκδοχή της κοινωνικής πραγματικότητας. Η έννοια του κοινωνικού σχηματισμού ως ολότητας κλιμακώνει τις αφετηριακές σκέψεις του Μαρξ. *«Η κατηγορία του κοινωνικού σχηματισμού εμπεριέχει τις έννοιες της ιστορικής φάσης και της συγκυρίας της πάλης των τάξεων, του ταξικού και πολιτικού συσχετισμού δυνάμεων και συνεπώς των διαφοροποιημένων μορφών ταξικής κυριαρχίας, έννοιες που απουσιάζουν από την κατηγορία του τρόπου παραγωγής. Το ζήτημα αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία γιατί στη βιβλιογραφία έχει πλέον γενικευτεί μια ιδιότυπη σύγχυση ανάμεσα στις κατηγορίες του τρόπου παραγωγής και του κοινωνικού σχηματισμού.(...) Ένας κοινωνικός σχηματισμός δεν συγκεφαλαιώνει μόνο περισσότερους τρόπους παραγωγής, αλλά μια ιστορία» (Μηλιός, 2000:49).*

Στη λογική του τρόπου παραγωγής είναι αναγκαίο να ενταχθεί και το στοιχείο του υπερ-προϊόντος. Ακολουθώντας τη σκέψη του Σαμίρ Αμίν (1996:39) για το φοροκρατικό στάδιο των πολιτισμών, μια τυπολογία των κοινωνιών ανάλογα με το αν αυτές επιτυγχάνουν πλεόνασμα, παρατηρούμε τις κοσμογονικές αλλαγές λόγω αυτού του γεγονότος σε όλη την κοινωνική ζωή. Οι μετασχηματισμοί στην κουλτούρα, στη διοίκηση, στο εμπόριο διαφοροποιούν το σύνολο της κοινωνικής ζωής. *«Οι υψηλές*

κοιτούρες εγκαθιδρύονται πάνω στη βάση μιας σχετικά αναπτυγμένης τεχνικής και μιας οργάνωσης της κοινωνικής παραγωγικής διαδικασίας, που καθιστούν δυνατό το υπερπροϊόν, δηλ. ένα πλεόνασμα αγαθών πέρα απ' την ικανοποίηση των άμεσων και στοιχειωδών αναγκών. Χρωστάνε την ύπαρξή τους στη λύση του προβλήματος που τίθεται μονάχα μαζί με την παραγωγή υπερπροϊόντος δηλαδή: να κατανέμεται ο πλούτος και η εργασία, σύμφωνα με άλλα κριτήρια από κείνα που έχει στη διάθεσή του ένα συγγενικό σύστημα, άνισα και εν τούτοις νόμιμα» (Χάμπερμας, 1980:35). Η ύπαρξη βιομηχανικής κλίμακας υπερπροϊόντος ορίζει τις υπερδομές για την άνιση και νόμιμη διανομή του, τις αναγκαίες συμβάσεις για την ομαλή κοινωνική λειτουργία. Είναι προφανές πως μόνο η βιομηχανική κοινωνία της μαζικής παραγωγής και της αέναης συσσώρευσης/αύξησης, θα μπορούσε να στηρίξει υλικά και πνευματικά μιας τέτοιας έκτασης κοινωνική ζωή πλάι στο υπερ-προϊόν. Οι ιδέες της προόδου και του εκσυγχρονισμού γεννήθηκαν σε αυτή τη βάση.

Ο Μαξ Βέμπερ παρατηρεί πως διαφορετικές μορφές της κοινωνικής συνείδησης, το σύνολο της «εθνικής ζωής» κατά έναν τρόπο, όπως τέχνη (μουσική, ζωγραφική), αρχιτεκτονική, τυπογραφικές εκδόσεις (εφημερίδες, περιοδικά), οργανωμένη εκπαίδευση, αστρονομία, μαθηματικές και φυσικές επιστήμες, φιλοσοφία και θεολογία, ιατρική, νομική και πολιτική επιστήμη κ.α. έχουν αναπτυχθεί σε διάφορους πολιτισμούς σε πολλά σημεία του πλανήτη. Η ποιοτική διαφορά με τις διαδικασίες στη Δύση είναι η παράλληλη ανάπτυξη και κυριαρχία του **ορθολογικού και έλλογου στοιχείου**. Η ύπαρξη ενός σώματος ειδικευμένου προσωπικού που δρα κάτω από την αρχή της λογικής και της νομιμότητας, όσο και η ύπαρξη διοικητικών /κρατικών δομών για την ανάπτυξη συγκεκριμένων κλάδων αποδεικνύουν την εν λόγω παραδοχή. «Και το ίδιο ισχύει για την πιο μοιραία δύναμη της σύγχρονης ζωής μας, τον Καπιταλισμό». (Weber, 2010:15-18). Ο τρόπος, η κατεύθυνση αλλά και η αιτία της διαφοράς στη Δύση αποτελεί η πιο μοιραία κοινωνική δύναμη, ο Καπιταλισμός.

Ακόμη και η φανταστική/νοητή προσπάθεια θεώρησης του έθνους εμπεριέχει την αποδοχή πως: *«Μπορούμε να αναφέρουμε ποικίλους και σύνθετους παράγοντες, ανάμεσα στους οποίους ωστόσο πρωτεύουσα θέση κατέχει ο καπιταλισμός»* (Άντερσον, 2019:71). Αν και με επιφυλάξεις, ο Άντερσον δέχεται πως καμία από τις περιγραφόμενες διαδικασίες δεν θα πραγματοποιούνταν χωρίς την επικράτηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. *«Χωρίς την ανάγκη για εξερεύνηση νέων αγορών, είναι πολύ αμφίβολο αν θα γίνονταν οι μεγάλες γεωγραφικές ανακαλύψεις, χωρίς την εμφάνιση της tiers etat, της αστικο-καπιταλιστικής τάξης, δε θα είχε αμφισβητηθεί το ancien regime, εκτός του καπιταλιστικού πλαισίου, η τυπογραφία μάλλον θα παρέμενε μια άχρηστη εφεύρεση και το βιβλίο ένα «φυσικό» προνόμιο των λίγων εγγράμματων, χωρίς την ανάπτυξη των εμπορικών ανταλλαγών, οι γλωσσικές κοινότητες δε θα αντιλαμβάνονταν τον εαυτό τους ως τέτοιες και δε θα έφταναν να συνιστούν κοινότητες συναισθήματος, δε θα μετεξελίσσονταν, δηλαδή, σε εθνικές κοινότητες»* (Κουμπουρλής, 1995:27).

2.1.1 Αστική τάξη, το υποκείμενο του καπιταλισμού

Η ιστορία δεν μπορεί να γραφτεί χωρίς ιστορικά υποκείμενα. Το πέρασμα της ανθρωπότητας από τους μεσαιωνικούς χρόνους στη νεωτερικότητα συνδέθηκε με την ιστορική ανάδυση της αστικής τάξης, του τρόπου ζωής της και των αξιών της. Η αστική τάξη έγινε κυρίαρχη οικονομική δύναμη και παράλληλα κυρίαρχη πολιτικά και ιδεολογικά (Μάρξ & Έγκελς, 1999:94).

Η ιστορική ανάδυση της αστικής τάξης και της βιομηχανικής κοινωνίας ενέταξε στο σύνολο των οικονομικών δραστηριοτήτων όλη την υδρόγειο, δημιουργώντας αυτό που ο Βαλερστάιν ονόμασε εθνικό κρατικό καπιταλιστικό κοσμοσύστημα. *«Ο Εθνικισμός (...) μπορεί να θεωρηθεί ως η κατεξοχήν ιδεολογία του συγκροτούμενου*

αστικού κόσμου, κατά ιδιαίτερο τρόπο συνδεδεμένη με τις κρίσιμες στιγμές της διαμόρφωσης αυτού του ιστορικού κόσμου...» (Τερζάκης, 2020).

Η καπιταλιστική επιχείρηση με την ιδιωτική ιδιοκτησία, την ελεύθερη αγορά με το εσωτερικό και εξωτερικό εμπόριο, την ελεύθερη εργασία, την έλλογη τεχνική και την είσοδό τους στην παραγωγή, το έλλογο δίκαιο, τα χρεόγραφα, ο μοντέρνος τρόπος ζωής των πόλεων μαζί με τη συγκρότηση των εθνικών κρατών συγκροτούν τον αστικό κόσμο. *«Με τον σχηματισμό, όμως, των εθνικών κρατών, την αναγκαστική συμμαχία τους με το κεφάλαιο και τον μεταξύ τους ανταγωνισμό δόθηκε νέα ώθηση στην καπιταλιστική ανάπτυξη, ενώ διαμορφώθηκε επί πλέον και η εθνική τάξη των πολιτών, η αστική τάξη με τη σύγχρονη έννοια της λέξης».* (Weber, 1989: 284-5).

Όπως παρατηρεί ο Smith (2000:235) ο καπιταλιστικός κόσμος δίνει ώθηση και δομή στο ανερχόμενο έθνος. Το κράτος, οι συγκεντρωτικές δομές, ο στρατός, η εκπαίδευση, οι νέες ηγετικές οικονομικά και πνευματικά τάξεις, το εμπόριο έδωσαν ώθηση στο εθνικό φαινόμενο. *«Είναι αλήθεια πως η άνοδος του έθνους και του κεφαλαίου στην παγκόσμια ηγεμονία ακολουθούν μια παράλληλη χρονολογική εξέλιξη και αυτό δεν είναι τυχαίο».*

Το έθνος αποτελεί την ιστορικά διαμορφωμένη ενότητα ενός κοινωνικού τρόπου παραγωγής και των αντιμαχόμενων κοινωνικών συμφερόντων/στρατηγικών εντός του. Η οικονομική και ιδεολογική ενότητα των κοινωνικών σχέσεων συμπυκνώνεται στο ρόλο του έθνους-κράτους. Η εθνική ολότητα υπαγάγει στις φόρμες του το σύνολο των κοινωνικών μορφών, διαχωρίζει το εθνικό από το μη-εθνικό, παράγει Λόγο και νοήματα.

2.2 Κράτος

Στο προηγούμενο κεφάλαιο συσχετίστηκε η εμφάνιση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής με την άνοδο του εθνικισμού. Ως ένα βαθμό ορίστηκαν οι «οικονομικές» λειτουργίες του εθνικισμού στο γενικό του ορίζοντα. Σε αυτή την

υποενότητα θα μελετηθεί η «πολιτική» λειτουργία του έθνους, από το παγκόσμιο σύστημα των εθνών-κρατών, μέχρι και την ατομικότητα του μεμονωμένου πολίτη.

Ως παρέκβαση αναφέρονται οι πνευματικές λειτουργίες της εξουσίας. Οι όψεις της εξουσίας μπορούν να λειτουργήσουν ως δίπολο μαζί με την Επιστήμη/Τεχνική, τη Γνώση, την Αλήθεια, την παραγωγή Νοημάτων, το Λόγο, τη νομιμότητα, την ορθολογικοποίηση κ.α..

Ο Φουκώ (1987:21) όρισε την εξουσία πέρα από τις απαγορεύσεις και τη στείρα άρνηση. *«Αυτό που κάνει την εξουσία να κρατάει γερά, αυτό που την κάνει παραδεκτή είναι ότι δε βαραίνει πάνω μας σαν μια δύναμη που λέει «όχι», αλλά διαπερνά τα πράγματα παράγει νόημα, επιφέρει απόλαυση, μορφές γνώσεις, παράγει λόγο»*. Η εξουσία είναι ριζωμένη στο σύστημα των κοινωνικών σχέσεων και διαδράσεων. Ο Λόγος και οι πρακτικές του είναι περίπλοκα συνδεδεμένες με τις σχέσεις εξουσίας, συνδέονται με σχέσεις εξάρτησης και υποταγής, περιορίζουν, οριοθετούν, και τροποποιούν τη δράση των ανθρώπων, ορίζοντας τις επιθυμίες, τα όρια της ελευθερίας και τη απόλαυσης. Παράλληλα με το καθεστώς αλήθειας, η εξουσία συγκροτεί γύρω της ένα λογικό καθεστώς, ένα καθεστώς γνώσης. Γνώση και εξουσία προϋποθέτουν η μία την άλλη. Ένας διαφορετικός ορισμός της εξουσίας, ποιμαντορικός κατά έναν τρόπο, υπογραμμίζει ότι: *«εκείνο που ορίζει μια σχέση εξουσίας είναι ότι αποτελεί έναν τρόπο δράσης που επενεργεί άμεσα και απευθείας στους άλλους, αλλά ενεργεί στην ίδια τους τη δράση: μια δράση πάνω στη δράση, πάνω σε ενδεχόμενες ή πραγματικές δράσεις μελλοντικές ή παρούσες»* (Λυριντζής, 1995:6). Η αντίθεση με την εν λόγω θέση ορίζεται ως ο βαθμός ελευθερίας απέναντι στη δομημένη εξουσία.

Ο Χάμπερμας (1980: 8-10) παρατηρεί πως στο σύγχρονο κόσμο η νομιμότητα του θεσμικού πλαισίου προέρχεται από το σύστημα της κοινωνικής εργασίας, που από πολιτική σχέση μετατρέπεται σε παραγωγική. Η ορθολογική της παραγωγής/αγοράς και η ιδεολογία της ίσης ανταλλαγής τροφοδοτούν με νοήματα την εξουσία.

«... στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες, για μοναδική φορά ίσως στην ιστορία, έχουμε το φαινόμενο του συνδυασμού, μέσα στις ίδιες πολιτικές δομές, δηλ. κυρίως στο κράτος, «τεχνικών εξουσιών» και «διαδικασιών ολοποίησης». Αυτό το φαινόμενο, κατά τον Foucault, προκύπτει απ' το ότι το κράτος κατάφερε να ενσωματώσει μια τεχνική εξουσία που είχε αρχικά εμφανιστεί στη Χριστιανική εκκλησία» (Δοξιάδης, 1988:22). Οι σκέψεις αυτές φαντάζουν πολύτιμες στην προσπάθεια ερμηνείας της ταυτόχρονης ύπαρξης του φιλελεύθερου ατομισμού του πολίτη με την ολοποιητική ύπαρξη του Έθνους. Η ανάλυση του συγκεκριμένου τρόπου άσκησης της εξουσίας, της εκλέπτυνσης των εξουσιαστικών μεθόδων, των τεχνολογιών του εαυτού, των μεθόδων και του βαθμού ορθολογικοποίησης, πλάι στο καθεστώς της βίαιης επιβολής αποδίδουν τη διαλεκτική εικόνα της εξουσίας στη νεώτερη εποχή. Ο Λούκατς παρομοιάζει την επίδραση που ασκεί ο φυσικός κόσμος και η πεζή καθημερινότητα στις ιδέες των ανθρώπων με το δέος που νιώθει ένας αστρονόμος με την ανάδυση του ήλιου κάθε ανατολή, παρά τις κοπερνίκειες γνώσεις του. Σε αυτή τη βάση αναφέρεται στην αναγκαιότητα να περιγραφούν επακριβώς όλες οι πτυχές της εξουσίας: «Πράγματι, μολονότι στις ιδιαίτερες περιπτώσεις οι καταναγκαστικοί κανόνες της κοινωνίας είναι τόσο σκληρά και κτηνωδώς υλικοί, ωστόσο κάθε εξουσία κάθε κοινωνίας είναι βασικά πνευματική εξουσία, και απ' αυτή μπορεί να μας απελευθερώσει μόνο η γνώση...» (Λούκατς, 2001:414).

2.2.1 Κρατική βία και Εξουσία

Ο Λένιν (1976:67 & 80) υποστηρίζει ότι «Το κράτος είναι προϊόν και εκδήλωση του ασυμφιλίωτου των ταξικών αντιθέσεων. Το κράτος εμφανίζεται εκεί, τότε και καθόσον, όπου, όταν και εφόσον οι ταξικές αντιθέσεις δεν μπορούν αντικειμενικά να συμφιλιωθούν. Και αντίστροφα: η ύπαρξη του κράτους αποδείχνει ότι οι ταξικές αντιθέσεις είναι ασυμφιλίωτες». Καθώς και «Το κράτος είναι μια “ιδιαίτερη δύναμη καταπίεσης”. Αυτός ο μεγαλειώδης και εξαιρετικά βαθύς ορισμός του Έγκελς δίνεται εδώ

με τέλεια σαφήνεια. Και από τον ορισμό αυτό βγαίνει πως η “ιδιαιτέρη δύναμη καταπίεσης” του προλεταριάτου από την αστική τάξη, των εκατομμυρίων εργαζομένων από μερικές χούφτες πλουσίων πρέπει ν’ αντικατασταθεί με μια “ιδιαιτέρη δύναμη καταπίεσης” της αστικής τάξης από το προλεταριάτο (δικτατορία του προλεταριάτου)».

Η τοποθέτηση από τον Β.Ι. Λένιν είναι απλή και συγκεκριμένη, ενέχει τον ανάλογο βαθμό αφαίρεσης για το πολιτικό ζήτημα όση και η προσπάθεια του Μαρξ να ερμηνεύσει την κοινωνία με βάση τον τρόπο παραγωγής. Αν και το ζήτημα του κράτους μπορεί να έχει πολλές πλευρές, η βία και ο εξαναγκασμός είναι η δεσπόζουσα.

Διατυπώσεις αυτού του τύπου ενέχουν τον κίνδυνο των υπερβολών. «Το κράτος, όπως και η πολιτική γενικότερα, διαθέτει μια σχετική αυτοτέλεια έναντι της οικονομίας. Όπως κάθε κράτος, έτσι και το αστικό κράτος δεν πρέπει να κατανοείται με τρόπο μηχανιστικό ως απλό εργαλείο στα χέρια της εκάστοτε άρχουσας τάξης» (Καλτσώνης, 2016:29). Ακόμη και η φυσική καταπίεση έχει την ανάγκη νομιμοποίησης από το κράτος δικαίου, είναι αποκλειστικό προνόμιο της πολιτικής εξουσίας, από την καθολικά παραδεδειγμένη πολιτική μορφή οργάνωσης. Αυτή η αυτοτέλεια δίνει στο κράτος την ικανότητα να παρεμβαίνει στην οικονομία και την πολιτική υπέρ των γενικών συμφερόντων της άρχουσας τάξης και όχι μεροληπτικά υπέρ συγκεκριμένων μερίδων, να εξυπηρετεί τα μακροπρόθεσμα της συμφέροντα, να ενιαιοποιεί πολιτικά την εξουσία της και να κατακερματίζει τις υποτελείς τάξεις (Μπιτσάκης, 2014:275). Με αυτό τον τρόπο, σε μια ταυτόχρονη και ενιαία διαδικασία σχηματοποιούνται και αναπτύσσονται η οικονομική συσσώρευση, η κρατική συγκρότηση, οι σχέσεις εξουσίας, καθώς και η δυναμική του έθνους.

«Το καπιταλιστικό κράτος θέτει τα σύνορα συγκροτώντας αυτό που είναι μέσα, το λαό-έθνος, διότι ομοιογενοποιεί το πριν και το μετά αυτού του περιφράγματος. Η εθνική ενότητα, το σύγχρονο έθνος, γίνεται έτσι ιστορικότητα ενός εδάφους και εδαφικοποίηση μιας ιστορίας, κοντολογίς εθνική παράδοση ενός εδάφους υλοποιημένη στο Κράτος –

Έθνος: οι σημαντήρες του εδάφους γίνονται οδηγητικοί δείκτες της ιστορίας που χαράσσονται μέσα στο Κράτος. Τα περιφράγματα, που συνεπάγεται η συγκρότηση του σύγχρονου λαού-έθνους, δεν είναι τόσο τρομερά παρά μόνο επειδή είναι ταυτόχρονα κομμάτια μιας ολοποιημένης και κεφαλαιοποιημένης από το κράτος ιστορίας» (Πουλαντζάς, 2008:164).

Διαυγάζοντας τις θέσεις για το κράτος: αυτό δεν είναι αντικείμενο προς κατάκτηση αλλά κοινωνική σχέση, συνοψίζει μέσα στους κόλπους του τις κοινωνικές αντιθέσεις, αποτελώντας συμπύκνωση του ταξικού συσχετισμού και πεδίο αποκρυπτογράφησης τους. Στο κράτος συγκροτείται η συνισταμένη του «πολιτικού παιχνιδιού», η έκβαση των προστριβών των μηχανισμών του (δικαιοσύνη, βουλή, κυβέρνηση κ.α.) ολοκληρώνουν τις κοινωνικές δυναμικές. Οι μηχανισμοί του διαπερνώνται από την ταξική πάλη και την ίδια ώρα λειτουργούν σαν αυτή να μην υπάρχει, απέναντί τους βλέπουν ίσες μονάδες που κυβερνώνται από την πλειοψηφικά εκφρασμένη βούλησή τους. Μόνο τυχαίο δεν είναι ότι έχει ονομαστεί στρατηγείο των αντικρουόμενων κοινωνικών σχεδίων.

2.2.2 Κράτος και έθνος

Οι σχέσεις αίτιου – αιτιατού στο εθνικό φαινόμενο μοιάζουν αντεστραμμένες. Η μαζική αποδοχή μιας ουσιοκρατικής αντίληψης των φαινομένων έχει οδηγήσει πολλούς μελετητές να πάρουν θέση στο ζήτημα. Αν και οι θέσεις πρωτοδιατυπώθηκαν από τον Gelner, ο Hobsbawm (1994:23) σημειώνει πως: *«Δεν είναι τα έθνη που δημιουργούν το κράτος και τους εθνικισμούς, αλλά το αντίθετο».*

Η έκφραση του Πουλαντζά (2008:164) «ιστορικότητα ενός εδάφους και εδαφικοποίηση» ταυτίζεται με του Hobsbawm (1994:34) ότι: *«Η εξίσωση έθνος = κράτος = λαός, και ειδικά κυρίαρχος λαός, αναμφίβολα συνέδεε το έθνος με το έδαφος, εφόσον η δομή και ο ορισμός των κρατών ήταν πλέον ουσιαστικώς εδαφικά».* Ως

ανάδειξη της σχέσης Κράτους (πολιτικού μηχανισμού/οργανισμού) και του Έθνους (ως κοινότητας ανθρώπων) έχει προταθεί η αδιαχώριστη εκφορά τους «Έθνος-Κράτος» αποδίδοντας το πλέγμα οικονομικών, πολιτικών και ιδεολογικών δομών. (Μιχαήλ, 2015).

Η συγκρότηση του κόσμου θεωρήθηκε πως είναι απόλυτα λογικό να γίνει με συστατικό στοιχείο το έθνος. *«Η ιδέα της διαίρεσης της ανθρωπότητας σε έθνη είναι εγχαραγμένη στη συνείδηση των ανθρώπων μέσα στον καπιταλισμό»* (Harman, 2018:109). Το έθνος κράτος έγινε η «νόρμα» μέσα στον καπιταλιστικό κόσμο, παράγοντας ταυτόχρονα υλική πρόοδο και ιδέες. Η εμπειρία των ανθρώπων μέσα στον κόσμο του έθνους κράτους αντανακλάται στις συνειδήσεις τους, «φυσιοκοποιώντας» τις νέες πολιτικές μορφές. Η ανάλυση του παρελθόντος με κέντρο αναφοράς τη στιβαρότητα των σημερινών μορφών, αποτέλεσε τη βάση για τη διαχρονικότητα των εθνών.

Στην πορεία του χρόνου εμφανίζεται η ανισομέρεια μεταξύ των ισχυρών κρατών και των αποικιών, είναι η εποχή του Ιμπεριαλισμού. *«Ο κόσμος χωρίστηκε σε μια χούφτα κράτη-τοκογλύφους και σε μια τεράστια πλειοψηφία κράτη-οφειλέτες»* (Λένιν, 2005:117).

Η εθνική συγκρότηση θα ταυτιστεί με το σύνολο των πολιτισμικών και πολιτικών αρχών. Έννοιες όπως η ελευθερία συλλογική και ατομική, η ανεξαρτησία, η αυτοκυριαρχία, η πολιτική αυτοδιάθεση, η πολιτισμική παράδοση, αλλά ακόμη και τα συναισθήματα/προσδοκίες/ελπίδες, η διαφύλαξη κάθε είδους δικαιωμάτων θα ταυτιστούν με την ανάγκη σχηματισμού του έθνους-κράτους. Η εθνικότητα θα μετατραπεί σε βασική ταυτότητα της εποχής. *«Για το δόγμα του εθνικισμού, η γλώσσα, η φυλή, ο πολιτισμός, συχνά ακόμη και η θρησκεία, συνιστούν διαφορετικές όψεις της ίδιας πάντοτε αρχέγονης οντότητας του έθνους»* (Kedourie, 2017: 114). Η εθνότητα αρχίζει να φαντάζει ως φυσική οντότητα, θεόσταλη και προικισμένη με τη μοίρα να διαβιεί σε

ένα εθνικό κράτος. «Ένας άνθρωπος πρέπει να έχει εθνικότητα όπως πρέπει να έχει μια μύτη και δύο αυτιά, μια ανεπάρκεια σε οποιοδήποτε από τα στοιχεία δεν είναι αδιανόητη και μπορεί να παρουσιαστεί από καιρού εις καιρόν, όμως μονάχα ως αποτέλεσμα κάποιας συμφοράς» (Gelner, 1992:98).

Με αυτά τα δεδομένα γίνεται κατανοητό πως το έθνος είναι μια πολιτισμική ταυτότητα που εισέρχεται στον πολιτικό στίβο, ενώ αν αναφερόμαστε με μαζικούς όρους μια κουλτούρα που στηρίζει πολιτικές επιλογές. Ο εθνικισμός και το παιχνίδι της εξουσίας βρίσκονται σε αμοιβαία σχέση, μονάχα ένας κυρίαρχος τρόπος παραγωγής, με μια κυρίαρχη τάξη και έναν κυρίαρχο εθνικισμό χωράνε στο εθνικό κράτος: «Η ιδέα πως το κάθε έθνος πρέπει να διαθέτει δικό του κράτος είναι ένα συνηθισμένο, αλλά όχι υποχρεωτικό συμπέρασμα που εξάγεται από τον δογματικό πυρήνα του εθνικισμού, και αυτό σημαίνει πως ο εθνικισμός είναι πρωταρχικά πολιτισμικό δόγμα ή, ακριβέστερα, μια πολιτική ιδεολογία με επίκεντρο ένα πολιτισμικό δόγμα. (...) Το έθνος φαντάζει ως η μοναδική πηγή της νόμιμης εξουσίας και η βάση συγκρότησης του κόσμου» (Smith, 2000:186).

Στη βιβλιογραφία συναντά κανείς υπέροχες παρομοιώσεις για τη μοναδική σχέση του έθνους με το κράτος. Τα σχήματα περί «εθνικής ψυχής» και «κρατικού σώματος», «εθνικής φορεσιάς» και «ανθρώπινου σώματος», «κοιμώμενης καλλονής» και «κρατικού πρίγκιπα» κ.α. είναι ενδεικτικά. Η πλέον πνευματώδης και ειρωνική αποδελτιώνεται από το βιβλίο του Chase H. James³ «Όχι ορχιδέες για τη δεσποινίδα Μπλάντις» όπου ένα από τα πρόσωπα παρατηρεί: «... κάθε κορίτσι θα 'πρεπε να έχει ένα σύζυγο, κατά προτίμηση το δικό της, και κάθε υψηλός πολιτισμός θέλει τώρα ένα κράτος, κατά προτίμηση το δικό του» (Gelner, 1992: 22).

Το παιχνίδι με την εξουσία οδήγησε σε πολιτικό παιχνίδι στα πλαίσια του κράτους. Η ιδέα της κοινής εθνοτικής καταγωγής νομιμοποιούσε σε ανώτερο επίπεδο

---

³ James Hadley Chase (Αγγλία 1906 – Ελβετία 1985), ήταν Άγγλος συγγραφέας.

την πολιτική εξουσία (Τσουκαλάς, 1999:312). Η στιγμή της κατάκτησης της πολιτικής εξουσίας από το εθνικό κίνημα είναι σημείο τομής για την πορεία του. Ο Εθνικισμός από ιδεολογία μαζών με ευελιξία και δυνατότητα ελιγμών μετατρέπεται σε κρατική ιδεολογία, απολογητή της υπάρχουσας κατάστασης. *«Η απόκτηση του εθνικού κράτους αποτελεί, για τον εθνικισμό, σταθμό και όχι τέρμα»* (Λέκκας, 2011:112). Η εθνική ιδεολογία δεν θα αναπαράγεται πια μέσα από τις μαζικές διαδικασίες κινήματων, από την δυναμική της κοινωνίας, αλλά θα περιβάλλεται από την προστασία των κρατικών μηχανισμών. Η θεσμική υπογράμμιση δίνει στον εθνικισμό νέα χαρακτηριστικά, αλλά και δυνατότητες ολοκληρωτικής κατίσχυσης.

Το έθνος κράτος κατάφερε να ξεπεράσει τεράστιους κοινωνικούς τριγμούς και δοκιμασίες ιστορικού βεληνεκούς, προβληματίζοντας θεωρητικά αρκετούς στοχαστές. Η συνεισφορά του κοινωνικού κράτους δεν πρέπει να θεωρηθεί αμελητέα (Μπαλιμπάρ, 1991:141-2).

Οφείλουμε να σημειώσουμε πως ο ανερχόμενος, πριν την κατάκτηση της εξουσίας, εθνικισμός είναι δημοκρατικός, ενοποιητικός, και εξισωτικός (Puhle, 1994:17). Όταν ο εθνικισμός έχει γίνει κρατικός αποβάλλει τον προοδευτικό του χαρακτήρα, γίνεται συντηρητικός, συστημικός, υιοθετεί ρατσιστικές και αντισημιτικές απόψεις επιβεβαιώνοντας σε μεγάλο βαθμό τις αναλύσεις της Άρεντ περί ολοκληρωτισμού: *«Το κράτος είναι μια ανοιχτή κοινωνία, που κυριαρχεί σε μια περιοχή, όπου η εξουσία του προστατεύει δημιουργεί το νόμο. Ως νομικός θεσμός, το κράτος γνωρίζει μόνο πολίτες ανεξάρτητα από εθνικότητα (...) Ο εθνικισμός σημαίνει την κατάληψη του κράτους από το έθνος (...) Η κατάληψη του κράτους από το έθνος άρχισε με τη διακήρυξη της κυριαρχίας του έθνους. Αυτό ήταν το πρώτο βήμα που μετασχημάτισε το κράτος σε εργαλείο του έθνους, το οποίο τελικώς κατέληξε σ' αυτές τις ολοκληρωτικές μορφές εθνικισμού στις οποίες όλοι οι νόμοι ως τέτοιοι ερμηνεύονται σαν μέσα για την ευημερία του έθνους»* (Μηλιός, 2020:62).

2.2.3 Λαϊκή Κυριαρχία

Το πολιτικό γεγονός που σφράγισε την είσοδο της ανθρωπότητας στη νεωτερικότητα, αυτό που ένωσε τις αλλαγές στην παραγωγή με αυτές στο πεδίο των ιδεών ήταν η μεγάλη Γαλλική Επανάσταση. Η πρόσκληση των μαζών στο ιστορικό προσκήνιο, και η ιδέα του κυρίαρχου λαού βιώθηκε μέσα από τα ταραγμένα γεγονότα από το 1789 μέχρι και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Η επανάσταση σαρώνει παλιές πολιτικές μορφές και αντιλήψεις, μετατρέπεται σε ένα μεγάλο «χωνευτήριο». Η άνοδος της κοινωνικής θερμοκρασίας συντελεί στην τήξη και έπειτα στην έγχυση στα νέα εθνικά καλούπια της τρίτης τάξης, η οποία δεν θα είναι ποτέ πια η ίδια. Η πολιτική θα βασίζεται ολοένα και περισσότερο στην ιδεολογία, καθώς τα ταξικά συμφέροντα θα διαχωριστούν μέσα στην τρίτη τάξη.

«...ήταν ακριβώς στο πλαίσιο της Γαλλικής Επανάστασης που πραγματώθηκε σε νομικό και πολιτικό επίπεδο η έννοια του έθνους. Για τους επαναστάτες του 1789, το έθνος ήταν η μοναδική πηγή νομιμότητας της πολιτικής εξουσίας. Στη σκέψη τους, η έννοια «έθνος» εξέφραζε «την ιδέα ότι όλοι συμμετείχαν εξίσου στην ιδιότητα του πολίτη, η οποία ήταν κοινή για όλους, εξέφραζε επομένως την ιδέα της ενότητας του λαού» (Ozkirimli, 2013:47-8). Ένας λαϊκός, όσο και δημοκρατικός εθνικισμός αποτελεί τον οδηγό δράσης των επαναστατών της περιόδου. Το έθνος θα παραλάβει τη σκυτάλη από τα χέρια του θεού και θα αποτελεί την καινούρια πηγή της νομιμότητας. Το τρίτο άρθρο της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη το αναφέρει καθαρά: «Το Έθνος είναι η αποκλειστική πηγή κάθε εξουσίας. Καμία ομάδα ανθρώπων και κανένα άτομο δεν μπορεί να ασκεί εξουσία που δεν απορρέει από το Έθνος»⁴.

Μια νέα ιδέα, αυτή της Γενικής Βούλησης θα πάρει πλέον τη θέση της θείας βούλησης. «Τα έθνη αποτελούνται εξ ορισμού από πολίτες οι οποίοι ομολογούν στις ίδιες πολιτικές αρχές και μεταξύ τους δεν έχουν κατακτητές και κατακτημένους, ούτε αφέντες

---

⁴ <https://www.syntagmawatch.gr/trending-issues/230-chronia-meta-tin-epidrasi-tis-gallikis-diakyrixiston-dikaiomaton-tou-anthropou/>

και υποτελείς – όλοι τους εμπνέονται από τη γενική βούληση, η οποία επιθυμεί το καλό του έθνους, που συμπίπτει βεβαίως με το καλό του ατόμου» (Kedourie, 2017: 171). Η γενική βούληση του έθνους μπορεί να αντιπαρατεθεί σε οποιαδήποτε ομάδα, σύνολο ή και άτομο. Η ιερότητά της ως «όλον» απέναντι στο βέβηλο μέρος φαντάζει προφανής. Οι ασύνδετες μάζες οδηγούμενες από τη βούληση συγκροτούν το μέλλον που υλοποιεί τους σκοπούς τους απέναντι στην ανθρωπότητα.

Η διάδοση του εθνικισμού και η υπαγωγή των κυριαρχούμενων τάξεων στο έθνος, η επέκταση των εμπορευματικών/καπιταλιστικών σχέσεων στην ύπαιθρο, αγκαλιάζοντας συμπαγή σύνολα, η νέα ταυτότητα και η εθνική τους κινητοποίηση, αποτελεί το ουσιαστικό πέρασμα από την περίοδο των ιδεών στη περίοδο των πράξεων, στην περίοδο της εθνικοποίησης των μαζών. Η εθνική λαϊκότητα με τον χρόνο θα αυτονομηθεί από τις κρατικές πολιτικές.

Ο Άντερσον (2019: 26-7) επιχειρώντας να ορίσει το έθνος σημειώνει: *«Με ένα ανθρωπολογικό πνεύμα, επομένως, προτείνω τον ακόλουθο ορισμό του έθνους: αποτελεί μια ανθρώπινη κοινότητα που φαντάζεται τον εαυτό της ως πολιτική κοινότητα, εγγενώς οριοθετημένη και ταυτόχρονα κυρίαρχη(...) Το έθνος συλλαμβάνεται με τη φαντασία ως κυρίαρχο γιατί η έννοια έθνος γεννήθηκε σε μια εποχή κατά την οποία ο Διαφωτισμός και η Επανάσταση κατέστρεψαν τη νομιμότητα της ιεραρχικά οργανωμένης ελέω θεού μοναρχίας»*. Ο εθνικισμός – η αρχή των ομοιογενών πολιτισμικών οντοτήτων ως θεμελίων της πολιτικής ζωής και της υποχρεωτικής πολιτισμικής ενότητας αρχόντων και αρχομένων όρισε τις όψεις του νέου έθνους. Τα άτομα φαντάζονται το συμφέρον τους, σκέφτονται και ενεργούν, μέσα στις μορφές του συλλογικού συστήματος φαντασίας.

Η διαδικασία θεσμοθέτησης του «πολιτικού σώματος», εσωτερικός μετασχηματισμός της δύναμης της μάζας από όγλο σε υποκείμενο, αυτοπεριορισμού όσο και την αυτό-οργάνωσή της. (Smith, 2000: 112-3&134). Παράλληλα με τα

παραπάνω συγκροτούνται οι όροι της κυριαρχίας επί του κυρίαρχου λαού. (Λιάκος, 2005: 126).

Η αναγκαιότητα ύπαρξης του κράτους, ώστε να καταφέρει η πολιτική κοινότητα να επιτύχει τους σκοπούς τους είναι καθοριστική. (Πουλαντζάς, 1975:140). Έτσι οι εξουσιαστικές σχέσεις θα βρουν το ιδεολογικό τους ένδυμα στο έθνος, η σύλληψη του κοινοτικού μορφώματος θα δεθεί με το μηχανισμό του κράτους και θα αποτελεί προϊόν συνειδητής επεξεργασίας από τους μηχανισμούς της εξουσίας.

Συμπερασματικά, το Έθνος και ο Εθνικισμός δεν αναφέρονται σε παρωχημένες ιδέες, αφορούν τον κυρίαρχο λαό, σε τελευταία ανάλυση στις υποτελείς τάξεις, στις παραστάσεις τους μέσα στο κρατικό μηχανισμό και τους θεσμούς, όσο και στο μηχανισμό της υλικής παραγωγής. Σε αυτή τη βάση μπορούν να αναπτυχθούν παραπέρα σκέψεις για τους τρόπους απόσπασης της συναίνεσης/κυριαρχίας από την πλευρά των κυρίαρχων τάξεων, για την ιδέα του «Κοινωνικού Συμβολαίου», καθώς και το στοχασμό πάνω στα ατομικά δικαιώματα και ελευθερίες, δηλαδή πάνω στην σύγχρονη έννοια του Πολίτη.

2.3 Ο Εθνικισμός

Ο Εθνικισμός αποτελεί Ιδεολογία. Στην προσπάθειά μας να ορίσουμε τη φύση του Εθνικισμού θα πρέπει να λάβουμε υπόψιν, πως δεκάδες μελετητές έχουν τοποθετηθεί για τη δυσκολία του εγχειρήματος, για τα πολλά πρόσωπα και μορφές που αυτός μπορεί να πάρει. Ενδεικτικά: *«ο εθνικισμός μοιάζει με χαμαιλέοντα καθώς είναι ικανός να προσλάβει πολλές διαφορετικές ιδεολογικές μορφές»* (Ozkirimli, 2013:92).

Σε αυτές τις περιπτώσεις, όπου το προς διερεύνηση ζήτημα έχει τέτοια χαρακτηριστικά, είναι αναγκαίο να εισαχθούν οι πλέον ανεπτυγμένες μορφές της ανθρώπινης νόησης. Η γραμμικότητα και η τυπική σκέψη αποτυγχάνει παταγωδώς. *«...σημείο εκκίνησης μια διαλεκτική προσέγγιση στο πρόβλημα: το εθνικό ζήτημα είναι αντιφατικό και οι αντιφάσεις του δεν συνιστούν έκφραση κάποιου αιώνιου χαρακτηριστικού της ανθρώπινης φύσης, αλλά συγκεκριμένων ιστορικών συνθηκών»* (Λεβί, 1993:80).

2.3.1 Εισαγωγικά για την Ιδεολογία

Κάθε σύγχρονη αναφορά στην Ιδεολογία δεν μπορεί παρά να σταθεί στις θέσεις του Λουί Αλτουσέρ για την Ιδεολογία και τους Ιδεολογικούς Μηχανισμούς του Κράτους. Κεντρική θέση αποτελεί η σύλληψη πως η Ιδεολογία αναπαριστά στη συνείδηση του ατόμου, με φαντασιακό τρόπο, τη σχέση του με τις συνθήκες ύπαρξής του (Althuser, 1976:73). *«Η φιλοσοφία είναι, σε τελευταία ανάλυση, η πάλη των τάξεων μέσα στη θεωρία»* (Αλτουσέρ, 1963:68). Ενώ η ίδια πολιτική παράδοση θα συνδέσει τη μοίρα κάθε φιλοσοφίας και ιδεολογίας με τις κοινωνικές τάξεις (Μάο, 2013:119).

Η συγκεκριμένη τοποθέτηση μπορεί να αναχθεί στη σχέση του Σπινόζα με το θεό (Γουδέλη, 2015:9), της ανθρώπινης ιστορίας με το Α-συνείδητο. Η βασική λειτουργία της Ιδεολογίας, σύμφωνα με τον Αλτουσέρ, είναι η Έγκληση του ατόμου

και η μετατροπή του σε υποκείμενο. Κεντρικό ρόλο διαδραματίζει η διαδικασία της **αναγνώρισης** και της **υποταγής** στο «Υποκείμενο» (Althusser, 1976). Στη συγκεκριμένη σχέση πρέπει να μετρηθούν και πιθανά στοιχεία παραγνώρισης από την πλευρά του υποκειμένου, η διαδικασία της ταύτισης με το Υποκείμενο, καθώς και η αναγκαία αντιπαραβολή με κάποια αντικειμενική αλήθεια (Δοξιάδης, 1988).

Πρέπει να γίνει κατανοητό πως ο κόσμος που ζούμε είναι ένας ήδη ερμηνευμένος κόσμος, η ιδεολογία είναι επανερμηνευση του βιωμένου κόσμου, η εκλογίκευση της κοινωνικής δράσης των υποκειμένων σε σχέση με τις συνθήκες ζωής τους. Στη βάση αυτή προέκυψε η αυτοκριτική της νεωτερικότητας (Δεμερτζής & Λίποβατς, 1998), της βαθύτερης κατανόησης της κοινωνικής πραγματικότητας, ο αναστοχασμός πάνω στα ίδια τα αναλυτικά εργαλεία ερμηνείας του κόσμου.

2.3.2 Εθνικισμός, ανταγωνιστική ιδεολογία της αστικής τάξης

Οι λειτουργίες του Εθνικισμού είναι δυνατό να συγκεραστούν μέσα από το πρίσμα της θεώρησης για την **ανταγωνιστική/συγκρουσιακή ιδεολογία μιας τάξης**, και συγκεκριμένα της αστικής. Οι αναφορές στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, στην οικονομική κυριαρχία και στην επακόλουθη ιδεολογική κυριαρχία, την πολιτική κυριαρχία και το Κράτος, οι γενικές θέσεις για την ιδεολογία, μπορούν να ολοκληρωθούν με την τοποθέτηση του Εθνικισμού σε αυτόν το ρόλο.

Η προσέγγιση γίνεται με το ανταγωνιστικό του ανάλογο, το οποίο προκαλεί ως θέση λιγότερες αντιδράσεις. Ο Μαρξισμός αποτελεί την συγκρουσιακή/ανταγωνιστική ιδεολογία της Εργατικής τάξης. Η θέση αυτή θα αναλυθεί και θα επεκταθεί στον Εθνικισμό και στην Αστική τάξη. Η Εργατική τάξη δεν είναι κυρίαρχη, οπότε θα πρέπει να συμπεριλάβουμε στις αναλύσεις μας, ειδικά όταν θα προκύπτουν αναλογίες, την πραγματικότητα αυτή.

Η συγκρουσιακή θεώρηση έχει έναν διττό χαρακτήρα, συγκρουσιακή σε σχέση με τις κοσμοθεωρήσεις των αντίπαλων κοινωνικών τάξεων/στρατηγικών, συγκρουσιακή και στο εσωτερικό της. Η διαπίστωση αυτή για το Μαρξισμό είναι προφανής, αποτελεί τη συγκρουσιακή θεωρία της εργατικής τάξης απέναντι στην καπιταλιστική πραγματικότητα, ενώ στο εσωτερικό της εμφανίζονται διαρκείς διασπάσεις και αντιμαχόμενες σχολές.

Το ίδιο ακριβώς ισχύει με τον Εθνικισμό, αποτελεί την συγκρουσιακή αντίληψη της αστικής τάξης απέναντι στις κοινωνικές τάξεις που εκτόπισε στο ιστορικό περιθώριο, τις διεκδικητικές επιδιώξεις της εργατικής τάξης, όσο και πεδίο αναμέτρησης εντός της. Η ερμηνεία της αστικής κοσμοαντίληψης με τόσο διαφορετικά ρεύματα (από το φασισμό μέχρι το φιλελευθερισμό) και οι τόσο διαφορετικές προσεγγίσεις στο ζήτημα του Εθνικισμού (από το ρατσισμό ως τον πολυπολιτισμό) αποτελούν ανάλογο των ρευμάτων του εργατικού κινήματος.

Ενώ πάνω στο ζήτημα ο Μηλιός (1996:5) σημειώνει: «... όταν γίνεται λόγος για τη μαρξιστική θεωρία ως σύγκρουση τάσεων δεν υπαινισσόμαστε την «ανακολουθία» της, την έλλειψη συνοχής και, τελικά, την αποτυχία της. Επισημαίνουμε ένα δεδομένο (τη σύγκρουση στην πολιτική και θεωρητική πρακτική του μαρξισμού, τη διαρκή κίνηση της αντίφασης) το οποίο δημιουργεί τη γονιμότητα, τη ζωτικότητα και εν τέλει την επιστημονική αξιοπιστία του». Η θεώρηση αυτή μας απαλλάσσει από την μια και ενιαία μονολιθική θεωρία, με μια αδιάσπαστη πορεία στο χρόνο, εντάσσοντας στο ερευνητικό βλέμμα τη διαπάλη και τη σύγκρουση, ως το βασικό στοιχείο εξέλιξης της θεωρίας/ιδεολογίας.

Δεύτερο χαρακτηριστικό στοιχείο αποτελεί η **σύγκρουση εντός της θεωρίας σε δύο διαφορετικά επίπεδα**, στο πεδίο της επιστήμης (σύγκρουση των ελίτ) και στο πεδίο της ιδεολογίας (σύγκρουση μαζών), εντάσσοντας την ιστορική συγκυρία ως παράγοντα για την πορεία της θεωρίας/ιδεολογίας.

Η συγκεκριμένη θέση απαλλάσσει το ερευνητικό βλέμμα από τη μονόπλευρη θέαση των εξελίξεων είτε στο πεδίο της επιστήμης είτε στο πεδίο της ιδεολογίας των μαζών, αλλά αποκρυπτογραφεί τις εξελίξεις μέσα από την αλληλοδιαπλοκή τους. Οι επιστημονικές ανακαλύψεις, οι μεγάλοι στοχαστές, οι σχολές μελέτης μέσα στα ανώτερα εκπαιδευτικά ιδρύματα επιδρούν στη θεωρία, μετασχηματίζουν τις έννοιες και τις κατηγορίες της, αυτές όμως αποκτούν υλική δύναμη μέσα από την κίνηση/πρακτική των μαζών. Αλλά και αντίστροφα, τα πολιτικά κινήματα και οι θέσεις των μαζών, αν και με απλοϊκότερες/μερικότερες τοποθετήσεις για το ζήτημα, αναζωογονούν τις μελέτες και ορίζουν την αποδοχή ή μη των ακαδημαϊκών αναλύσεων. Έτσι δεν θα δούμε διασπάσεις στο εργατικό κίνημα για ανώτερα ζητήματα πολιτικής οικονομίας, αλλά είναι ευδιάκριτη η επίδρασή των μαζικών κινήματων (π.χ. Μαρξισμός της 3^{ης} διεθνούς) πάνω στις αναλύσεις των στοχαστών και ερευνητών. Το αυτό με τον Εθνικισμό, δεν μπορούμε να δούμε διακλαδώσεις του νεοεθνικιστικού φαινομένου βασισμένες στα πορίσματα του Εθνοσυμβολισμού ή του Αρχαιγονισμού. Τα μαζικά κινήματα αξιοποιούν εκλεκτικά και διαστρεβλωμένα τα πορίσματα της επιστήμης, ενώ η παγκόσμια άνοδος του νεοσυντηρητισμού επηρεάζει, με το δικό της τρόπο, το θεωρητικό στοχασμό. Επίσης μπορούμε να παρατηρήσουμε και τον αλληλοεπηρεασμό ανάμεσα στις δύο αντιμαχόμενες ιδεολογίες των αντιτιθέμενων κοινωνικών σχεδίων.

Η πορεία του Εθνικισμού από τη Γαλλική Επανάσταση, το φυλετισμό, το ρατσισμό, την άνοδο και την πτώση πολιτικών κινήματων με κύριο το φασισμό, δείχνουν πως οι παραπάνω θέσεις έχουν ερείσματα στην πραγματικότητα.

Είναι βασικό να ειπωθεί πως η επιστήμη και η ιδεολογία έχουν κοινωνικές ανατροφοδοτήσεις, δεν αποτελούν θεωρίες «εργαστηρίου». Θα ήταν αδιανόητο να ισχυριστεί κανείς ότι η πρακτική των μαζών επιδρά με τον ίδιο τρόπο στις φυσικομαθηματικές επιστήμες, ενώ θεωρείται αυταπόδεικτο πως οι μαζικές πρακτικές επιδρούν και στο επιστημονικό πεδίο της κοινωνικής θεωρίας.

Η άνοδος και η πτώση αυτών των ιδεολογιών δεν συνίσταται στην επιστημονική τους πρόοδο, αλλά στην υιοθέτησή τους ως ιδεολογία μαζών. Η υποχώρηση του Μαρξισμού από τη δεκαετία του '80 και έπειτα δεν έχει καμία σχέση με την αναλυτική ικανότητα των μαρξικών σχημάτων, πχ σχετική/απόλυτη υπεραξία, τάση πτώσης μέσου ποσοστού κέρδους κλπ. Αντίθετα, η αποτυχία του να αναπαραχθεί μέσα στην ιδεολογική διαπάλη των μαζών, για τους όρους της ίδιας τους της ύπαρξης, έχει επιφέρει τη μεγαλύτερη ιστορική του κρίση. Η άνοδος του Εθνικισμού μέσα στην κοινωνική ζωή και κυρίως μέσα στους Ιδεολογικούς Μηχανισμούς του Κράτους, αλλά και της ιδιωτικής ζωής (οικογένεια, εκκλησία, εκπαίδευση, ΜΜΕ), δεν συνδέεται με κάποια άμεση πρόοδο ή τεκμηρίωση της φυλετικής/ρατσιστικής θεωρίας.

Ανάλογες διαπιστώσεις κάνει ο καθηγητής Λιάκος (2007:170-171) στο ζήτημα της Ιστορικής επιστήμης και της εισβολής των μαζών στην ιστορική αφήγηση. Η έννοια των μετακινούμενων «πολιτισμικών ορίων» της Δημόσιας Ιστορίας, καθώς και των δισδιάκριτων ορίων μεταξύ ακαδημαϊκών και κοινωνικών δικτύων είναι χαρακτηριστικές.

Ο Εθνικισμός χαρακτηρίζεται ως «μαχόμενη ιδεολογία» ακόμη και μετά την κρατική συγκρότηση: *«... δεν εξαντλεί το λόγο ύπαρξής του: ο αγώνας για την κοινωνική συνοχή με βάση την έννοια του έθνους σημαίνει, απλώς, πως ο εθνικισμός συνεχίζει να υφίσταται μέσα στις υπάρχουσες κοινωνικές αντιθέσεις και προσπαθεί να τις υπερβεί»* (Λέκκας, 2011:194). Η επιρροή του Εθνικισμού πάνω στα διαφορετικά μέλη του κοινωνικού σώματος, στο διαφορετικό ορίζοντα προσδοκιών κάθε κοινωνικού στρώματος, χαρακτηρίζουν τον ενοποιητικό ρόλο του Εθνικισμού ως ιδεολογίας, την διαφορετική του επιρροή και αντανάκλασή του, καλειδοσκοπικού χαρακτήρα(Λέκκας, 2011). Η ασάφεια και η απροσδιοριστία, το συναισθηματικό του φορτίο, η σύνδεση με τις παραδόσεις και τον πολιτισμό διευκολύνουν την ασυμμετρία αυτών των διασυνδέσεων.

Στην ίδια λογική αφήγηση μπορούμε να ισχυριστούμε πως ο **Εθνικισμός υπήρξε** για τις πλατιές μάζες του πληθυσμού **το ιστορικό ανάλογο του Διαφωτισμού** για τις ελίτ. *«Ο περιεκτικός και συνθετικός χαρακτήρας του εθνικιστικού λόγου, έχει λοιπόν και αυτή την ιστορική διάσταση, αφού «προσκαλεί τις μάζες στην ιστορία», με το να εντάσσει το (ανώνυμο και πιθανώς κοινωνικώς υποδεέστερο) άτομο σε μια ευρύτερη ενότητα θεωρητικώς ίσων ιστορικών υποκειμένων»* (Λέκκας,1994:99). Ενώ σε μια ανάλογη τοποθέτηση ο Κιτρομηλίδης (2012:60) στο «Νοερές Κοινότητες και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια» υποστηρίζει ακριβώς την ίδια θέση για το φαινόμενο του Εθνικισμού στα Βαλκάνια. *«...ο εθνικισμός ήταν τα απώτερα προϊόντα της νέας εθνογραφίας που εισήχθη στο πλαίσιο της προσπάθειας να υψωθεί το λάβαρο του πολιτισμού και να μεταφερθούν τα φώτα της μάθησης μέσα στις συνθήκες οπισθοδρόμησης και προσκόλλησης στην παράδοση που επικρατούσαν στη βαλκανική ενδοχώρα».*

Η διαδικασία μετασχηματισμού των διαφόρων ταυτοτήτων από το Ελληνικό κράτος με όχημα τον Εθνικισμό στην περιοχή της Μακεδονίας έχει περιγραφεί αναλυτικά από την Καρακασίδου (2000:71-72), οι ιδεολογικές στρατηγικές που εκπονούνται από το κράτος και υλοποιούνται από τις τοπικές ελίτ, έχουν έναν εμπρόθετο χαρακτήρα, αλλά αυτός επιβεβαιώνεται μέσα από τη δυναμική των κοινωνικών σχέσεων, από την πρακτική των κοινωνικών ομάδων, από την ατομική και συλλογική συνείδηση και την επίλυση και διεκπεραίωση των προβλημάτων καθοδήγησης και πηδαλιούχησης του κοινωνικού συστήματος.

2.3.3 Οι λειτουργίες του Εθνικισμού

Στο σημείο αυτό θα αναφερθούν οι διάφορες λειτουργίες του Εθνικισμού, όπως συναντήθηκαν στη βιβλιογραφία, ακολουθούμενες από ένα σύντομο σχολιασμό. Μια πληθώρα των ίδιων αναφορών μόνο σύγκυση θα μπορούσε να προκαλέσει, έτσι έχει επιλεγεί ένας σχεδόν τηλεγραφικός τρόπος παρουσίασης κάθε λειτουργίας με αναφορά στη βασική ονομασία, συνοπτικά για το ρόλο που επιτελεί και τέλος οι βιβλιογραφικές αναφορές. Φυσικά με απλές λογικές συνεπαγωγές και σε πολλά διαφορετικά σημεία θα μπορούσε να εγγραφούν πολλές από τις αναφερόμενες εγγραφές, η καταγραφή είναι ενδεικτική. Έχουν επίσης έναν χαρακτήρα εκφραστικής και νοηματικής ακρίβειας/ταύτισης.

Οι βασικές λειτουργίες του Εθνικισμού είναι:

- ✓ Ο Εθνικισμός σε αρκετές περιπτώσεις χαρακτηρίζεται ως αντιπαραθετικός στον ανθρωπισμό, **αντι-ανθρωπισμός**. Η παρατήρηση εκκινεί από τη θεώρηση πως κάθε έθνος διαχωρίζει την οντότητά του από τους υπόλοιπους ανθρώπους. Κανένα έθνος δεν φαντάζεται τον εαυτό του ταυτισμένο με την ανθρωπότητα. (Άντερσον, 2019:27), (Gellner, 1992:230-231), (Kedourie, 2017:114), (Smith, 2000:35), (Καρακασίδου, 2000: 155), και (Λέκκας, 1994:99).
- ✓ Ο Εθνικισμός ως «**ψευδής συνείδηση**». Η παραμόρφωση και διαστρέβλωση της ερμηνείας της πραγματικότητας με αποτέλεσμα την ταξική κυριαρχία. (Gellner, 1992:219), (Λέκκας, 1994:101).
- ✓ Ο Εθνικισμός ως **απο-ορφανισμός** του ανθρώπου από τις φυσικές σχέσεις της παραδοσιακής κοινωνίας. Η έννοια έχει αρνητικό περιεχόμενο καθώς θέλει να δείξει την πίεση της ζωής σε έναν ερμηνευμένο κόσμο, την πίεση για υποταγή στις «ορθολογιστικές» επιταγές της νεωτερικότητας. (Λέκκας, 2011:197), (Gellner, 1992:109), (Μιχαήλ, 2015:26), (Δεμερτζής, Λίποβατς, 1998:48,50,103).

- ✓ Η **εξισωτική λειτουργία** του Εθνικισμού. Περιγράφει την «ισότητα» των μελών του Έθνους ανεξαρτήτως της οικονομικής κατάστασης, της καταγωγής, της κουλτούρας κλπ. Ενώ η ίδια λειτουργία περιγράφεται και με τον όμορφα διατυπωμένο όρο «οριζόντια συντροφικότητα». Ο Γκέλνερ θεωρεί την οικονομική κινητικότητα της ανοιχτής καπιταλιστικής κοινωνίας, ως την υλική βάση αυτής της ιδιότητας. (Gellner, 1992:53), (Ozkirimli, 2013:48, 186, 271), (Λέκκας, 1994:99-100).
- ✓ Ο Εθνικισμός **κινητοποιεί** ως ιδεολογία. Είναι τα πρακτικά αποτελέσματα της ιδιότητας της Ιδεολογίας να εγκαλεί, όταν μαζικά κινήματα εμφορούνται τις εθνικιστικές ιδέες. (Ozkirimli, 2013:144), (Smith, 2000:162).
- ✓ Ο Εθνικισμός ως **νομιμοποιητικός παράγοντας**. Ουσιαστικά αποτελεί την αιτιολόγηση/νομιμοποίηση των εξουσιαστικών σχέσεων. Η απάντηση στο ερώτημα «γιατί είναι έτσι και όχι αλλιώς τα πράγματα». (Ozkirimli, 2013:27), (Smith, 2000:31-32), (Δεμερτζής, Λίποβατς, 1998:91,134), ενώ σε έναν παραπλήσιο ρόλο έχουμε συναντήσει την μετατροπή του Εθνικισμού σε **απολογητή** της Εξουσίας (Λέκκας, 1994:99-103).
- ✓ Ο **ενοποιητικός** ρόλος του Εθνικισμού. Η λειτουργία αυτή περιγράφει τη διαδικασία συνένωσης ανθρώπων που δεν γνωρίζονται μεταξύ τους, ανθρώπων που τους διαιρούν αποστάσεις, παραδόσεις, γλωσσικά ιδιώματα, στόχοι κλπ. Η κεντρική σύλληψη του έργου του Άντερσον διαπνέεται από αυτή τη σκέψη. (Hobsbawm,1994:53), (Λέκκας, 1994:103), (Λέκκας, 2011:56), (Θεοδωρίδης, 2001: 63).
- ✓ Ως κλιμάκωση του απολογητικού όσο και του ενοποιητικού ρόλου μπορούν να αναφερθούν οι έννοιες «εθνικό συμφέρον», «εθνική ενότητα», «εθνική ομόνοια». (Λέκκας, 1994), (Κιτρομηλίδης, 2012). Ακόμη και ιδέες που

- μοιάζουν να αφορούν το εξωτερικό, συμβάλουν στην εθνική ενότητα π.χ. η «Μεγάλη Ιδέα».
- ✓ Ο Εθνικισμός έχει ονομαστεί **«μεταβατική ιδεολογία»**. Περιγράφει τα «χνάρια» που έχει αφήσει στη συγκεκριμένη ιδεολογία η μετάβαση της ανθρωπότητας από την παραδοσιακή κοινωνία στη μοντέρνα, από το κοσμοείδωλο της φεουδαρχίας στο σύγχρονο καπιταλιστικό κόσμο. (Ozkirimli, 2013:78), (Λέκκας, 2011:206).
  - ✓ Ο Εθνικισμός είναι **δύναμη αλλαγής**. Η παρατήρηση αφορά στην αξιοποίησή του από επαναστατικά ρεύματα. Οι παραπομπές εδώ δεν μπορούν να καταγραφούν πραγματικά, ενδεικτικά: (Λέκκας, 1994:100), ενώ μπορεί να επισημανθεί η σχέση του εθνικισμού τόσο με αναχρονιστικά όσο και με μοντέρνα μαζικά κινήματα.
  - ✓ Ο Εθνικισμός επιδρά πάνω στα νοήματα και το Λόγο. Έχουμε αναφερθεί σε αυτή τη λειτουργία της Εξουσίας. *«Η ιδεολογία είναι μια άσκηση εξουσίας μέσα στο λόγο»* (Δοξιάδης, 1988:34), (Ozkirimli, 2013:27), ενώ ο Kedourie (2017:125) θα αναφέρει: «ο εθνικισμός συνιστά, πάνω απ' όλα, έναν τρόπο διαπαιδαγώγησης της ανθρώπινης βούλησης».
  - ✓ Ο Εθνικισμός είναι **φυλετισμός, που απέκτησε δύναμη**. Η ειρωνική αλλά και εύστοχη αυτή τοποθέτηση αναφέρεται από τον Gellner (1992:160).
  - ✓ Η απενοχοποίηση του δικού μας **Εθνικισμού ως πατριωτισμού** συναντάται στον Ozkirimli (2013:252).
  - ✓ Η ικανότητα του Εθνικισμού να συνενωθεί/συγκεραστεί με άλλες ιδεολογίες και ταυτότητες και την ίδια ώρα να πάρει τη δεσπόζουσα θέση, έχει επισημανθεί επίσης σε αρκετές μελέτες. Ο Άντερσον (2019:216) παρατηρεί πως ο Εθνικισμός δημιουργεί το μεγαλύτερο βαθμό ταύτισης σε σχέση με άλλες ιδεολογίες, αναφέροντας πως είναι πιο εύκολο να θυσιαστεί κανείς για την

πατρίδα παρά για το εργατικό κόμμα. Ο Hobsbawm (1994:182-183) μελετά τη διαπλοκή των επαναστατικών ιδεών στους μαχητές του Παγκοσμίου Ιμπεριαλιστικού Πολέμου σε σχέση με την εθνικότητά τους, μέσα από τις επιστολές τους σε οικεία πρόσωπα. Αξίζει να παρατεθεί το απόσπασμα: *«Το περίεργο βεβαίως είναι πως οι συγκερασμοί που προκύπτουν από παρόμοιους συνδυασμούς φαίνεται να βαραίνουν πάντοτε υπέρ του εθνικιστικού προτάγματος και εις βάρος των οικουμενικών ή διεθνιστικών κελευσμάτων του ιδεολογικού εταίρου»* (Λέκκας, 1994:100-101). Φυσικά τίποτα το περίεργο δεν έχει η παραπάνω παρατήρηση, η δύναμη της αστικής τάξης βαραίνει την πλάστιγγα από την πλευρά του εθνικισμού. Το πραγματικά ενδιαφέρον είναι η συνένωση των δύο ρευμάτων στις ιστορικές μορφές του «Εθνικοσοσιαλισμού» και του «Σοσιαλισμού σε μία μόνο χώρα».⁵

---

⁵ Η διαπίστωση της συνύπαρξης των δύο ιδεολογιών σε καμία περίπτωση δεν υιοθετεί τις ανιστόρητες τοποθετήσεις περί ολοκληρωτισμών, δύο άκρων κ.α.

2.4 Ταυτότητα, η εικόνα των υποκειμένων

Αν γίνει η παραδοχή πως οι ιδεολογικές Εγκλήσεις αποδίδουν μια τελική διάταξη στη συνείδηση, τότε αυτό το σχήμα θα συγκροτούσε την Ταυτότητα (identity). Από μεθοδολογικής πλευράς μπορούμε να σκεφτούμε πως είναι το ανάλογο του ατόμου/πολίτη. Ενώ δεν μοιάζει παράταιρο ότι η ιστορική της ανάδυση συνδέεται με τη Γαλλική Επανάσταση (Αγγελόπουλος, 1997:19). Η βιωμένη από το άτομο Ιδεολογία, το «μάτι» της κοινωνίας πάνω του, αλλά και η αντίληψη του «Άλλου» συγκροτούν την έννοια της «ταυτότητας».

«... το υποκείμενο, παριδευμένο σ' αυτό το τετραπολικό σύστημα όπου: το άτομο εγκαλείται ως υποκείμενο, υποτάσσεται στο Υποκείμενο, υπόκειται στην οικουμενική αναγνώριση και δέχεται την απόλυτη εγγύηση, «συγκατατίθενται» οικειοθελώς, με εξαίρεση τα «πονηρά υποκείμενα» που θα προκαλέσουν, ευκαιρία δοθείσης, την επέμβαση του τάδε ή του δείνα (κατασταλτικού) μηχανισμού του κράτους. Αλλά η τεράστια πλειοψηφία των υποκειμένων πορεύεται «οικειοθελώς», δηλαδή εν ιδεολογία (της οποίας οι συγκεκριμένες μορφές υλοποιούνται στους Ιδεολογικούς Μηχανισμούς του Κράτους). Εντάσσονται σε μορφές πρακτικής οι οποίες διέπονται από το τυπικό των Ιδεολογικών Μηχανισμών του Κράτους» (Althusser, 1976:80).

Η διαδικασία της «Εγκλησης», της «αναγνώρισης/ταύτισης/υποταγής» αποτελεί τη στιγμή δημιουργίας της «Ταυτότητας». Η τελική διάταξη μεταξύ των διαφόρων εγκλήσεων από ετερόκλητες πλευρές (Ιδεολογικοί Μηχανισμοί, ηθική, Υπερεγώ, οικογένεια, πατρίδα κλπ), στην κίνηση και το διαρκή μετασχηματισμό, μπορεί να θεωρηθεί ως ένας ορισμός της Ταυτότητας από την πλευρά της Ιδεολογίας. Στο μοντέρνο υποκείμενο της Ταυτότητας, έχουν ήδη εγχαραχτεί οι επιταγές της κοινωνίας, έχει εγγραφεί το αποδεκτό ταξινομητικό σύστημα του καθεστώτος Γνώσης, η αποδοχή του επιτρέπει στο υποκείμενο να αποκτήσει Ταυτότητα, αλλά παράλληλα και το αναγκαίο διαβατήριο για την είσοδό του στην κοινωνία.

«Η ταυτότητα δεν είναι τόσο διάφανη, χωρίς προβλήματα, όπως πιστεύαμε. Ίσως δεν θα έπρεπε να σκεφτόμαστε την ταυτότητα ως ένα συντελεσμένο γεγονός, το οποίο στη συνέχεια αναπαριστούν οι νέες πολιτισμικές πρακτικές. Ίσως θα έπρεπε, αντίθετα, να τη σκεφτόμαστε ως «παραγωγή», η οποία ποτέ δεν ολοκληρώνεται, βρίσκεται σε μια διαρκή διαδικασία συγκρότησης και συγκροτείται πάντα μέσα στην αναπαράσταση, ποτέ έξω από αυτήν. Σύμφωνα με αυτή την οπτική, οι ταυτότητες δεν είναι ποτέ πάγιες, ουσιοκρατικές ή αμετάβλητες. Αντίθετα αποτελούν ασταθή σημεία ταύτισης ή συνένωσης, τα οποία δημιουργούνται μέσα στους λόγους της ιστορίας και του πολιτισμού. Όχι ουσία, αλλά θέση μέσα σε ένα πλαίσιο»(Ozkirimli, 2013:242-243). Άρα, πίσω από τα δομικά στοιχεία της Ταυτότητας, το σχετικό τους χαρακτήρα, την μεταξύ τους ιδιαίτερη βαρύτητα και άρθρωση, τα διακυβεύματα κάθε εποχής, υπεισέρχονται οι κοινωνικές συγκρούσεις στο πεδίο της Ταυτότητας.

Η αναγκαιότητα της κρατικής «υποδομής» για την εμπέδωση των ταυτοτήτων θεωρείται δεδομένη και έχει συναντηθεί αρκετές φορές στη βιβλιογραφία. Ενδεικτικά: (Hobsbawm, 1994:173), (Καρακασίδου, 2000:62), (Κιτρομηλίδης, 2012:72-75). «Οι ταυτότητες που θεμελιώνονται εκτός θεσμών, ειδικά αυτές που μπορούν να ενώσουν μεταξύ τους ανθρώπους από διαφορετικά γεωγραφικά και κοινωνικά περιβάλλοντα, είναι αναγκαστικά θραυσματικές, ασυνεχείς και ρευστές» (Ozkirimli, 2013:231). Στην ίδια λογική μπορούν να υπολογιστούν και οι μελέτες για τις εκδηλώσεις των σχέσεων εξουσίας και του εθνικισμού, μέσα στις καθημερινές πρακτικές (τελετουργίες, παρελάσεις, θεάματα, σύμβολα, στολές κ.α.) ως μια συνεχή υπενθύμιση, ως μια καθημερινή (επανα)επιβεβαίωση της θέασης του υποκειμένου, σε αναπόδραστη μορφή ζωής.

2.4.1 Ο Ορισμός της ταυτότητας

Με μια πρώτη ανάγνωση θα μπορούσαμε να πούμε πως η Ταυτότητα είναι ο τρόπος με τον οποίο τα άτομα ορίζουν τον εαυτό τους. Σε μια επόμενη προσέγγιση πρέπει να σημειωθεί πως σημαντικό ρόλο παίζει και η αναγνώριση της κοινωνικής κατηγορίας από τους άλλους. Στα πλαίσια της οργανωμένης κοινωνίας αυτοί οι ορισμοί έχουν επικαθορισμούς, είναι προϊόντα ιστορικών συγκυριών και ανθρώπινης δράσης, και όχι φυσικά φαινόμενα ή προϊόντα της «θείας βούλησης». Ενώ και ο Gelner (1992: 23) παρατηρεί πως η αλληλο-αναγνώριση είναι βασικό χαρακτηριστικό της Ταυτότητας.

Από ψυχαναλυτική σκοπιά θα λέγαμε πως το ομιλούν υποκείμενο δίπλα από όλα τα σημαίνοντα που χρησιμοποιεί παραθέτει το «Εγώ», υποδηλώνοντας το σώμα του, το όνομά του, τη βούλησή του κλπ ως κάτι που προϋπάρχει και δεν μπορεί να απορροφηθεί από κανένα υλικό ή διανοητικό σύστημα. Η ύπαρξη του «Εγώ» όμως προϋποθέτει και τον «Άλλον».

Ο Κεντούρι σε ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα περιγράφει τις μεταβολές της εθνικής Ταυτότητας σε ένα συγκεκριμένο γεωγραφικό σημείο: *«Αν προσπαθούσαμε να ορίσουμε την εθνική ταυτότητα, θα λέγαμε ότι είναι πρωτίστως ζήτημα της αυτοπρόσληψης του υποκειμένου, της εικόνας που σχηματίζει ο άνθρωπος για τον εαυτό του και τη θέση του στον κόσμο. Έτσι, για παράδειγμα, ο ειδωλολάτρης Ρωμαίος πολίτης της Βόρειας Αφρικής γίνεται μέσω των βιολογικών του απογόνων Χριστιανός υπήκοος Χριστιανών αυτοκρατόρων, στη συνέχεια εξελίσσεται σε μέλος του μουσουλμανικού ουμμά, για να καταλήξει σήμερα πολίτης στη Λαοκρατική Δημοκρατία της Αλγερίας, αν όχι στη λιβυκή Τζαμαχίρια. Όσπου, στον σύγχρονο κόσμο, που τόσες ευκολίες παρέχει για τη διάδοση των ιδεών και την πλύση εγκεφάλου των μαζών, αποκτά και αυτός την εθνική του ταυτότητα, η οποία κατά κανόνα αποτελεί δημιούργημα κάποιου εθνικιστικού δόγματος και όχι αντίστροφα»* (Kedourie, 2017:203).

2.4.2 Η αναγκαιότητα του Άλλου στην Ταυτότητα/Ετερότητα

Βασική παραδοχή αυτής της θεώρησης αποτελεί πως δεν μπορεί να υπάρξει ολοκληρωμένη υπόσταση του «Εγώ» δίχως την ύπαρξη του «Άλλου». *«Μια ομάδα δεν μπορεί να αναγνωριστεί ως έχουσα μια δεδομένη εθνοτικότητα αν δεν έρχεται σε αντίθεση με άλλη ομάδα που δεν πληροί τα ίδια κριτήρια αποδοχής. Όπως το θέτει ο Paul Schilder (αναφέρεται από τον Epstein:1978:101) «δεν υπάρχει νόημα στο “εγώ” αν δεν υπάρχει το “εσύ”» (Μιχαήλ, 2015:28).*

Η έννοια του αποκλεισμού του «Άλλου» ανάγεται σε πανάρχαιες, τοτεμικού περιεχομένου παραδόσεις (Kristeva, 1997). Μοιάζει ως επέκταση των δεσμών αίματος και συγγένειας προς τους οικείους της κοινότητας του «Εγώ», σε αντιπαράθεση με το ξένο. Ενώ ο Λιάκος (2005:69) αναφερόμενος στο έργο του Frederic Barth σημειώνει: *«Ο Μπαρθ θεωρεί την εθνοτικότητα μια μορφή κοινωνικής οργάνωσης και όχι κληρονομημένων αρχέγονων δεσμών. Αυτή η μορφή κοινωνικής οργάνωσης προσδιορίζεται από την αίσθηση διαφοράς και όχι από το περιεχόμενο το οποίο περικλείει.(...) δεν αντιλαμβανόμαστε πρώτα τον εαυτό μας και μετά τη διαφορά μας με τον άλλο. Συνειδητοποιούμε τον εαυτό μας μέσα από τη διαφορά με τον άλλο. Αλλά δεν αισθανόμαστε πρώτα διαφορετικοί και μετά συναντούμε τον άλλο. Μέσα από τη συνάντηση συνειδητοποιούμε τη διαφορά και, εφόσον συνειδητοποιούμε τη διαφορά, επιδιόμαστε στην αναπροσαρμογή του ποιοι είμαστε».*

Έτσι το σχήμα Ταυτότητα/Ετερότητα αποκτά διαστάσεις στο χρόνο, στο χώρο, στα πολιτισμικά επιτεύγματα. Ορίζει τη Μνήμη, την αναγκαία λήθη, τα ιστορικά σχήματα και μύθους, εμποδίζει την κριτική εξέταση των «ρηγμάτων» της εθνικιστικής αφήγησης, των «επιτευγμάτων» της επινόησης, της κατασκευής, της διαστρέβλωσης. Είναι σε τελική ανάλυση η εξιδανίκευση της εσωτερικής κοινότητας των αθών (Hobsbawm, 1994), και η ενοχοποίηση όσων έμειναν από έξω.

Πολύ περισσότερο η δαιμονοποίηση του «Άλλου», τα σκοτεινά σχέδια και οι συνωμοσίες απέναντι στο δικό μας έθνος, χαρακτηρίζουν τις ακραίες συνέπειες αυτών των παραδοχών.

Σε αυτό το σημείο θα μπορούσε να προχωρήσει αρκετά περισσότερο η ψυχαναλυτική ερμηνεία των φαινομένων. Ο «Άλλος» δεν είναι απλά κάποιος διαφορετικός από εμάς, γίνεται αντικείμενο της Φαντασίωσης, της επιθυμίας, πεδίο ναρκισσιστικής επιβεβαίωσης, όσο και φθόνου, ή αλλιώς φανταστικής και συμβολικής ταύτισης. Η βία, το ανεξήγητο μίσος μαζικών κινημάτων απέναντι στον «Άλλον», τον Εβραίο, τον ομοφυλόφιλο, το νέγρο, κλπ ενέχει στοιχεία μια εγγενούς επιθετικότητας/σαδισμού απέναντί τους.

2.4.3 Οι λειτουργίες της (εθνικής) Ταυτότητας

Όπως και προηγουμένως θα αναφερθούν με ένα σύντομο τρόπο οι λειτουργίες της Ταυτότητας. Θα γίνει προσπάθεια να αναλυθούν περαιτέρω οι κρίσιμότερες πλευρές, να επεξηγηθεί η συνεισφορά στην αυτό-πρόσληψη του υποκειμένου, η εσωτερίκευση των λειτουργιών της Ιδεολογίας.

Αναφερόμενοι στις ταυτότητες θα αναφέρουμε ότι:

- Η **διαβάθμιση** και η **διαπάλη** των Ταυτοτήτων, μαζί με την κατασκευή διασυνδέσεων και εκλεκτικιστικών επιλογών. Με τα «μάτια» του εθνικισμού «οι άντρες είναι πάνω από τις γυναίκες, οι λευκοί πάνω από τους μαύρους (ή τους μη λευκούς), οι ενήλικες πάνω από τα παιδιά (ή τους υπερήλικες) (...) ο τάδε εθνικισμός μπορεί να δημιουργήσει τη νόρμα «αληθινά» μέλη του έθνους είναι μόνον οι ενήλικες λευκοί ετερόφυλόφιλοι άνδρες των δείνα εθνοτικών ομάδων και θρησκειών (Wallerstein, 2009:78).
- Η **υποταγή/υπαγωγή** των υπολοίπων Ταυτοτήτων στην κύρια Εθνική Ταυτότητα.

- Η **φυσικοποίηση** της Ταυτότητας μέσα από τη ράτσα ή το κοινό αίμα. Στην εξύμνηση της πολιτιστικής διαφοράς, ο διαφοριστικός ρατσισμός(Γαβρηλίδης, 2005) και (Hobsbawm, 1994:96-97).
- Η **ασφάλεια** που προσφέρει η Ταυτότητα σε μια περίοδο γρήγορων αλλαγών, απέναντι στο άγνωστο. (Ozkirimli, 2013:77) και (Λέκκας, 2011:179).
- Η Εθνική Ταυτότητα ως **εξισωτική σχέση**. Ανάλογη αναφορά έγινε και στον εθνικισμό, ακριβώς έτσι και η Ταυτότητα αποτελεί την αναγκαία ατομική ιδιότητα για την απαίτηση της ισότητας. Ο Ozkirimli παρατηρεί πως αυτά τα χαρακτηριστικά δεν αποτελούν μονοπώλιο της ταξικής ταυτότητας (Ozkirimli, 2013:53).
- Η υιοθέτηση νέων ταυτοτήτων συνδυάζεται με την **απονομιμοποίηση** των παλιών (Μηλιός, 2020:74). Ενώ σε μια πρωτότυπη παρομοίωση θα αναφερθεί ένα παλίμνηστο, ακριβώς επειδή έχουμε εγγραφή και επανεγγραφή δεδομένων πάνω στην ανθρώπινη συνείδηση (Ozkirimli, 2013:213).
- Η επίκληση της Ταυτότητας μπορεί να συνδυαστεί με την **άρθρωση** και υπεράσπιση των **ατομικών δικαιωμάτων** (Μιχαήλ, 2015:71).
- Η Ταυτότητα ως **γέφυρα**, μεταξύ του ατόμου και του συνόλου, μεταξύ του ατόμου και του κράτους (Θεοδωρίδης, 2001:61).
- Η Ταυτότητα μπορεί να συσχετιστεί με τη **θρησκεία**, όχι απλά ως πίστη, αλλά ως ένα σύνολο παραστάσεων και στάσεων. Βασικό στοιχείο της υπόστασής τους (Μιχαήλ, 2015:36).
- Η Ταυτότητα ως ένταξη στα δομημένα νοήματα, ακόμη και η **πολυπολιτισμική** ταυτότητα είναι υποχρεωμένη να διαλέξει μέσα από την δοσμένη παλέτα των επιλογών (Αγγελόπουλος, 1997:22).

- Η Ταυτότητα συνδυάζεται και με κάποιο **ένδοξο παρελθόν**, ως στοιχείο μύθου, ενώ το πλέγμα εξουσίας θα ορίσει τις κατανομές της μνήμης/λήθης. (Hroch, 1996:42) και (Άντερσον, 2019:292).
- Η Ταυτότητα ως αλληλο-αναγνώριση και ιστορική αφήγηση. Η Ταυτότητα «κανονικοποιεί» την αφήγηση, δίνει νόημα και περιεχόμενο στις πράξεις του ανθρώπου, απωθεί το παράλογο και διατηρεί το λογικό (Θεοδωρίδης, 2001:57).
- Η Ταυτότητα δίνει συνέχεια στην παρουσία του ανθρώπου στο **χώρο** και στο **χρόνο**. (Λιάκος, 2007:85,97,117-8,130)

Το παρακάτω απόσπασμα από το έργο του Smith θα παίζει το ρόλο του επιλόγου. Το σύνολο του έργου του, το οποίο πραγματεύεται την «Εθνική Ταυτότητα», δεν μπορούσε να αξιοποιηθεί βιβλιογραφικά, καθώς αποτελεί κεντρικό άξονα της ανάλυσης του. Έτσι παρατίθεται ένα ενδεικτικό απόσπασμα ως κατακλείδα αλλά και ως αναγκαία αναφορά. *«Τέτοιες περιπτώσεις προβάλλουν ακόμα πιο έντονα το κεντρικό παράδοξο της εθνότητας: τη συνύπαρξη της ρευστότητας με την ανθεκτικότητα και μιας διαρκώς μεταβαλλόμενης ατομικής πολιτισμικής έκφρασης με ένα πλαίσιο ευδιάκριτων κοινωνικών και πολιτισμικών παραμέτρων»* (Smith, 2000:63).

2.5. Οι άνθρωποι της Ιδεολογίας – Διανόηση

Όπως είδαμε και στα προηγούμενα κεφάλαια κάθε μέρος της ανάλυσης έχει και το υποκείμενό του. Έτσι οι ιδεολογικές σχέσεις, πέραν από τους Ιδεολογικούς Μηχανισμούς του Κράτους, έχουν ως φορείς τους τη Διανόηση – Γραφειοκρατία. Ο διαχωρισμός μεταξύ των δύο εννοιών απορροφά τη σχέση του διανοούμενου με τον κρατικό μηχανισμό.

Ουσιαστικά αναφέρεται σε μια κοινωνική ομάδα, με τις εσωτερικές της ιεραρχίες και διαστρωματώσεις, που εμπεδώνει την κοινωνική της παρουσία μέσα από

την ιδεολογία/πολιτική και τη σχέση της με τη Γνώση. Η κοινωνική καταγωγή έχει επαφή με τη μικρή ιδιοκτησία, ενώ η θεωρία της «μεσαίας τάξης», ως χοάνης κινητικότητας μεταξύ των Αστών και των Εργατών είναι δική της κατασκευή. Προφανώς η μορφωτική σκευή δίνει ώθηση στην κοινωνική κινητικότητα. Πρέπει να γίνει κατανοητό πως οι ρόλοι της διανοήσης αποτελούν απότοκο του διαχωρισμού της εργασίας σε άμεσα χειρωνακτική – υποβαθμισμένη εργασία των πολλών και σε πνευματική – υψηλότερη εργασία των ελίτ. Η διάσπαση σε εκτελεστική και επιτελική εργασία, η εγγραφή των κυρίαρχων σχέσεων μέσα σε αυτό τον καταμερισμό, το «μονοπώλιο της γνώσης» και η παραγωγή/αναπαραγωγή των σχέσεων κυριαρχίας είναι η ουσία της κοινωνικής θέσης της Διανοήσης.

«Το Κράτος υλοποιεί στο σύνολο των μηχανισμών του, δηλαδή όχι μόνο στους ιδεολογικούς μηχανισμούς του αλλά και στους κατασταλτικούς και οικονομικούς, τη διανοητική εργασία ως χωρισμένη από τη χειρωνακτική: πράγμα που γίνεται φανερό αν εγκαταλειφθεί η φυσιοκρατική-θετικιστική διάκριση.(...) Το Κράτος αυτό, χωρισμένο από τις σχέσεις παραγωγής, τοποθετείται ακριβώς στο πλευρό της διανοητικής εργασίας, που με τη σειρά της αποσχίζεται από τη χειρωνακτική εργασία: είναι η απόληξη και το προϊόν αυτής της διαίρεσης, αν και έχει ένα δικό της ρόλο στη δημιουργία της και στην αναπαραγωγή της.(...) Πριν απ' όλα με την ειδίκευση – χωρισμό των κρατικών μηχανισμών σε σχέση με την παραγωγική διαδικασία: οι μηχανισμοί χωρίζονται απ' αυτήν τη διαδικασία κυρίως με την παγίωση της διανοητικής εργασίας. (...) συνεπάγονται την εφαρμογή και τον έλεγχο μιας γνώσης και ενός λόγου (κατευθείαν επενδυμένων στην κυρίαρχη ιδεολογία ή καθιερωμένων με βάση τις κυρίαρχες ιδεολογικές μορφές) από τους οποίους αποκλείονται οι λαϊκές μάζες» (Πουλαντζάς, 2008:79).

Με αυτές τις παραδοχές μπορούμε να δούμε την εντονότατη συμμετοχή της Διανοήσης στο κίνημα του Εθνικισμού. Η αποδιάρθρωση της παραδοσιακής κοινωνίας, το σάλπισμα του εκσυγχρονισμού, η ορθολογικοποίηση της κοινωνικής ζωής, η μαζική

είσοδος της επιστήμης στην παραγωγή, και οι νέες μορφές ζωής χρειαζόντουσαν τόσο τους προάγγελους, όσο και τους ιδεολογικούς τους φορείς.

«Υπάρχουν άφθονα στοιχεία που καταδεικνύουν τον πρωταρχικό ρόλο που έπαιζαν οι διανοούμενοι, τόσο με το να παράγουν τον πολιτισμικό εθνικισμό όσο και με το να παράσχουν την ιδεολογία –αν όχι και τους πρώτους ηγέτες– του πολιτικού εθνικισμού. Σε οποιοδήποτε σημείο της Ευρώπης και αν στραφούμε, είναι εμφανής ο σπερματικός ρόλος τους στην παραγωγή και την ανάλυση των εννοιών, των μύθων, των συμβόλων και της ιδεολογίας του εθνικισμού. Αυτό ισχύει τόσο και για την πρώτη εμφάνιση του δογματικού πυρήνα του εθνικισμού όσο και για τις προδρομικές ιδέες περί εθνικού χαρακτήρα, εθνικού πνεύματος και εθνικής βούλησης. Το ίδιο σημαντικό όμως υπήρξε και ο ρόλος τους και για την άλλη παράδοση της κοινωνικής σκέψης, δηλαδή την ιδέα της συλλογικής ελευθερίας και της λαϊκής δημοκρατίας» (Smith, 2000:139).

2.6 Θρησκεία, η επουράνια ιδεολογία

Η Θρησκεία είναι: *«η φαντασμαγορική πραγμάτωση της ανθρώπινης ουσίας, γιατί η ανθρώπινη ουσία δεν έχει πραγματωθεί αληθινά [...] είναι ο στεναγμός του καταπιεζόμενου πλάσματος, η θαλπωρή ενός άκαρδου κόσμου, είναι το πνεύμα ενός κόσμου απ' όπου το πνεύμα έχει λείψει. Η θρησκεία είναι το όπιο του λαού. Ξεπέρασμα της θρησκείας σαν απατηλής ευτυχίας του λαού σημαίνει την απαίτηση της πραγματικής του ευτυχίας. Η απαίτηση να αρνηθεί τις αυταπάτες σχετικά με την κατάστασή του σημαίνει απαίτηση να αρνηθεί μια κατάσταση που έχει ανάγκη από αυταπάτες» (Μαρξ, 1978:17-18).*

Η εργασία θα σταθεί στη λειτουργία της θρησκείας στα πλαίσια του εθνικιστικού φαινομένου. Όπως έχει ήδη καταγράψει το θρησκευτικό φαινόμενο έχει αντικατασταθεί από την Ιδεολογία στα πλαίσια της νεωτερικότητας, ενώ η θρησκευτική πίστη μπήκε στην υπηρεσία του Εθνικισμού. Ας σημειωθεί πως στην Ελλάδα εκτός από

την πρώτη Αστική/Εθνική Επανάσταση στα Βαλκάνια, έχουμε και την πρώτη Εθνική Εκκλησία το 1833. Οι πρώτες αντιπαραθέσεις μεταξύ του ηγεμονικού ιδεολογικού μηχανισμού της παραδοσιακής κοινωνίας, με τις ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης και του Διαφωτισμού ήταν εντονότερες. Η «φαντασιακή» κοινότητα των πιστών που είχε τις βάσεις της στους ουρανούς, ήταν ασύμβατη με τη «φαντασιακή» κοινότητα του Έθνους (Κιτρομηλίδης, 2012). Στην πορεία του χρόνου οι σχέσεις από αντιμαχόμενες έγιναν ταυτόσημες. Η θρησκεία μετατράπηκε σε δεκανίκι του Εθνικισμού, ενώ και ο Εθνικισμός θρησκαιοποιήθηκε (Λιάκος, 2005). Οι αδιαχώριστες σχέσεις κράτους – εκκλησίας μαρτυρούν του λόγου το αληθές. *«Ο θεός, πάντα δίκαιος και πανάγαθος, παραδίδει τον κόσμο στους Ναπολέοντες Γ', τους Γουλιέλμους Α', τους Φερδινάνδους της Αυστρίας και τους Αλέξανδρους πασών των Ρωσιών, για να τον κυβερνήσουν. Τέτοια είναι τα παράλογα παραμύθια που λέγονται, κι αυτές οι τερατώδεις θεωρίες που διδάσκονται, ακόμα και σήμερα, σ' όλα τα δημόσια σχολεία της Ευρώπης, με ρητή εντολή των κυβερνήσεων. Κι αυτό το ονομάζουν εκπολιτισμό των λαών! Δεν είναι λοιπόν φως φανάρι ότι όλες αυτές οι κυβερνήσεις δηλητηριάζουν συστηματικά κι αποβλακώνουν σκόπιμα τις μάζες;»* (Μπακούνιν, 1986:27-28).

Στην τέταρτη θέση για το Φόουερπαχ (Μαρξ, 2007) ο Μαρξ θα γράψει πως δεν αρκεί η παρατήρηση πως οι ρίζες της ουράνιας οικογένειας βρίσκονται στην ανθρώπινη. Η ανάγκη της πραγματικότητας να εξακοντιστεί στους ουρανούς αποδεικνύει την ανάγκη βαθύτερης κατανόησης, όσο και ριζοσπαστικής της αλλαγής. Οι άνθρωποι στη θρησκευτική λατρεία λάτρευαν τη συγκαλυμμένη εικόνα της κοινωνίας τους, ενώ στην εθνικιστική εποχή αυτό γίνεται ανοιχτά, αποβάλλοντας κάθε προκάλυμμα (Gelner, 1992). Ο νόμος του θεού επιβάλλεται σε όλους σε επίπεδο ηθικής, παρουσιάζοντας ακόμη και εξισωτικά χαρακτηριστικά! Ο σεβασμός των ανθρώπων απέναντί του όμως προκύπτει, από τη δυνατότητά τους να μην τον

εφαρμόζουν. Η υποταγή των μαζών στη θρησκεία έγινε μόνο στη βάση των παραχωρήσεων σε επίπεδο πρακτικής από την πλευρά της θρησκείας (Freud, 2011).

Με το πέρασμα στη νεωτερικότητα η θρησκεία γίνεται κάτι πολύ μικρότερο από αυτό που ήταν. Όσο μεγάλο και αν είναι, δεν μπορεί να συγκριθεί με τον καθολικό της χαρακτήρα. Η είσοδος της ιδεολογίας και της ατομικότητας στην αντίληψη των ανθρώπων, η παραδοχή πως τα εγκόσμια κρίνονται σε αυτόν τον κόσμο, η εμπρόθετη δράση και ο εξορθολογισμός, αποτελούν πια την πυξίδα του ανθρώπου, που ώθησε το θρησκευτικό δόγμα σε βαθιές αναπροσαρμογές. Η πολιτικοποίηση της θρησκείας δείχνει την είσοδο στην καινούρια εποχή.

Μένει να απαντηθεί, γιατί δεν μπόρεσε η θρησκεία ως ιδεολογία να παίξει το ρόλο του Εθνικισμού, οι αναλογίες υπάρχουν έτσι και αλλιώς. Η απάντηση βρίσκεται στην αδυναμία της να οργανωθούν ανατρεπτικά ρεύματα εντός των κόλπων της, χωρίς να προκύψει η αναγκαιότητα να μεταρρυθμιστεί και η υπόλοιπη κοινωνική ζωή (Smith, 2000:59).

2.7 Ψυχανάλυση, οι λειτουργίες της συνείδησης

Σε αυτή την ενότητα θα παρουσιαστούν μερικές βασικές/πρωτόλειες παραδοχές της ψυχανάλυσης, σε σχέση με το φαινόμενο του εθνικισμού. Το αμφίρροπο στοιχείο των λεγομένων μπορεί να αποδώσει ως κέρδος διεισδυτικές παρατηρήσεις, αλλά ενέχει τον κίνδυνο λαθεμένων γενικεύσεων.

Ως πρώτη παραδοχή σημειώνεται η αναγκαιότητα της αναφοράς στον ανθρώπινο ψυχισμό. Οι μαρξιστικές αναφορές μεταξύ της σχέσης Βάσης – Εποικοδομήματος μένουν μετέωρες στο βαθμό που η μεν πρώτη αφορά υλικά αντικείμενα, ενώ η δεύτερη πολιτισμικές κατασκευές στηριγμένες στην πρώτη. Η ιστορία όμως δεν προχωρά από άψυχα αντικείμενα ούτε από κενές ιδέες. Αυτό που μεσολαβεί μεταξύ της παραγωγής και του κόσμου των ιδεών, επηρεάζοντας και

μετασχηματίζοντας και τις δύο, αλλά και τον ίδιο του τον εαυτό, είναι ο ανθρώπινος νους. «*Η ανθρώπινη δομή (όπως η σωζόμενη ιστορία) εξασκεί μια αναδρομική επίδραση πάνω στην υλική βάση. Η παλιά διατύπωση πως «το εποικοδόμημα έχει ένα αναδρομικό αποτέλεσμα πάνω στη βάση» είναι απολύτως ατελής. Το εποικοδόμημα μπορεί να επηρεάσει την ιστορία μόνον όταν έχει μετατραπεί σε υλική δύναμη και μπορεί να γίνει υλική δύναμη μόνο όταν έχει διαμορφώσει την ψυχολογική δομή απ' το σεξ και την πείνα, είτε με τη συντηρητική είτε με την επαναστατική έννοια. Το αποτέλεσμα είναι ότι η βάση δε δημιουργεί, άμεσα, το εποικοδόμημα, αλλά διαμέσου της μεσολάβησης της ανθρώπινης δομής(...) ούτε ακόμα η βάση σε συνδυασμό με το εποικοδόμημα δημιουργούν την ιστορία. Η ιστορική τους επεξεργασία διαδραματίζεται μόνο μέσα απ' τη διαδικασία μεταμόρφωσής τους σε μια ζωντανή λειτουργία με τη μορφή «υποκειμενικής δραστηριότητας» - της ανθρώπινης ψυχολογικής δομής» (Ράιχ, 1977:103-4,105).*

Η σκέψη πως το ένστικτο της άμεσης και της έμμεσης επιβίωσης του είδους, δηλαδή της πείνας και του σεξ έχει διατυπωθεί πολλές φορές μετά τον Ράιχ. Πολύ περισσότερο η κοινωνική αλληλοσυσχέτισή τους. «*(Η) αμοιβαία συνεπαγωγή ανάμεσα στην καταστολή του σεξ και στην εκμετάλλευση της εργασιακής δύναμης στην καπιταλιστική κοινωνία, στην οποία θέλει να απαντήσει ένα ευρύ κήρυγμα για σεξουαλική απελευθέρωση ως συνιστώσα της πολιτικής και κοινωνικής επανάστασης» (Balibar, 2010:95). Η σκέψη πως οι δύο πρωτοπόροι στοχαστές των παραπάνω πεδίων υποβάθμισαν την επίδραση του άλλου, μοιάζει σωστή. Έτσι ο Μαρξ υποτιμά την επίδραση του ψυχισμού και των ενστίκτων στην ανθρώπινη ζωή, όσο και ο Φρόυντ την επίδραση της ανθρώπινης Εργασίας στον «εξανθρωπισμό» των ενστίκτων. «*Το αποτέλεσμα ήταν ότι στο «σύστημα του Μαρξ», η σεξουαλική διαδικασία οδήγησε σε μια «Σταχτοπουτική» θεώρηση της ζωής, κάτω από το παραπλανητικό σχήμα που ειπώθηκε «ανάπτυξη της οικογένειας». Η διαδικασία της εργασίας από την άλλη μεριά, είχε την ίδια μοίρα στη ψυχολογία του Φρόυντ, κάτω από παραπλανητικές ορολογίες, όπως**

«εξιδανίκευση», «ένστικτο της πείνας» ή «ένστικτα του εγώ» (Ράιχ, 1980:18). Εδώ πρέπει να επισημανθεί η υπερβολή του αναγωγισμού και στις δύο μορφές ανάλυσης αντίστοιχα, του Μαρξισμού στο πεδίο της οικονομίας, και της Ψυχανάλυσης στη σεξουαλική επιθυμία.

Ως άμεση συνέπεια των παραπάνω το άτομο σε κάθε κοινωνιολογική εργασία θεωρείται, και σωστά, έλλογο όν. Η σκοποθεσία και οι έλλογες αποφάσεις του καθορίζουν τη συμπεριφορά του. Όμως αυτή η παραδοχή δεν είναι απόλυτη. Σε πολλές περιπτώσεις οι άνθρωποι δεν λειτουργούν λογικά, η ερμηνεία αυτών των πράξεων ανάγεται στην Ιδεολογία, όσο και στην ψυχανάλυση. Η περίπτωση της Εθνικιστικής Ιδεολογίας μπορεί να μελετηθεί και υπό αυτούς τους όρους. *«Στην παραδοσιακή κοινωνιολογία (μαρξιστική και μη) τα υποκείμενα ορίζονται ως κάτι που το φτιάχνει το «σύστημα» των κοινωνικών σχέσεων, δίνοντας τους μια θέση και ένα ρόλο. Η αντίστροφη άποψη είναι ότι τα υποκείμενα, εν είδει ορθολογικού δράστη, «κατασκευάζουν συνειδητά» την κοινωνία τους. Και οι δύο απόψεις είναι ανεπαρκείς. Θα λέγαμε ότι η πρώτη υπερτιμά το «Συμβολικό» και το «Φαντασιακό» στις ανθρώπινες σχέσεις. Η ιδιαιτερότητα του υποκειμένου χάνεται. Η δεύτερη αγνοεί το Ασυνείδητο και τα φαινόμενα της επιθυμίας»* (Δεμερτζής & Λίποβατς, 1998:120). Η έντονη παρουσία του ασυνείδητου στον πνευματικό κόσμο έχει μελετηθεί μέσα από το μηχανισμό και τα συμπτώματα των νευρώσεων. Πλάι σε αυτές τις σκέψεις υπάρχει και η παρατήρηση πως η μονόπλευρη θέαση του υποκειμένου από την πλευρά της έλλογης δράσης, θα πρέπει να υπολογίσει και την σχετική ικανότητα των ανθρώπων να υπολογίσουν επακριβώς τις συνέπειες των πράξεών τους (Λέκκας, 2011).

Μια επόμενη αναγκαία εισαγωγή της ψυχανάλυσης στη μελέτη ιστορικών, όσο και μαζικών φαινομένων αποτελεί το «Τραύμα». Η έννοια της τραυματικής εμπειρίας, στην κοινωνιολογική ανάλυση αποτελεί την ιδιαίτερη ερμηνεία για ειδικές συμπεριφορές και το σύμπλεγμα μνήμης/λήθης. Η παρουσία του Εθνικισμού είναι

επίσης καταφανής. *«Η μη τραυματική εμπειρία είναι τιθασευμένη και γι' αυτό οικεία. Αντίθετα, το τραύμα μας δημιουργεί την έννοια της έκπληξης, του παραξενέματος, της αποξένωσης. Ποια είναι λ.χ. τα ζητήματα που προκαλούν τις πιο έντονες συζητήσεις στην Ελλάδα; (...) Είναι η τουρκοκρατία, η Μικρασιατική Καταστροφή, ο Εμφύλιος Πόλεμος. Αυτά, δηλαδή, που τα σκεφτήκαμε ή τα βιώσαμε ως τραύματα. Το τραύμα αποτελεί ένα από τα κύρια πεδία σχηματισμού ιστορικής συνείδησης επειδή κινητοποιεί τις διανοητικές δυνάμεις για την κατανόησή του. (...) Το τραύμα είναι κάτι το οποίο δεν μπορούμε να το βολέψουμε εννοιολογικά. Γι' αυτό κιόλας η σιωπή που ακολουθεί»* (Λιάκος, 2007:225).

***

Ακολουθούν τρεις υποθέσεις/παραδοχές, έτσι όπως προέκυψαν από τη μελέτη της βιβλιογραφίας, αλλά και από την ερμηνευτική πορεία της εργασίας.

Παραδοχή 1^η: Ο Εθνικισμός είναι το κεντρικό σημαίνον του Λόγου.

«Ψυχαναλυτικά ειδωμένο το «έθνος» αποτελεί ένα κυρίαρχο σημαίνον, ένα όνομα, προς το οποίο προσανατολίζεται αναγκαστικά η εθνική ταυτότητα, χωρίς το οποίο δεν υπάρχει. (...) κάθε συλλογικός σχηματισμός ταυτότητας έχει πάντα ως στόχο την ικανοποίηση συλλογικών βιωμάτων απόλαυσης και οδύνης, μέσω φαντασματικά σκηνοθετημένων τελετουργικών» (Λίποβατς, 2001:41).

Το Έθνος ως κύριο σημαίνον δορυφοριοποιεί τις υπόλοιπες έννοιες γύρω του, ενώ το ίδιο τείνει να «εξαλειφθεί», αφού όμως έχει πρώτα συγκροτήσει το νοηματικό πεδίο. Λόγου χάριν οι έννοιες ελευθερία, πατρίδα, ατομικά δικαιώματα αποκτούν διαφορετικές έννοιες με κεντρικό σημαίνον το «Έθνος» και τελείως άλλες με κεντρικό σημαίνον τον «Κομμουνισμό». Η αγκίστρωση/καθήλωση των εννοιών είναι χαρακτηριστική. Το κεντρικό σημαίνον «Ελλάς» θα διαμορφώσει την άποψη όσων το αποδέχονται για το χρόνο, το χώρο, την ιστορία, το ρόλο και την αποστολή του ελληνικού Έθνους κλπ.

Η απώθηση, από την πλευρά του υποκειμένου, του κεντρικού σημαίνοντος οδηγεί στη νεύρωση, η απόρριψη στην ψύχωση, ενώ η απάρνηση στη διαστροφή (Δεμερτζής & Λίποβατς, 1998). Στο συνειδητό επίπεδο έχουμε μορφές εξαϋλώσής του μέσα από την Ιδεολογία, την Τέχνη, τη θρησκεία, την επιστήμη, τη φιλοσοφία, τους θεσμούς.

Παραδοχή 2^η: Ο Εθνικισμός μπορεί να μελετηθεί ως νευρωτικό σύμπτωμα.

Ο Φρόντ θα παρατηρήσει για τα συμπτώματα των νευρώσεων ότι: *«Σε καθέναν από τους ασθενείς μας μαθαίνουμε με την ψυχανάλυση πως τα συμπτώματα και τα αποτελέσματά τους ξανάφεραν τον πάσχοντα σε κάποια περίοδο (περασμένη) της ζωής του. Κατά μεγάλο ποσοστό ο άρρωστος είναι καθηλωμένος σε μια πολύ παλιά περίοδο της ζωής του, την παιδική ή – όσο και αν φαίνεται παράξενο– στη βρεφική»* (Φρόντ, 2010:57). Οι τραυματικές νευρώσεις καθλώνουν το υποκείμενο στο τραύμα, στη στιγμή που αυτό έλαβε χώρα. Η ύπαρξη των συμπτωμάτων αποδεικνύει την Ασυνείδητη ψυχική/πνευματική δραστηριότητα, τη δράση τους ως υποκατάστατα μιας άλλης επιθυμίας, μιας ικανοποίησης που δεν μπορεί να εξασφαλίσει η πραγματικότητα.

Στην ενότητα της Ιδεολογίας περιγράψαμε τις έννοιες του απο-ορφανισμού και της οριζόντιας συντροφικότητας, τους ρόλους που καλείται να παίξει η Ιδεολογία που αντικατέστησε τη θρησκεία. Ας επιμείνουμε λίγο περισσότερο. Η ανατροπή του μεσαιωνικού δεσποτισμού δεν έφερε μόνο την απελευθέρωση του ανθρώπου από τα μεσαιωνικά δεσμά, παράλληλα οι άνθρωποι απώλεσαν την οικειότητα της παραδοσιακής ζωής, την προσωπική επαφή. Μπήκαν αμετάκλητα σε μια κοινωνία όπου το κέρδος έχει διεισδύσει στις ατομικές σχέσεις, τον ιδιωτικό χώρο. Η μοναξιά, η ματαιότητα, ο φόβος για έναν κόσμο που αλλάζει βίαια και δεν υπολογίζει το ανθρώπινο κόστος γέννησε το άγχος. *«...η παγίωση της ρευστότητας του ιστορικού χρόνου έχει ίσως τις πιο δραματικές επιπτώσεις, στο βαθμό που καταλύει οριστικά το παλαιό αίσθημα ασφάλειας και μονιμότητας που παρείχε η παραδοσιακή κοινωνία, δίχως*

να προσφέρει στη θέση του καινούργια σταθερά σημεία αναφοράς για την ερμηνεία της πραγματικότητας» (Λέκκας, 2011:201).

Ο Φρόντ έχει παραλληλίσει την πορεία «ανθρωποποίησης» της φύσης από τον πρωτόγονο άνθρωπο, με αυτή της «θεοποίησης» των γονιών, και κυρίως του Πατέρα, από το παιδί. Κοινό άξονα αυτής της πορείας αποτελεί το αίσθημα της ανημπόριας μπροστά στις ανυπέρβλητες δυνάμεις που υψώνονται μπροστά στο άτομο. Έτσι ακριβώς ο ρόλος της θρησκείας ως γενικής Ιδεολογίας/νεύρωσης στα χρόνια της παιδικότητας της ανθρωπότητας, έχει αντικατασταθεί από τον Εθνικισμό ως σύμπτωμα στην περίοδο της ενηλικίωσης της ανθρωπότητας στη νεωτερικότητα. Κοινό σημείο η ανασφάλεια του ανθρώπου στη σύγχρονη κοινωνία. *«Φθάνει έτσι στην άποψη (η σκέψη του) ότι η θρησκεία είναι συγκρίσιμη με μια νεύρωση παιδικής ηλικίας και είναι αρκετά αισιόδοξος ώστε να δέχεται ότι η ανθρωπότητα θα ξεπεράσει αυτή τη νευρωτική φάση, όπως τόσα και τόσα παιδιά μεγαλώνουν και ξερνάνε τις παρόμοιες νευρώσεις τους»* (Φρόντ, 2011:79-80). Δυστυχώς η μετέπειτα κοινωνία δεν απάλλαξε τον άνθρωπο από τα βασικά άγχη της επιβίωσης και έτσι επανήλθε η ανάγκη να καταπραϊνθεί η ψυχή των ανθρώπων.

Η θεραπεία της γενικής νεύρωσης που προτείνει ο Φρόντ θα μπορούσε να αξιοποιηθεί και για τον Εθνικισμό, αν αυτός εκληφθεί ως κοινωνική παθογένεια. *«...η θεώρηση των θρησκευτικών διδαχών μας ως νευρωτικά απομεινάρια και μας δικαιολογεί να πούμε ότι είναι πιθανόν καιρός να αντικαταστήσουμε, όπως στην ψυχαναλυτική θεραπεία του νευρωτικού, τις επιτυχίες της απόθησης με τα αποτελέσματα της ορθολογικής πνευματικής εργασίας»* (Φρόντ, 2011). Μόνο που αυτή τη φορά η αυτοσυνείδηση/αυτογνωσία θα πρέπει, και μπορεί, να κατακτήσει ένα ανώτερο επίπεδο.

Παραδοχή 3^η: Ο Εθνικισμός λειτουργεί ως ένα συλλογικό Υπερ-εγώ.

Αφετηρία των σκέψεων αποτελεί πως τα υπολείμματα του ανθρώπινου ψυχισμού προέρχονται από την εποχή όπου το συνειδητό δεν είχε αναπτυχθεί. Η

κυριαρχία των ενστίκτων και η διαπάλη του ανθρώπου μαζί τους, έδωσε την ανάπτυξη του συνειδητού, τον περιορισμό των ενορμήσεων και την ανάπτυξη του πολιτισμού. «...τα πεπρωμένα αυτής της ορδής άφησαν άφθαρτα ίχνη στην ανθρώπινη κληρονομική ιστορία και ειδικότερα ότι η εξέλιξη του τοτεμισμού, που εμπερικλείει τις απαρχές της θρησκείας, της ηθικότητας και της κοινωνικής διάρθρωσης, σχετίζεται με τη βίαια θανάτωση του αρχηγού και την μετατροπή της πατρικής ορδής σε μια αδερφική κοινότητα» (Φρόντ, 2012:84). Ο πατέρας ήταν τρωτός, κάθε φορά που κάποιος από τους αποδιωγμένους υιούς κατάφερνε να τον αντικαταστήσει, αναγκαζόταν να μετατραπεί σε «Πατέρας» στο βαθμό που διατηρούσε όλη την πατρική εξουσία. Ο πατέρας έγινε πραγματικά αθάνατος μετά την συλλογική θανάτωση από τους ομοφυλοφιλικά ταυτισμένους γιούς, από την εσωτερίκευση της ενοχής/ηθικής πως κανείς δεν θα προσπαθήσει να γίνει πατέρας. Η παραίτηση από το ρόλο του πατέρα ανέπτυξε την τοτεμική αδελφότητα, τον πρόγονο του θρησκευτικού φαινομένου και τα ταμπού την πρώτη ανθρώπινη νομοθεσία.

Έτσι εκκινεί ο θεμελιώδης αγώνας ανάμεσα στο άτομο και την κοινωνία, ανάμεσα στα ένστικτα και τις κοινωνικές ανάγκες. «Ο ακρογωνιαίος λίθος της ψυχανάλυσης είναι η αντίληψη ότι οι κοινωνικοί έλεγχοι δημιουργούνται από την πάλη ανάμεσα στα ένστικτα και τις κοινωνικές ανάγκες, που είναι μια πάλη μέσα στο εγώ και ενάντια στην προσωπική εξουσία» (Μαρκούζε, 2001:69). Η στιγμή της πλήρους νίκης του πολιτισμού πάνω στα ένστικτα, είναι όταν ο άνθρωπος έχει απορροφήσει τις νόρμες του πολιτισμού ως ένστικτα. Ο περιορισμός αυτός απελευθερώνει ποσότητες «ψυχικής ενέργειας» που διοχετεύεται στην τυπική και (εκ)πολιτιστική εργασία, ενώ οι επιθυμίες των ανθρώπων στριμώχνονται στον «ελεύθερο χρόνο⁶». Έτσι η απαλλαγή από τους

---

⁶ Ούτε ο «ελεύθερος» χρόνος έμεινε αλώβητος την εποχή της πλήρους καπιταλιστικής κυριαρχίας, αυτός υποτάχθηκε στην κυριαρχία του θεάματος.

«Στο βαθμό που η ανάγκη θεωρείται κοινωνικό όνειρο, το όνειρο καθίσταται αναγκαίο. Το θέαμα είναι το κακό όνειρο της σύγχρονης αλυσοδεμένης κοινωνίας, που τελικά δεν εκφράζει παρά την επιθυμία της να κοιμηθεί. Το θέαμα είναι ο φρουρός αυτού του ύπνου».

GuyDebord, Η κοινωνία του θεάματος

φυσικούς εξαναγκασμούς και από τη βία του αρχέγονου αρχηγού, δόμησε ένα δρόμο για την ανάπτυξη του πολιτισμού που ποτέ δεν εξάλειψε από τις ρίζες του την αρχική κυριαρχία. Οι γιοί διατήρησαν το ρόλο του Πατέρα μέσα στην οικογένεια, απέναντι στο άλλο φύλο και την παιδικότητα.

Η **εκλογίκευση** της συνείδησης όσο και της παραγωγής και η **«αρχής της πραγματικότητας»** πάνω στο σύνολο της κοινωνικής ζωής και των επιθυμιών είναι το τελευταίο απότοκο αυτό της πορείας. Η πορεία της ανθρωπότητας έδωσε μεγαλύτερες κοινωνικές ομάδες, τόσο ως υλική δύναμη (μαζί με την τεχνική) απέναντι στο φυσικό περιβάλλον, όσο και ως πεδίο μεγαλύτερης ερωτικής απόλαυσης. Η τυπική αναπαραγωγή του «Οιδιπόδειου συμπλέγματος» μέσα από τη Μητέρα Πατρίδα/Κοινωνία και την Εξουσία του Πατέρα/Κράτους είναι αποκαλυπτική. Το «βλέμμα των μαζών» αντικατέστησε το αόρητο «βλέμμα» του αρχηγού της φυλής, ενώ η ψυχολογία των μαζών και η ειδική επίδραση του Αρχηγού, επιβεβαιώνει τις παραπάνω σκέψεις.

Ο Φρόντ (2011:109-111) θα μιλήσει για κάποιο συλλογικό Υπερεγώ. *«Μπορούμε δηλαδή να ισχυριστούμε ότι η κοινότητα σχηματίζει ένα Υπερεγώ, υπό την επίδραση του οποίου διεξάγεται η πολιτισμική εξέλιξη.(...) Το Υπερεγώ μιας εποχής του πολιτισμού έχει την ίδια προέλευση με αυτό ενός μεμονωμένου ανθρώπου,(...) το Υπερεγώ του πολιτισμού θέτει αυστηρές ιδανικές απαιτήσεις, ακριβώς όπως εκείνο του ατόμου, και η μη τήρησή τους τιμωρείται μέσω του «άγχους συνείδησης». (...) οι απαιτήσεις εκείνες που αφορούν τις σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους, ονομάζονται ηθική».* Φυσικά η εργασία στα παραπάνω θα συνυπολογίσει τις παρατηρήσεις των Μαρξ, Αλτουσέρ για την κυρίαρχη ιδεολογία και για την Έγκληση του υποκειμένου μέσα από τους Ιδεολογικούς Μηχανισμούς του Κράτους. Έτσι θα λέγαμε, πως η **κυρίαρχη ιδεολογία αξιοποιεί τους σταθμούς του ανθρώπινου ψυχισμού, ώστε να μπορεί να αφομοιωθεί καλύτερα.**

Έτσι ακριβώς και ο Εθνικισμός εμφανίζεται ως το ιδανικό Υπερεγώ μέσα στη συνείδηση του ανθρώπου, περιορίζοντας όπως η «αρχή της πραγματικότητας» τις επιθυμίες των υπολοίπων πλευρών της ταυτότητας. Επιτάσσει υποταγή (όπως το κεντρικό σημαίνον) μπρος στις κεντρικές απαιτήσεις της ζωής, της εργασίας και της διατήρησης της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων. Το άτομο μέσα από τον Εθνικισμό καταφέρνει να απωθήσει τις υπόλοιπες επιδιώξεις του, να «θυσιαστεί»/παραιτηθεί για το κοινό καλό, αναπτύσσοντας έναν πρωτότυπο ναρκισσισμό που μοιάζει με τον παιδικό (Kristeva, 1997).

Με αυτές τις σκέψεις και θεωρώντας πως η ψυχανάλυση αποτελεί ένα από τα ισχυρότερα αναλυτικά εργαλεία απέναντι στην «ουσιοκρατία» αναλύθηκαν οι ψυχικές πλευρές του εθνικιστικού φαινομένου. Προφανώς οι σκέψεις αυτές εντάσσονται στο θεωρητικό σχήμα/πρόταση μελέτης του εθνικισμού ως Δι-επιστημονικό Ερευνητικό Πρόγραμμα, όπου ειδικευμένοι επιστήμονες θα συμβάλλουν συλλογικά στη συστηματική του μελέτη, η εν λόγω εξόρμηση της διπλωματικής μπορεί να θεωρηθεί ως ένα πρώτο τροχιοδεικτικό για αυτή την πορεία.

2.8 Επικοινωνία, ο ρόλος της επαφής των ανθρώπων

Υπό τον τίτλο «Επικοινωνία» θα προσεγγιστούν οι σχέσεις του εθνικισμού με τον Πολιτισμό, την Εκπαίδευση και τη Γλώσσα. Και οι τρεις αυτές πλευρές μπορούν να αξιοποιηθούν για τη μελέτη του εθνικιστικού φαινομένου, και προφανώς, με κάποιο βαθμό αφαίρεσης, να βρεθούν κάτω από τον τίτλο της Επικοινωνίας. Ένας ορισμός της Επικοινωνίας θα μπορούσε να είναι: *«α) Επικοινωνία είναι η διαδικασία με την οποία μεταβιβάζονται πληροφορίες και νοήματα από έναν άνθρωπο σε άλλο. β) Επικοινωνία είναι η διαδικασία με την οποία ένας πομπός Α (άνθρωπος, ομάδα) μεταβιβάζει πληροφορίες, σκέψεις, ιδέες, συναισθήματα και ακόμη ενέργεια, σε ένα δέκτη Β (άνθρωπος, ομάδα) με στόχο να ενεργήσει πάνω του με τρόπο ώστε να προκαλέσει σε*

αυτόν την εμφάνιση ιδεών, πράξεων, συναισθημάτων, ενέργειας και σε τελική ανάλυση να επηρεάσει την κατάσταση του και τη συμπεριφορά του» (Βαρδακώστα, 2005:100).

2.8.1 Πολιτισμός, ως υψηλή κουλτούρα και ως τέχνη

Αφετηριακά θα πρέπει να διασαφηνιστεί πως στην έννοια του Πολιτισμού έχουν συμπεριληφθεί αυτές της Τεχνικής (της Επιστήμης), της Κουλτούρας (των ανθρώπων) όσο και της Τέχνης (Καλές Τέχνες). Ο Πολιτισμός υπάρχει ξέχωρα από την παράδοση μέσα στη νεωτερικότητα, διαφορετικά θα ήταν βιωματικό μέρος της καθημερινής ζωής, μέρος των παραστάσεων της -κλειστού τύπου- κοινωνίας και δεν θα υπήρχαν αναφορές σε αυτόν.

Ο Πολιτισμός είναι από τα πλέον χαρακτηριστικά φαινόμενα τα οποία ανάγονται στην Οικονομική Βάση. *«Η κουλτούρα ζει από τους χυμούς της οικονομίας, όμως χρειάζεται παραπάνω από το αυστηρά αναγκαίο για να μπορέσει η κουλτούρα να γεννηθεί, ν' αναπτυχθεί και να εξευγενιστεί»* (Τρότσκι, 2003:26). Σε κάθε κοινωνία δεν υπάρχει ένας μόνος τρόπος ζωής, αλλά διαφορετικοί για κάθε τάξη, αλλά και εντός κάθε τάξης. Οι τάξεις έχουν διαφορετική σχέση με το παραγόμενο προϊόν, τις μορφές της κοινωνικής συνείδησης, τον ελεύθερο χρόνο. *«Σε κάθε εθνικό πολιτισμό υπάρχουν, έστω και όχι αναπτυγμένα, στοιχεία δημοκρατικού και σοσιαλιστικού πολιτισμού, επειδή σε κάθε έθνος υπάρχει η εργαζόμενη και εκμεταλλεόμενη μάζα, που οι συνθήκες της ζωής της γεννούν αναπόφευκτα τη δημοκρατική και τη σοσιαλιστική ιδεολογία. Σε κάθε έθνος όμως υπάρχει και αστικός πολιτισμός (...) – και μάλιστα όχι απλώς σαν «στοιχεία» πολιτισμού, αλλά σαν κυρίαρχος πολιτισμός. Γι' αυτό ο «εθνικός πολιτισμός» γενικά είναι ο πολιτισμός των τσιφλικάδων, των παπάδων, και της αστικής τάξης»* (Λένιν, 1992:24).

Στην πορεία ανόδου της Αστικής Τάξης προς την εξουσία έχει μείνει γνωστή η φράση του Μάσιμο Ντ' Ατζέλιο, πρωθυπουργού του Βασιλείου της Σαρδηνίας, *«Φτιάξαμε την Ιταλία. Τώρα πρέπει να φτιάξουμε τους Ιταλούς»* (Τσίτσοβιτς, 2018). Η παράδοση αυτή φράση περιγράφει ένα πραγματικό ιστορικό φαινόμενο, αυτό της

εθνικοποίησης των μαζών, μιας πορείας μονοπόλησης της εθνοτικής κουλτούρας από τους κρατικούς μηχανισμούς. *«Οι συνέπειες του εθνικιστικού ιδεώδους της ενότητας υπήρξαν βαθύτατες. Κατ' αρχάς, καλλιέργησε την ιδέα του αδιαίρετου έθνους δικαιολογώντας το συχνά βίαιο ξερίζωμα όλων των ενδιάμεσων σωμάτων και των τοπικών ιδιαιτεροτήτων στο όνομα των συμφερόντων της πολιτισμικής και πολιτικής ομοιογένειας. (...) Εδώ, η εθνικιστική ιδέα της ενότητας αρνείται τις εθνοτικές της ρίζες και στρέφεται σε αναζήτηση μιας ομοιογένειας ικανής να υπερβεί τις όποιες πολιτισμικές διαφορές από το υπό σχεδιασμόν έθνος»* (Smith, 2000:115). Ο Gellner (1992:79) πιστεύει πως εκτός από τις προφανείς επιδιώξεις ηγεμονίας από την κυρίαρχη τάξη, η τάση προς την ομοιομορφία υπάρχει από τις απαιτήσεις της μαζικής βιομηχανικής κοινωνίας, και πως ο Εθνικισμός γίνεται ο φορέας αυτού του αιτήματος.

Σε αυτή τη βάση παρατηρήθηκε η «επινόηση -όσο και αναδόμηση- των παραδόσεων» με ημιτελή ή και ψευδή στοιχεία. Η εθνική ταυτότητα ως ένας συγκεκριασμός Πολιτικής/Πολιτισμικής ταυτότητας έπρεπε να είναι μοναδική, να καθοδηγείται από πολιτικά αιτήματα, αλλά και πολιτισμικά συναισθήματα. *«Αυτό εξηγεί εν μέρει το ρόλο των τεχνών στον εθνικισμό. Δοσμένοι ολόψυχα στην εξύμνηση του έθνους ή τη διατήρηση της μνήμης του, οι εθνικιστές θέλγονται από τις συγκινησιακές και δημιουργικές δυνατότητες των καλλιτεχνικών μέσων και των ποικίλων ειδών της ζωγραφικής, της γλυπτικής, της αρχιτεκτονικής, της μουσικής, της όπερας, του μπαλέτου, του κινηματογράφου, ακόμα και της χειροτεχνίας. Μέσω των καλλιτεχνικών αυτών ειδών, οι εθνικιστές καλλιτέχνες είχαν τη δυνατότητα να «αναπλάσουν» -είτε άμεσα είτε υπαινικτικά- τα τοπία, τους ήχους και τις εικόνες του έθνους με όλη τους τη χειροπιαστή ιδιαιτερότητα και με «αρχαιολογική» αληθοφάνεια»* (Smith, 2000: 136). Ο Φρόντ (2011) μιλάει για «Πολιτισμικό ναρκισσισμό» στις συγκρούσεις μεταξύ των Εθνών. Ακριβώς αυτή η «μοναδικότητα του εθνικού πολιτισμού» αποτέλεσε και τη βάση για

την ανάπτυξη του ρατσισμού (Kedourie, 2017:95-97), αλλά και ο ίδιος ο Πολιτισμός ως πεδίο του «διαφοριστικού ρατσισμού» (Μπαλιμπάρ, 1991).

Σε έναν κόσμο αποτελούμενο από Έθνη το κάθε ένα από αυτά θα έπρεπε να είναι μοναδικό και ξεχωριστό από τα υπόλοιπα. Ο Εθνικισμός με τον ιδιαίτερο πολιτισμό του θα μετέτρεπε το καθένα σε ξεχωριστό, αναπαράγοντας τον ιερό μύθο της εκλογής. Οι παραδόσεις της κλειστής κοινότητας μέσα από τους μετασχηματισμούς, επινοήσεις, παρανοήσεις, κ.α. της εθνικιστικής νεωτερικότητας, διαμόρφωσαν τη μοναδική εθνική ταυτότητα. *«Αυτό σημαίνει πως σε κάθε κουλτούρα, ακόμα και στις λιγότερο αναπτυγμένες και επεξεργασμένες, αναγνωρίζεται κάποια «αξία» αναντικατάστατη, η οποία μπορεί να συμβάλει στο γενικό απόθεμα των ανθρώπινων πολιτισμικών αξιών. Ο εθνικισμός, ως ιδεολογία και συμβολική, νομιμοποιεί οποιοδήποτε πολιτισμικό μόρφωμα καλώντας τους απανταχού διανοούμενους να μεταμορφώσουν τις «χαμηλές» κουλτούρες σε υψηλές, τις προφορικές παραδόσεις σε γραπτή λογοτεχνική παράδοση, προκειμένου να διαφιλιάσουν για τις γενιές του μέλλοντος αυτό το κεφάλαιο από αναντικατάστατες πολιτισμικές αξίες. Στο παρελθόν, οι περισσότεροι λαοί επιλέγονταν από τους θεούς τους, σήμερα η εκλογή γίνεται από μια ιδεολογία και μια συμβολική που εξυψώνουν το μοναδικό και το ατομικό μεταμορφώνοντάς τα σε παγκόσμια πραγματικότητα. Σε παλιότερα χρόνια οι λαοί αποκτούσαν τον τίτλο του «εκλεκτού» για τις υποτιθέμενες αρετές τους, σήμερα καλούνται να γίνουν έθνη επειδή διαθέτουν μια πολιτισμική κληρονομιά»* (Smith, 2000:125-6).

Το παράδειγμα του Ελληνικού Έθνους είναι χαρακτηριστικό. Η τρισχιλιετής αδιάσπαστη πορεία του ελληνικού έθνους μοιάζει να απογυμνώνεται, το «λίκνο του πολιτισμού», «οι εκλεκτοί της γης» κάτω από το φως της κοινωνικής θεωρίας συναντούν την ιστορική παραγωγή της κατηγορίας του Έθνους. Η σχέση των ατόμων με την κλασική αρχαιότητα, τη γλώσσα, τον εκχριστιανισμό τους κλπ. αποτελούν την «εθνικοποίηση των μαζών» στη μοντέρνα Εθνική Πολιτιστική Ταυτότητα, την

εκπαίδευσή τους στη μοντέρνα αντίληψη της ζωής. Οι μορφές αυτές του πολιτισμού υπήρχαν ξέχωρα από την πορεία της δημιουργίας του ελληνικού έθνους, έγιναν πτυχές μιας υψηλής κουλτούρας και έτσι διδάχτηκαν ώστε να αποτελέσουν τον εθνικό πολιτισμό (Λιάκος, 2005). Η εκπαίδευση έπαιξε τον αποφασιστικό ρόλο σε αυτή την πορεία. Ο Κιτρομηλίδης (2012) θέλοντας να καταγράψει την ένταση αυτής της προσπάθειας στις «Νοερές Κοινότητες» θα χρησιμοποιήσει τον όρο «Πολιτισμικός εθνικός ευαγγελισμός».

Δεν θα πρέπει να υποτιμηθούν και οι πρακτικές της καθημερινότητας. *«Πρόκειται για σύμβολα και τελετές που αποτελούν τόσο αναπόσπαστο μέρος του κόσμου στον οποίο ζούμε, ώστε συνήθως τα θεωρούμε αυτονόητα. Εκτός από τα εμφανή γνωρίσματα του έθνους –σημαία, εθνικός ύμνος, παρελάσεις, νόμισμα πρωτεύουσα, όρκοι, παραδοσιακές φορεσιές, λαογραφικά μουσεία, ηρώα, τελετές στη μνήμη των νεκρών του έθνους, διαβατήρια, σύνορα – περιλαμβάνουν και ορισμένες λιγότερο εμφανείς όψεις, όπως είναι οι εθνικοί τρόποι ψυχαγωγίας, οι λαϊκοί ήρωες και ηρωίδες, τα παραμύθια, οι τρόποι συμπεριφοράς, οι αρχιτεκτονικοί ρυθμοί, οι καλές τέχνες και η χειροτεχνία, ο πολεοδομικός σχεδιασμός, οι νομικές διαδικασίες, οι εκπαιδευτικές πρακτικές και οι στρατιωτικοί κώδικες – δηλαδή όλα τα ιδιαίτερα έθιμα και ήθη, τις τεχνοτροπίες, τους τρόπους συμπεριφοράς και τα αισθήματα που μοιράζονται τα μέλη μιας ιστορικής πολιτισμικής κοινότητας»* (Smith, 2000:116-7).

Κλείνοντας, οι αλλαγές που έφερε η εθνικοποίηση των μαζών στην όψη του κόσμου έχουν χαρακτηριστεί ως «παλιρροϊκό κύμα» (Λέκκας, 2011). Το κύμα αυτό άλλαξε μια για πάντα ανθρωπότητα, εισάγοντας την αμετάκλητα στη νεωτερικότητα, θυμίζοντας τις αντιλήψεις του Al. Toffler⁷ για τα τρία πολιτισμικά κύματα στην πορεία της ανθρωπότητας.

---

⁷ Τόφλερ Άλβιν (1928-2016) Αμερικανός συγγραφέας, φουτουριστής και επιχειρηματίας γνωστός για τα έργα του που συζητούσαν τις σύγχρονες τεχνολογίες, συμπεριλαμβανομένης της ψηφιακής επανάστασης και της επανάστασης της επικοινωνίας, με έμφαση στις επιπτώσεις τους στους πολιτισμούς παγκοσμίως.

2.8.2 Εκπαίδευση, η ενστάλαξη της υψηλής κουλτούρας

Ο Εθνικισμός υπήρξε το «προσκλητήριο» των μαζών στην Ιστορία. Το προσκλητήριο αυτό δεν θα μπορούσε να γίνει δια του ξίφους, ούτε με κάποιο νομοθετικό διάταγμα. Η οργανωμένη παιδεία ανέλαβε αυτό το ρόλο (Τερζάκης, 2020). Ο σχολικός μηχανισμός, ως Ιδεολογικός Μηχανισμός του Κράτους, αντικατέστησε αυτόν της Εκκλησίας (Αλτουσέρ, 1983:92). *«...το σχολείο κλήθηκε να επιτελέσει (...) μια λειτουργία που εξωτερικά προσιδιάζει με τη λειτουργία της εκκλησίας στις προνεωτερικές κοινωνίες. Όπως οι ενορίες και οι ιερείς συγκροτούσαν και αναπαρήγαγαν το ποίμνιο, έτσι και τα σχολεία και οι δάσκαλοι αξιοποιήθηκαν για να συγκροτήσουν και να αναπαράγουν το έθνος»* (Αθανασιάδης, 2014:315).

Ερευνώντας τους σύγχρονους ρόλους της Εκπαίδευσης, θα παρατηρούσαμε ότι: *«Λέμε συνήθως πως η εκπαίδευση επιτελεί στον καπιταλισμό ένα διπλό ρόλο: Απ' τη μια παρέχει τις αναγκαίες εκείνες γνώσεις που επιτρέπουν στον εκπαιδευόμενο να ασκήσει με επιτυχία το μελλοντικό κοινωνικό του ρόλο σαν επαγγελματίας. Από την άλλη διαδίδει και επιβάλλει την κυρίαρχη ιδεολογία. Η διάκριση αυτή ανάμεσα στις δύο λειτουργίες της εκπαίδευσης είναι και σωστή αλλά και αναγκαία για να προσεγγίσουμε τα βασικά χαρακτηριστικά και τις αντιφάσεις που διαπερνούν την εκπαίδευση στον καπιταλισμό»* (Μηλιός, 1984:13) Στις δύο αυτές παραδοχές στηρίζονται τα χαρακτηριστικά που αναπτύσσονται για τη σχέση Εθνικισμού και Εκπαίδευσης.

Στην κοινωνία της νεωτερικότητας η αξία του μονοπωλίου της βίας από την πλευρά του Κράτους, μπορεί να συγκριθεί με το μονοπώλιο της Εκπαίδευσης (Gellner, 1992:70), αφού η απόσπαση της συναίνεσης είναι σημαντικότερη από την ωμή επιβολή. Η επίσημη ιδεολογία του εθνικού κράτους διαχέεται μέσα από την Εθνική Εκπαίδευση, με τη συστηματική παρακολούθηση από τις κυρίαρχες ελίτ, και την εγχάραξη της εθνικής συνείδησης. *«...μπορούμε να πούμε ότι ο εθνικισμός πράγματι διδάσκεται, αφού το εθνικό κράτος διαπαιδαγωγεί, πρωτίστως, εθνικά υποκείμενα. Με την υποχρεωτική*

διδασκαλία της (πιθανώς αποκαθαρμένης) εθνικής γλώσσας, της (επιλεκτικώς συγγραφείσης) εθνικής ιστορίας, των (λειτουργικώς εκλογικευμένων) εθνικών στερεοτύπων, κτλ, η εθνική εκπαίδευση αποβλέπει στη δημιουργία υποδειγματικών φορέων της επίσημης εθνικιστικής ιδεολογίας, με όλη την ισονομική ασάφεια που τη χαρακτηρίζει» (Λέκκας, 1994:104). Ενώ ο Kedourie (2017:128) δεν διστάζει να συγκρίνει τα σχολεία ακόμη και με κατασταλτικούς μηχανισμούς του κράτους, όπως το στρατό και την αστυνομία, τα ονομάζει «*όργανα της κρατικής πολιτικής*». Είναι χαρακτηριστικός, επίσης, ο σχολιασμός της εξόρμησης του ελληνικού κράτους στα Βαλκάνια από τον Κιτρομηλίδη (2012:89), ονομάζοντας την πολιτική στην εκπαίδευση ως «*σταυροφορία εθνικής παιδείας*», ενώ το ελληνικό κράτος φτάνει μέχρι εκεί όπου υπάρχουν ελληνικά σχολεία. Από την άλλη ο Άντερσον (2019:116) θα ταυτίσει την πρόοδο των κρατικών εκπαιδευτηρίων με αυτή του εθνικισμού. Οι ίδιες παραδοχές ισχύουν και για την εσωτερική ιδεολογική κυριαρχία, καθώς οι «*αρετές*» της υπάρχουσας ταξικής κοινωνίας διδάσκονται στις υποτελείς τάξεις. «*Αυτό που διδάσκεται κυρίως στην εργατική τάξη είναι η πειθαρχία, ο σεβασμός στην αυθεντία και στη διανοητική εργασία που βρίσκονται πάντα «αλλού» στο σχολικό μηχανισμό*» (Πουλαντζάς, 2008:329). Η γνώση και η εκπαίδευση κατέχονται και βιώνονται διαφορετικά για τα κοινωνικά διασπασμένα υποκείμενα του κοινωνικού καταμερισμού, αφού αυτός εγγράφει το πλέγμα εξουσίας μέσα στους κοινωνικούς τους ρόλους. Έτσι η γνώση, εκτός από παράγοντας ερμηνείας και συνοχής του κόσμου, γίνεται και παράγοντας διάσπασης/παρανόησης της κοινωνικής εμπειρίας.

Στο δεύτερο επίπεδο, αυτό της επαγγελματικής ένταξης, θα αξιοποιηθούν οι παρατηρήσεις του Gellner για την εγγενή κινητικότητα της αστικής κοινωνίας. «*Η ίση πρόσβαση στο θεό των Γραφών έστρωσε το δρόμο για την ίση πρόσβαση στον υψηλό πολιτισμό. Η εγγραματοσύνη δεν αποτελεί πλέον ειδικότητα, αλλά προαπαιτούμενο κάθε ειδικότητας, σε μια κοινωνία όπου όλοι είναι ειδικοί. Σε μια τέτοια κοινωνία, η πρώτη*

πίστη οφείλεται στο μέσον της γραφής και της ανάγνωσης και στον πολιτικό του προστάτη. Η ίση πρόσβαση των πιστών στον Θεό μετατρέπεται εντέλει σε ίση πρόσβαση των απίστων στην εκπαίδευση και την κουλτούρα» (Gellner, 1992:248). Η βιομηχανική κοινωνία, όπως περιγράφεται, απαιτεί τους ελάχιστους όρους επικοινωνίας για την κατάληψη των κοινωνικών ρόλων, έτσι η βασική εκπαίδευση παίζει αποφασιστικό χαρακτήρα. Στην πορεία του χρόνου φυσικά οι απαιτήσεις θα κορυφωθούν, αφού η τεχνοκρατική λογική θα αποτελέσει οδηγό και για «πολιτικές λύσεις».

Τέλος θα πρέπει να αποφευχθεί μια παρανόηση. Δεν είναι ο σχολικός μηχανισμός, ο Πολιτισμός και η κουλτούρα που επιβάλλουν τις κοινωνικές αλλαγές. Είναι οι αλλαγές στην οικονομία, στην κοινωνία και τις κοινωνικές σχέσεις που αντανακλώνται στην εκπαίδευση. Για παράδειγμα η ιστορική περίοδος της ανόδου του Εθνικισμού στις υποτελείς αγροτικές μάζες, αναβάθμισε το ρόλο της Εκπαίδευσης. Δεν ήταν όμως το σχολείο που οδήγησε αυτούς τους πληθυσμούς να καταλάβουν τις θέσεις της εργατικής τάξης στις πόλεις, αλλά η αθρόα έξοδος των αγροτών από την ύπαιθρο και η διευρυνόμενη αστική οικονομική παραγωγή, με τη συνακόλουθη ζήτηση για εργατικά χέρια, καθόρισε το μοντέρνο ρόλο του σχολικού μηχανισμού.

2.8.3 Η Γλώσσα ως κώδικας του Εθνικισμού

Η Γλώσσα αποτελεί ένα από τα κυρίαρχα «φυσικά» χαρακτηριστικά, από τα οποία ερείδεται η εθνικιστική ιδεολογία. Οι διαφορετικοί κώδικες μεταξύ των πληθυσμών μοιάζουν να υποστηρίζουν τις διαφορές με τους «Άλλους» και μαζί με την ιδεολογική επένδυση, χτίζεται η «ανωτερότητα» της Γλώσσας, του Πολιτισμού κλπ.

Η Γλώσσα αποτελεί τον κώδικα επικοινωνίας μεταξύ των ανθρώπων, αξίζει όμως να αναφερθεί η οικονομική της λειτουργία την εποχή του Καπιταλισμού: *«Η οικονομική βάση αυτών των κινήματων συνίσταται στο ότι για την πλήρη νίκη της εμπορευματικής παραγωγής είναι ανάγκη να κατακτήσει η αστική τάξη την εσωτερική αγορά, είναι ανάγκη να ενωθούν σε κράτος τα εδάφη που ο πληθυσμός τους μιλάει την ίδια γλώσσα, παραμερίζοντας κάθε εμπόδιο για την ανάπτυξη αυτής της γλώσσας και την καθιέρωσή της στη φιλολογία. Η γλώσσα είναι σπουδαιότατο μέσο επικοινωνίας των ανθρώπων. Η ενότητα της γλώσσας και η ανεμπόδιστη ανάπτυξή της είναι ένας από τους σπουδαιότερους όρους της πραγματικά ελεύθερης και πλατιάς, ανάλογης με το σύγχρονο καπιταλισμό, εμπορικής κυκλοφορίας, της ελεύθερης και πλατιάς συγκρότησης του πληθυσμού σε κάθε μια τάξη χωριστά, τέλος είναι όρος της στενής σύνδεσης της αγοράς με τον κάθε νοικοκύρη ή μικρονοικοκύρη, πωλητή ή αγοραστή»* (Λένιν, 1992:45).

Στην παραδοσιακή κοινωνία η Γλώσσα δεν αποτελεί διαχωριστικό στοιχείο μεταξύ των πληθυσμών, μέσα στις κλειστές δομές η επικοινωνία είναι περιορισμένη και οι άνθρωποι συγκροτούν τις παραστάσεις τους μέσα από έναν φυσικό τρόπο ζωής. Στη σύγχρονη κοινωνία η γλώσσα μετατρέπεται σε διακριτικό στοιχείο της ταυτότητας, πεδίο πολιτικής και εθνικιστικής ρητορικής. Τα εθνικά κράτη *«Δεν επιδιώκουν απλώς ένα φορολογικό πλεόνασμα και υπακοή. Διψούν για τις πολιτισμικές και γλωσσικές ψυχές των υπηκόων τους»* (Gellner, 1992:89).

Η σημασία του Καπιταλισμού στην ανάπτυξη των εθνικών γλωσσών έχει περιγραφεί από τον Άντερσον (2019) ως «έντυπος Καπιταλισμός». Η πορεία του

γραπτού λόγου παράλληλα με την πορεία της ανθρωπότητας είναι χαρακτηριστική. Οι ιερές γλώσσες της θρησκείας έδωσαν τη σκυτάλη στον έντυπο καπιταλισμό του υψηλού πολιτισμού της περιόδου ανάπτυξης των εθνών, ενώ ο ψηφιακός τύπος στην παγκοσμιοποίηση και στη μετα-νεωτερικότητα. Η πορεία εξομοίωσης των «υψηλών γλωσσών», η αναζήτηση ομιλητών, καθώς και ο συμμετοχικότερος χαρακτήρας των εναλλασσόμενων περιόδων επιβεβαιώνει τις παρατηρήσεις του Άντερσον για το ρόλο του φαντασιακού μεταξύ της κοινότητας των ομιλητών.

Η διάσπαση της γλώσσας σε προφορική και γραπτή συμβάλει και σε μια ακόμη πλευρά της κοινωνικής ζωής, στη Γνώση της Εξουσίας. Ο γραπτός λόγος, οι γραφές, υπήρξαν πάντα το μυστικό της εξουσίας των κάθε λογής ελίτ, κυρίως θρησκευτικών. Τα «κιτάπια» της εξουσίας, το μυστικό της διοίκησης αποτελεί πλευρά της συμμαχίας του κράτους και των λειτουργιών του με την διανοητική εργασία, σε αντιπαράθεση με τη χειρονακτική και με τις κοινωνικές τάξεις που τη διεξάγουν. *«Το χαρτοβασίλειο της σύγχρονης κρατικής οργάνωσης που δεν είναι απλή γραφική λεπτομέρεια αλλά ένα υλικό γνώρισμα απαραίτητο για την ύπαρξη και τη λειτουργία της, εσωτερική συγκολλητική ύλη αυτών των διανοούμενων-λειτουργών, που ενσαρκώνουν τη σχέση αυτή του κράτους με τη διανοητική εργασία. Το Κράτος αυτό δεν μονοπωλεί, δεν κρατάει για τον εαυτό του τη γραφή, όπως συμβαίνει με τα προκαπιταλιστικά κράτη και την Εκκλησία, τη διαδίδει (σχολεία) για πολύ συγκεκριμένες ανάγκες κατάρτισης της εργατικής δύναμης. Κάνοντάς το όμως αυτό, τη διχοτομεί, διότι ο λόγος-ομιλία του Κράτους πρέπει ν' ακουστεί και να κατανοηθεί. Θα έλεγε κανείς πως μέσα σε τούτο το Κράτος που μιλάει ανοιχτά και που έχει ενιαία εθνική γλώσσα, το μυστικό απέναντι στις μάζες και η παγίωση της γνώσης και της εξουσίας έχουν περάσει τέλεια στην κρατική γραφή, της οποίας ο ερμητισμός απέναντι στις αποκλεισμένες από τούτη τη γραφή μάζες είναι πασίγνωστος»* (Πουλαντζάς, 2008:84-5).

2.9 Ο βιωμένος χώρος και χρόνος

Κάθε σύγχρονος άνθρωπος όταν ακούει την έκφραση «χωροχρόνος», η σκέψη του πηγαίνει στον Αϊνστάιν και στη θεωρία της σχετικότητας. Είναι αλήθεια πως ο Εθνικισμός μετασχημάτισε τις έννοιες του χώρου και του χρόνου. Έτσι και αλλιώς η βιωμένη αντίληψη του χώρου και του χρόνου είναι ιστορική παραγωγή των κοινωνικών σχέσεων, θέση που θα αποδειχθεί παρακάτω. Αναζητώντας μια ευθεία αναγωγή της Σχετικότητας με τον Εθνικισμό, αυτός αναλογεί με το ρόλο των μετασχηματισμών Lorentz. *«Ο χώρος είναι ένα τρισδιάστατο συνεχές. Τούτο σημαίνει ότι είναι δυνατόν να προσδιορίσουμε τη θέση ενός (ακίνητου) σημείου με τη βοήθεια τριών αριθμών (συντεταγμένων) x, y, z , και ότι για κάθε σημείο υπάρχουν σημεία αρκετά γειτονικά των οποίων η θέση μπορεί να προσδιοριστεί με τις τιμές των συντεταγμένων x', y', z' , όσο γειτονικών θέλουμε στις συντεταγμένες x, y, z του αρχικού σημείου που θεωρήσαμε. Η τελευταία αυτή ιδιότητα είναι χαρακτηριστική ενός συνεχούς και θα πούμε ότι έχει τρεις διαστάσεις εξαιτίας του αριθμού τρία των συντεταγμένων. (...) Σύμφωνα με τη θεωρία της Σχετικότητας, είμαστε υποχρεωμένοι να θεωρήσουμε τον κόσμο ως ένα συνεχές σε τέσσερις διαστάσεις, μια και ο χρόνος δεν είναι πλέον ανεξάρτητος όπως δείχνει η τέταρτη εξίσωση μετασχηματισμού του Λόρεντς»* (Αϊνστάιν, 2006:48-9).

2.9.1 Χώρος το πεδίο του Εθνικισμού

«Η διεθνής αδελφότητα των εργαζομένων είναι για μένα
το υψηλότερο και το πιο ιερό πράγμα στη γη.
Είναι το αστέρι που με οδηγεί, το ιδανικό μου, η πατρίδα μου.
Προτιμώ να δώσω τη ζωή μου παρά να προδώσω αυτό το ιδανικό»⁸
Ρόζα Λούξενμπουργκ

Στην πορεία της βιβλιογραφικής μελέτης διαπιστώθηκε επαλληλία/συμπληρωματικότητα των απόψεων για το χώρο, όπως έχουν αναπτυχθεί από τον ύστερο Πουλαντζά στο «Το κράτος, η Εξουσία, ο Σοσιαλισμός», καθώς και στο έργο του Smith «Εθνική Ταυτότητα». Ο χώρος θεωρείται ως κοινωνική δημιουργία, που εδαφικοποιεί κοινωνικές σχέσεις, αλλά και διαμορφώνει το πεδίο διάρθρωσης αυτών των σχέσεων, πολύ περισσότερο αποτελεί το πεδίο του εποικοδομήματος, ιδεών, πολιτισμού κλπ. Η έκφραση που χρησιμοποιεί ο Πουλαντζας (2008) είναι «χωρική μήτρα. Ο χώρος υπάρχει «... ανάλογα με τους διάφορους τρόπους παραγωγής, διαφορετικές μήτρες του χώρου, προκαθορισμένες από τις μορφές ιστορικο-κοινωνικής ιδιοποίησης και κατανάλωσης του χώρου. Η αποκάλυψη αυτών των μητρών δεν μπορεί να συνίσταται μόνο στην περιγραφή της αλληλουχίας των μορφών ιστορικής ιδιοποίησης του κοινωνικού χώρου. Από τις πόλεις και την πολεοποίηση ως τα σύνορα, ως τα όρια και το έδαφος, περνώντας από τις συγκοινωνίες, τις μεταφορές, τον στρατιωτικό μηχανισμό και τη στρατιωτική στρατηγική, έχουμε να κάνουμε με ισάριθμα συστήματα οργάνωσης του κοινωνικού χώρου» (Πουλαντζάς, 2008:143). Ο χώρος στην αρχαιότητα είναι συνεχής, ομοιογενής, συμμετρικός και ανοιχτός. Οι πόλεις-σημεία στο χώρο διαμορφώνουν πεδία αναφοράς, όπως και οι πόλεις αναφέρονται στο δικό τους κέντρο, την αγορά. Όπου και αν βρίσκεσαι ο ταξιδευτής είναι ακριβώς το ίδιο, μόνο η απόσταση από το κέντρο αλλάζει, εξάλλου «όλοι οι δρόμοι οδηγούν στη Ρώμη». Η πόλη είναι εκεί όπου βρίσκεται ο στρατός ή ο άρχοντας, ενώ οι πόλεμοι δεν έχουν αφομοιωτικό χαρακτήρα, αλλά διατηρούν ανοιχτούς τους δρόμους. Έξω από αυτό το

---

⁸ Αναφέρεται από (Λεβί, 2019:26).

χώρο βρίσκεται ο μη-χώρος, οι περιοχές των βαρβάρων. Στη μεσαιωνική εποχή δεν αλλάζουν πολλά, οι περιηγητές, προσκυνητές, ιππότες κινούνται στον ενιαίο χώρο μεταξύ πτώσης και σωτηρίας. Αυτή τη φορά όλοι οι δρόμοι οδηγούν στην Ιερουσαλήμ ή στη Μέκκα και αν δεν μπορεί να φθάσει κάποιος στο χώρο της σταυρικής σωτηρίας, μεταφέρει το σημείο του σταυρού στο σώμα του. Ως μη χώρος ορίζεται ο χώρος των απίστων. Οι μεγάλοι κατακτητές είναι αυτοί που υλοποιούν μεγάλες κινήσεις στο χώρο (πχ. Ταμερλάνος, Αττίλας, Σταυροφόροι).

Ο καπιταλιστικός χώρος έχει οντολογικές διαφορές. Για πρώτη φορά στην ιστορία εμφανίζεται η πολυδιάσπαση του χώρου σε σύνορα, πεδία οικονομικής συσσώρευσης, αστικοποίησης και υπαίθρου. Ο χώρος γίνεται ασυνεχής, κερματισμένος κυψελοειδής, αλυσώνει τα πάντα και τους πάντες γύρω από το εργοστάσιο, περιφράγματα και σύνορα ορίζουν τις κοινωνικές διεργασίες, ενώ τα νέα τμήματα του χώρου επιβάλλεται να υπαχθούν στην εσωτερική αγορά. Το έδαφος αποκτά πολιτικό περιεχόμενο, γίνεται χώρος ισχύος του Κράτους, του νόμου, των δυνάμεων επιβολής, της μεθόδου οργάνωσης του κοινωνικού χώρου. *«Ο λαός – έθνος του καπιταλιστικού κράτους είναι ο στόχος ενός χώρου που τα σύνορά του είναι το χαρακτηριστικό περίγραμμα των υλικών δυνατοτήτων και ερεισμάτων της εξουσίας»* (Πουλαντζάς, 2008:150). Ως μη χώρος ορίζονται τα γκέτο και τα στρατόπεδα συγκέντρωσης των αντιφρονούντων, ενώ η ομογενοποίηση των πολιτών οδηγεί στο καινοφανές των γενοκτονιών, γεγονότα αδύνατα χωρίς την επιβολή του ορίου των συνόρων. *«...το Εθνικό Κράτος συντρίβει τις Εθνότητες στο εσωτερικό των συνόρων του Κράτος – Έθνους, σβήνει τις υλικές ανωμαλίες του εδάφους που περικλείονται στην Εθνική επικράτεια»* (Πουλαντζάς, 2008:153). Πολλές φορές στη βιβλιογραφία συναντάται ο όρος «εσωτερική αποικιοκρατία», θέλοντας να εκφράσει την άνιση ανάπτυξη μέσα στα όρια του κράτους.

Ο Smith (2000:118) συνδέει άλλες πτυχές τις κοινωνικής ζωής με το χώρο. *«Στην πραγματικότητα, αυτές οι στρατηγικές έχουν τις ρίζες τους στη σχέση του ανθρώπου με το χώρο και το χρόνο και στην πρόσδεσή του στην εστία και τους πατέρες. Αυτή ακριβώς την πανάρχαια πίστη και προσήλωση στην πατρογονική γη και στις γενιές προγόνων εκμεταλλεύτηκαν οι εθνικιστές για να επεξεργαστούν την ιδεολογία, τη γλώσσα και τη συμβολική μια νέας, σύνθετης και αφηρημένης έννοιας, της εθνικής ταυτότητας. Η καινούργια ιδέα του έθνους κατασκευάστηκε με σκοπό να αποτελέσει ένα χωροχρονικό πλαίσιο που θα έβαζε τάξη στο χάος και θα προσέδιδε νόημα στο σύμπαν, θέτοντας στην υπηρεσία της τους πόθους και τα αισθήματα που έτρεφαν οι μάζες της προ-νεωτερικής περιόδου για τους τοπικούς και οικογενειακούς δεσμούς, εκεί έγκειται σε μεγάλο βαθμό η ευρεία έλξη που ασκεί αυτή η κατά τα άλλα δυσνόητη ιδεολογία και γλώσσα».*

Το έθνος δεν αρκεί να έχει μόνο μύθους και μνήμες χρειάζεται έδαφος ώστε αυτοί να διαδραματιστούν και κράτος να σκηνοθετήσει τις ιδεολογικές πράξεις. Η πατρίδα θα γίνει χώρος των ηρώων, σοφών, αγίων που έζησαν, μεγαλούργησαν και έδρασαν πριν από εμάς. Η patria εκφράζει επίσης την πολιτική κοινότητα, την ενότητα των θεσμών, του νόμου, της οικονομικής αυτάρκειας/ιεραρχίας της κοινωνικής ζωής. Το Έθνος – λαός θα ταυτιστούν σε τέτοιο βαθμό με το πεδίο, ώστε να φυσικοποιηθούν, ενώ το φυσικό τοπίο θα εθνικοποιηθεί. *«Η φύση και οι χώροι στους οποίους αναφερόμαστε είναι πολύ συγκεκριμένοι, συγκροτούν την ιστορική πατρίδα του λαού, το ιερό θησαυροφυλάκιο των μνημών του. Διαθέτουν μια δική τους ιστορική ποιητικότητα, για όσους είναι πνευματικά συντονισμένοι μαζί τους. Η πατρίδα δεν αντιμετωπίζεται ως απλό σκηνικό του εθνικού δράματος αλλά ως βασικός πρωταγωνιστής του και τα φυσικά χαρακτηριστικά της αποκτούν ιστορική σημασία για το λαό. Λίμνες, βουνά, ποταμοί και κοιλάδες μπορούν να μετατραπούν σε σύμβολα των λαϊκών αρετών και του αυθεντικού εθνικού βιώματος»* (Smith, 2000:100). Ας θυμηθούμε τη μομφή του Ολύμπου προς τον Κίσαβο «τον τουρκοπατημένο», τη θυσία στις Θερμοπύλες, την πανουργία στη

Σαλαμίνα, αλλά και αντίστροφα πως «σε τούτα δω τα μάρμαρα κακιά σκουριά δεν πιάνει»⁹.

2.9.2 Χρόνος, οι στιγμές του Εθνικισμού

«Το ιστορείν μοιάζει της Πηνελόπης, πλέκει και ξεπλέκει συνεχώς το κείμενο του παρελθόντος. Έτσι, ένα γεγονός που έχει σημασία για μίαν εποχή, μπορεί να μην έχει καμία θέση, και επομένως καμία σημασία, στο αντιληπτικό σύστημα μιας άλλης εποχής»
(Λιάκος, 2007:112-3).

Η αντίληψη του χρόνου μετά την είσοδο της ανθρωπότητας στη σύγχρονη κοινωνία έχει αλλάξει ριζικά. Καινούριες έννοιες, σχήματα και αντιλήψεις έχουν κατακλύσει το αντιληπτικό μας σύστημα. Τα χρονικά σχήματα κυριάρχησαν μέσα στη βιβλιογραφία μελέτης του Εθνικισμού και αυτό δεν μπορεί να είναι τυχαίο. Η ιστορική διαδικασία παραγωγής των σημερινών εννοιών του Έθνους, είναι υποχρεωτικό να αναζητήσει στην πορεία του χρόνου τις ιδέες των ανθρώπων, αλλά και την ίδια την έννοια του χρόνου.

Στην αυγή του Καπιταλισμού ο Βενιαμίν Φραγκλίνος φέρεται να έχει πει για πρώτη φορά πως «ο χρόνος είναι χρήμα¹⁰». Ο χρόνος στις προηγούμενες κοινωνίες ήταν πολύ διαφορετικός από την αντίληψη που έχουμε σήμερα. Η τύχη, η μοίρα, η θεία βούληση, η γενεαλογία έπαιζαν εξαιρετικά σημαντικό ρόλο ως χρονικές αναφορές. Ήταν ένας χρόνος της απλής παραγωγής, χρόνος της αιώνιας επιστροφής, κυκλικός, επαναληπτικός, συνεχής, όπου το «μόνιμο παρόν» ήταν το όχημα για την πορεία στο μέλλον και την αιώνια λύτρωση. Το πριν και το μετά είναι η απόλυτη γνώση ή κάποιος παράδεισος. «Χρόνος αγροτικός, αστικός και πολιτικός, στρατιωτικός, αρχοντικός ή κληρικός, αυτοί οι πολλαπλοί χρόνοι παρουσιάζουν τα ίδια μητρικά χαρακτηριστικά: είναι ρευστοί και κυλιστοί, το μέτρο τους δεν είναι καθολικεύσιμο, διότι δεν είναι, στην

---

⁹ Οι γνωστοί στίχοι του Ρίτσου από τα «Λιανοτράγουδα της πικρής Πατρίδας»

¹⁰ <https://www.gnomikologikon.gr/authquotes.php?auth=168>

κυριολεξία, μετρήσιμοι, το μέτρο δεν μπορεί εδώ να είναι παρά η κωδίκευση των αποστάσεων μεταξύ τμημάτων» (Πουλαντζάς, 2008:155).

Η μεγάλη βιομηχανία και η μηχανοκίνητη παραγωγή, ο εξηλεκτρισμός άλλαξαν ριζικά τη σχέση της ανθρωπότητας με το χρόνο. Ο φυσικός χρόνος της εργάσιμης μέρας με το ηλιακό φως αντικαταστάθηκε από την εργασία με στόχο τη διευρυνόμενη αναπαραγωγή, τη διαρκή συσσώρευση, μια διαδικασία με συγκεκριμένο στόχο και ελατήρια –το κέρδος– αλλά χωρίς τέρμα. *«Ένα χρόνο μετρήσιμο και αυστηρά ελέγξιμο από τα ρολόγια, τα χρονόμετρα των αρχιεργατών, τα χτυπήματα της καρτέλας και με βάση ακριβή χρονοδιαγράμματα. Χρόνο που, κι εδώ, θέτει με τον τεμαχισμό και τη σειριοποίησή του, ένα νέο πρόβλημα, το πρόβλημα της ενοποίησης και καθολίκευσής του: να τεθεί υπό έλεγχο ο χρόνος με την αναφορά των πολλαπλών χρονοτήτων σ' ένα ομοιογενές και ενιαίο μέτρο...»* (Πουλαντζάς, 2008:158). Η λύση στο πρόβλημα δόθηκε από το Κράτος και τους Ιδεολογικούς Μηχανισμούς, ενώ η εθνικιστική αφήγηση «γέμισε» τα κενά του ιστορικού, όσο και του βιωμένου χρόνου.

Η σημασία του χρόνου έχει αφετηριακό χαρακτήρα. Η εθνοσυνέλευση της αμερικανικής επανάστασης όρισε το νέο αμερικανικό ημερολόγιο ως **έτος ένα(1)** (Άντερσον, 2019), ενώ ο Μπέντζαμιν αναφέρει πως τις μέρες της Γαλλικής Επανάστασης τα ρολόγια των πύργων του Παρισιού δέχτηκαν πυροβολισμούς. Η αφετηρία της «παλιγγενεσίας» του «Risorgimento» **της τομής σε κάθε περίπτωση** είναι χαρακτηριστική. Έννοιες/κατασκευές όπως «νεωτερικότητα», «εκσυγχρονισμός», «πρόοδος», τροχοδρόμησαν τις εξελίξεις σε όλα τα μήκη και τα πλάτη της υδρογείου. Η μνήμη και η λήθη, οι σχέσεις και η ερμηνεία του παρελθόντος όρισαν το παρόν, και στοχοθέτησαν το μέλλον.

2.9.3 Οι ιδιότητες του εθνικιστικού χρόνου

Ο Εθνικισμός μετασχημάτισε την αντίληψη του χρόνου, τις έννοιες και κατηγορίες που αποτελούν κεντρικές παραδοχές στη συγκρότηση της αντίληψης των ανθρώπων.

- Οι έννοιες της προόδου, του εκσυγχρονισμού, του εκμοντερνισμού της νεωτερικότητας, έπαιξαν κεντρικό ρόλο στη συγκρότηση των προσδοκιών των ανθρώπων, στα πολιτικά προτάγματα του εθνικισμού. Οι βιβλιογραφικές αναφορές είναι εκτεταμένες, με συγκλονιστικότερη αυτή του Μπέντζαμιν για τον «Άγγελο της Ιστορίας», όπου οι θύελλες της προόδου τον πηγαίνουν αντίρροπα από τη νοσταλγία (Benjamin, 1942).
- Υπάρχουν πολλαπλές τοποθετήσεις για τη σχέση των μερών του σχήματος Παρελθόν – Παρόν – Μέλλον. Υπέροχες παρομοιώσεις, διεισδυτικές παρατηρήσεις παραλείπονται χάριν συντομίας. Αποφασιστικότερο σημείο η συνέχεια του ιστορικού χρόνου, η εξάλειψη των κενών και η αφήγηση με όρους συνέχειας, σκοπού, ορθολογισμού.
- Πολλές φορές θα βρούμε μια χρυσή εποχή, κάποιον χρυσό αιώνα ως οδηγό μεγαλουργίας του έθνους, τα πεπρωμένα του. *«Το παρελθόν μοιάζει να εγείρει αξιώσεις»* θα πει ο Benjamin (1942). Φυσικά η χρυσή εποχή συνδέεται με κάποιον εθνάρχη/πατέρα και με κάποια ιστορική πατρίδα. Το χρονικό συνεχές, π.χ. η τρισχιλιετής ελληνική ιστορία, εισαγάγει και το κριτήριο της καθαρότητας του αίματος στην πορεία του χρόνου. Στο ίδιο αφήγημα θα βρούμε το λήθαργο των εθνών, και το αφυπνιστικό φιλί του πρίγκιπα των εθνικιστών.

«Η αυταπάτη είναι διπλή. Συνίσταται στην πίστη ότι οι γενεές που διαδέχονται η μία την άλλη ανά τους αιώνες, σε ένα έδαφος κατά προσέγγιση σταθερό, και με ένα όνομα οπωσδήποτε κοινό, κληρονομούν μια ουσία αναλλοίωτη. Συνίσταται

επίσης στην πίστη ότι η εξέλιξη, της οποίας επιλέγουμε αναδρομικά τις διάφορες όψεις με τέτοιο τρόπο που να αντιλαμβανόμαστε τον εαυτό μας ως απόληξή της, ήταν η μόνη δυνατή, ότι αντιπροσώπευε ένα πεπρωμένο. Πρόταγμα και πεπρωμένο είναι οι δύο συμμετρικές όψεις της αυταπάτης που ονομάζεται εθνική ταυτότητα» (Μπαλιμπάρ, 1991:132-3).

- Ο Άντερσον θα παρατηρήσει τη φαντασιακή σημασία της έννοιας της συγχρονικότητας, καθώς και την παραγωγή νοημάτων από την αντίληψη του χρόνου. Την ανάγκη συναισθηματικής σύνδεσης με το παρελθόν¹¹ και τους αγαπημένους προγόνους (Άντερσον, 2019).
- Η αντίληψη της νεωτερικότητας πρέπει να αναδειχθεί. Ο Μηλιός προτάσσει πως «δεν υπάρχει νεωτερικότητα χωρίς εθνικισμό» (Μηλιός, 2020:75). Ενώ αυτή μοιάζει να έχει μια συνολική σχέση με την κοσμοαντίληψη, τη γνώση αλλά και τη σχέση του ανθρώπου με τον ίδιο του τον εαυτό (Δεμερτζής & Λίποβατς, 1998). Αναδύεται η έννοια της «ιστορικότητας», σπάζοντας την κυκλικότητα, γραμμικότητα του χρόνου, τα βιβλικά σχήματα ή τα ανθρωποκεντρικά (ακμή/παρακμή).
- Η ταξική πάλη πέρασε στο χρόνο και τη μελέτη της ιστορίας δομικά. Οι υποτελείς τάξεις αντιπαρέθεσαν στην επίσημη κρατική ιστορία τη λαϊκή Μνήμη και τις παραδόσεις (Λιάκος, 2007).
- Η σχέση με το παρελθόν και το χρόνο πρέπει να κατανοηθεί ως μια σύνθετη επικοινωνιακή διαδικασία, μια διαδικασία αναγνώρισης, ικανότητας αποστασιοποίησης και συγκρότησης αναλυτικών εργαλείων για την «ανάκριση» του παρελθόντος. Σε αυτό έχουμε να συνυπολογίσουμε τα ανθρώπινα αισθήματα και προσδοκίες, τα τραύματα και το φόβο ως ενεργά μέρη της ιστορίας, ως παράγοντα των ανθρώπινων επιλογών. Η συγκρότηση των

---

¹¹ Κατά Λουκάν, Κβ, 19: Τούτο εστί το σώμα μου το υπέρ υμών διδόμενον, τούτο ποιείτε εις την εμήν ανάμνησιν.

σημαιομένων, η απόσταση των πράξεων από τα νοήματά τους, μας παρέχουν την ερμηνευτική δυνατότητα.

Ολοκληρώνοντας αυτή την ενότητα θα αναφερθούμε, με ένα απόσπασμα, στο πως καθολικεύτηκε ο ανθρώπινος χρόνος μέσα από την ιδεολογία του εθνικισμού. *«Στο παρελθόν της, η κοινότητα θα ανακαλύψει το εσωτερικό ήθος που καθορίζει τον μοναδικό της χαρακτήρα. Έτσι εξηγείται η υποβόσκουσα σε κάθε δημόδη εθνικό εθνικισμό παρόρμηση να ανακαλύψει εκ νέου την κοινότητά του (ακόμα και να αυτό σημαίνει πως πρέπει να «επινοήσει» ένα μεγάλο κομμάτι του «εαυτού» της) μέσω του τοπίου, της ιστορίας και της αναβίωσης υπό εξαφάνιση εθίμων, τελετουργιών και γλωσσών. Δεν αρκεί απλώς να κινητοποιήσει τις μάζες, για να συντηρηθεί αυτή η κινητοποίηση, για να μεταμορφωθούν οι «μάζες» σε «έθνη», χρειάζεται πρώτα να τους προσδώσει «ιδιωματικά» χαρακτηριστικά και συνεπώς να τους παράσχει μια μοναδική ταυτότητα και ένα μοναδικό πεπρωμένο» (Smith, 2000:202).*

2.10 Μαρξισμός, η αντι-εθνικιστική Ιδεολογία

Ο Μαρξισμός σε όλη του την ιστορία πορεύτηκε παράλληλα με τον Εθνικισμό, η σύγκρουσή τους ως αντίπαλοι, αλλά και η αλληλοδιείσδυση του διπόλου των αντιθέτων είναι αναπόδραστες. Οι αναφορές έχουν ενδεικτικό χαρακτήρα και στηρίζονται στα ορόσημα της πορείας του κομμουνιστικού κινήματος.

Είναι σημαντικό να αναφερθεί πως το κίνημα τη εργατικής τάξης ανήλθε πλάι σε αυτό της αστικής, αφού μαζί συναποτελούσαν την τρίτη τάξη, ενώ οι ιδιαίτερες επιδιώξεις της εργατικής ανέκυψαν μέσα από τα βασικά αστικά αιτήματα της μεγάλης Γαλλικής Επανάστασης. Ο κοινωνικός εξισωτισμός, ως εγγύηση της «Ελευθερίας – Ισότητας - Αδελφoσύνης», προχώρησε μέσα από τα δημοκρατικά αιτήματα, ενώ στη σκέψη του Μαρξ μέσα από την εφημερίδα του Ρήνου και την ιδέα της διαρκούς επανάστασης. Σε μια πρώτη επαφή με τα Έθνη οι ιδρυτές του μαρξισμού αντιμετωπίζουν το φαινόμενο σε απόλυτη σύνδεση με την καπιταλιστική κυριαρχία, ως ένα ζήτημα που θα λυθεί από την οικονομική ανάπτυξη.

«Η πάλη του προλεταριάτου ενάντια στην αστική τάξη, αν όχι στο περιεχόμενο, στη μορφή, είναι στην αρχή εθνική. Φυσικά το προλεταριάτο κάθε χώρας πρέπει να ξεμπερδέψει, πριν απ' όλα, με τη δική του αστική τάξη. (...) Οι εργάτες δεν έχουν πατρίδα. Δεν μπορείς να τους πάρεις αυτό που δεν έχουν. Μα μια και το προλεταριάτο πρέπει πρώτα να κατακτήσει την πολιτική εξουσία, να ανυψωθεί σε εθνική τάξη, να συγκροτηθεί το ίδιο σαν έθνος, είναι και το ίδιο επίσης εθνικό, αν και σε καμία περίπτωση με την έννοια της αστικής τάξης» (Μαρξ & Ένγκελς, 1984:34,44). Η ιστορία απέδειξε πως οι υποτελείς τάξεις είχαν βαθύτατες σχέσεις με την εθνική κουλτούρα.

Οι ιδρυτές του μαρξισμού θεώρησαν πως η βιομηχανική ανάπτυξη πέρα από τα εθνικά σύνορα θα καταργήσει και τους εθνικούς διαχωρισμούς, πρόβλεψη που στην αυγή του καπιταλισμού έμοιαζε λογική, η πραγματικότητα όμως ήταν αρκετά διαφορετική. «(...) ενώ η αστική τάξη κάθε έθνους διατηρούσε ξεχωριστά εθνικά

συμφέροντα, η μεγάλη βιομηχανία δημιούργησε μια τάξη, που σε όλα τα έθνη έχει τα ίδια συμφέροντα και που γι' αυτήν η εθνικότητα έχει ήδη πεθάνει, μια τάξη που είναι πραγματικά απαλλαγμένη απ' όλο τον παλιό κόσμο και ταυτόχρονα στέκεται αντιμετώπιση σ' αυτόν» (Μαρξ, 1997:111). Σε κάθε περίπτωση Μαρξ και Ένγκελς θεωρούν πως η κατάργηση της εκμετάλλευσης θα φέρει και το τέλος της εθνικής καταπίεσης (Μαρξ & Ένγκελς, 1984). Η αισιοδοξία του οικονομικού ντετερμινισμού, ο απόηχος της Γαλλικής Επανάστασης, αλλά και η συμμετοχή στα γεγονότα των πρώτων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα έπαιξαν καθοριστικό ρόλο. *«Η εθνικότητα του εργάτη δεν είναι ούτε γαλλική, ούτε αγγλική, ούτε γερμανική. Είναι η εργασία, η ελεύθερη σκλαβιά, το ξεπούλημα του εαυτού του. Η κυβέρνησή του δεν είναι ούτε γαλλική, ούτε αγγλική, ούτε γερμανική, είναι το κεφάλαιο. Ο πάτριος αέρας του δεν είναι ούτε γαλλικός, ούτε γερμανικός, ούτε αγγλικός, είναι ο αέρας του εργοστασίου. Η γη που του ανήκει δεν είναι ούτε γαλλική, ούτε αγγλική, ούτε γερμανική, είναι τα λίγα πόδια κάτω απ' το χώμα»* (Λεβί, 1993:85). Στην πορεία του χρόνου υιοθετήθηκε η θέση πως το προλεταριάτο δεν μπορεί να ελευθερωθεί αν δεν ελευθερωθούν οι καταπιεζόμενες εθνότητες.

Ορόσημο αποτελούν τα γεγονότα του Γαλλοπρωσικού πολέμου, όταν η κυβέρνηση της Γαλλίας προτίμησε να παραδώσει στον εθνικό εχθρό το Παρίσι, μπροστά στον ταξικό κίνδυνο από την κομμούνια του Παρισιού. Το 1871 έχουμε την ιστορική ανάδυση της εργατικής εξουσίας, ενοποιώντας τα εθνικά και ταξικά καθήκοντα. Τα χρόνια που ακολουθούν τελειώνουν ιστορικά οι εξεγέρσεις των οδοφραγμάτων, η αντιπαράθεση περνά σε έναν «πόλεμο θέσεων», οι δημοκρατικές κατακτήσεις μπαίνουν στο επίκεντρο με πρωτοπορία το γερμανικό σοσιαλδημοκρατικό κόμμα SPD. Είναι η περίοδος μετάβασης από την 1^η Κομμουνιστική Διεθνή στη Δεύτερη. Οι επεξεργασίες και οι θεωρητικές κατακτήσεις θα δοκιμαστούν μπροστά στα κατακλυσμιαία γεγονότα του Πρώτου Παγκόσμιου Ιμπεριαλιστικού Πολέμου, στο ζήτημα των αποικιών και της υπεράσπισης της Πατρίδας. Τα γεγονότα απέδειξαν πως ο

ειρηνικός/κοινοβουλευτικός δρόμος και οι συνδικαλιστικές κατακτήσεις δεν κατάφεραν να προστατέψουν την εργατική τάξη από τα σοβινιστικά συνθήματα και τον πόλεμο. Ελάχιστες ηγετικές φυσιογνωμίες πήγαν κόντρα στο ρεύμα με μαζικότερη τη ρωσική σοσιαλδημοκρατία και τον Β.Ι. Λένιν, εγκαινιάζοντας με την Οκτωβριανή Επανάσταση το μαρξισμό της Γ' Διεθνούς.

Η δυνατότητα αυτή δόθηκε με τη διαλεκτική υπέρβαση των μέχρι τότε ερμηνειών του εθνικού ζητήματος. Η πρώιμη οικονομική θεμελίωση των ιδρυτών του μαρξισμού, όσο και του Κάουτσκι, αλλά και η ψυχολογική/υποκειμενική προσέγγιση του Μπάουερ δεν μπορούσαν να ολοκληρωθούν σε συγκεκριμένα καθήκοντα. Ο Λένιν ταύτισε το εθνικό ζήτημα με τον πολιτικό αγώνα, με τον αγώνα για τη Δημοκρατία, δίνοντας συγκεκριμένη λύση τόσο στο αγροτικό κίνημα, όσο και στο εθνικό ζήτημα την εποχή του Ιμπεριαλισμού. *«Το να σκέπτεται κανείς ότι η κοινωνική επανάσταση μπορεί να βοηθεί χωρίς εξεγέρσεις μικρών εθνών στις αποικίες και στην Ευρώπη, χωρίς επαναστατικά ξεσπάσματα από τα τμήματα των μικροαστών με όλες τις προκαταλήψεις τους, χωρίς κίνημα των πολιτικά μη συνειδητών προλεταριακών και μισο-προλεταριακών μαζών ενάντια στην καταπίεση των γαιοκτημόνων, της εκκλησίας, της μοναρχίας, ενάντια στην εθνική καταπίεση κλπ, το να φαντάζεται κανείς όλα αυτά σημαίνει ότι απαρνείται την ίδια την κοινωνική επανάσταση»* (Harman, 2018:63). Με αυτό τον τρόπο κατανόησε το μπολσεβίκικο κόμμα τη διαλεκτική της πολιτικής ηγεμονίας πάνω στο επαναστατικό κύμα στο τέλος του πολέμου, είδε πως «χημική καθαρότητα» στα ιστορικής εμβέλειας γεγονότα δεν μπορεί να υπάρξει.

Στην πορεία του χρόνου υπήρξε σοβαρή υποχώρηση του ταξικού απέναντι στο εθνικό ζήτημα. Η ήττα των επαναστάσεων στην υπόλοιπη Ευρώπη, και κυρίως στη Γερμανία, η ανάγκη να οικοδομηθεί ο σοσιαλισμός «σε μία μόνο χώρα», η εκλογή του Ιωσήφ Στάλιν στην ηγεσία του ΚΚΣΕ έδωσαν τον τόνο. Ο Ζιάκας παρατηρεί ότι: *«... μια σταθερή μετακίνηση της εστίας του επαναστατικού κινήματος από τη Δύση προς την*

Ανατολή, από το ευρωπαϊκό Κέντρο προς την ασιατική Περιφέρεια. Κορυφαία παραδείγματα: Παρισινή Κομμούνα, Ρωσική Επανάσταση, Κινεζική Επανάσταση. Στη μετατόπιση αυτή το επαναστατικό κίνημα υφίσταται καίριες αλλαγές στο χαρακτήρα του. Από ταξική σύνθεση, βασικά προλεταριακή, περνάμε σε ταξική σύνθεση αγροτική και παλλαϊκή. Από κινήματα στα οποία το εθνικό στοιχείο φαίνεται να παίζει συμπτωματικό ρόλο, περνάμε σε κινήματα εθνοποιητικά, όπου ο εθνικισμός αποτελεί την ολοφάνερα θεμελιώδη διαμορφωτική δύναμη» (Ζιάκας, 1988:57). Η ιστορική αυτή διαδικασία ερμηνεύει τον «εθνικοσοσιαλισμό» των κέντρων, τον «πατριωτικό» πόλεμο από την ΕΣΣΔ, την «εθνική» αντίσταση από τα απελευθερωτικά κινήματα, αλλά και την «εθνική και κοινωνική» απελευθέρωση από τα αντι-αποικιακά κινήματα. Ενώ δεν θα ήταν υπερβολή να λέγαμε για το ΕΑΜ πως ο φυλετικός Εθνικισμός των κατοχικών δυνάμεων αντιμετώπιστηκε με έναν βαθιά δημοκρατικό/λαϊκό εθνικισμό.

Αξιίζει να δούμε τον τρόπο με τον οποίο ο Σοβιετικός Μαρξισμός ερμηνεύει τον Λένιν για το εθνικό ζήτημα. Η θέση πως οι εθνικοί αγώνες αποτελούν εφεδρεία για το κίνημα της εργατικής τάξης μοιάζει καθοριστική «Ο λενινισμός απαντά σ' αυτή την ερώτηση καταφατικά, δηλαδή παραδέχεται πως υπάρχουν επαναστατικές δυνατότητες στους κόλπους του εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος των καταπιεζόμενων χωρών και παραδέχεται ότι οι δυνατότητες αυτές μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την ανατροπή του κοινού εχθρού, για την ανατροπή του Ιμπεριαλισμού. Ο μηχανισμός της ανάπτυξης του Ιμπεριαλισμού, ο ιμπεριαλιστικός πόλεμος και η επανάσταση στη Ρωσία επιβεβαίωσαν ολοκληρωτικά τα συμπεράσματα του λενινισμού πάνω σ' αυτό το ζήτημα» (Στάλιν, 1990:61).

Τα αντι-αποικιακά κινήματα, η κουβανική επανάσταση, ο αγώνας του Βιετναμέζικου λαού, το παγκόσμιο 1968¹² και η ιστορική πορεία των ανατρεπτικών

---

¹² Η αναφορά στο 1968 δεν πρέπει να κατανοηθεί μονοσήμαντα στο Γαλλικό Μάη, αντίθετα περιγράφει μια παγκόσμια διαδικασία που αγκάλιασε σχεδόν όλο τον πλανήτη, κέντρα και περιφέρειες, καθώς και τα δύο κοινωνικά συστήματα.

ιδεών επέδρασαν πάνω στο μαρξισμό. Τερματικός σταθμός ήταν το 1989-91 με τις ανατροπές στην Ανατολική Ευρώπη και την εμφάνιση νέων πολύ πιο επιθετικών εθνικισμών.

Συνοψίζοντας, η αντίθεση μεταξύ των τάξεων δεν αποτέλεσε τη μόνη διαχωριστική γραμμή μέσα στην κοινωνία, το απελευθερωτικό μήνυμα δεν αφορούσε μόνο τις τάξεις, αλλά ένα πλέγμα παραγόντων. Αντίθετα όποτε η συγκυρία έφερνε τεράστιους κλυδωνισμούς τα εθνικά ρήγματα ήταν πάντα εκεί. Η ιστορική ήττα του ναζισμού, έδωσε χώρο στο μαρξισμό να αγκαλιάσει τα εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα με την απλή σκέψη πως έθνος + μαρξισμός = λαός, ωστόσο οι περιπλοκές υπήρξαν τεράστιες.

Μετά το 1991 ο μαρξισμός μπήκε σε ιστορική κρίση, ενώ η υπενθύμιση του Γκοτσόπουλου (2017:152) από τον Φάουστ «κάθε τι που υπάρχει αξίζει να φθαρεί» απειλεί την ιδεολογία της εργατικής τάξης. Φυσικά οι ζωντανές δυνάμεις του μαρξισμού μπορούν να υπερβούν τη «σκουριά του χρόνου», να οργανώσουν τον μαρξισμό του 21^{ου} αιώνα.

2.11 Οι σχολές μελέτης του Εθνικισμού

Στην εισαγωγή της εργασίας έγινε μια πρώτη αναφορά στις σχολές μελέτης του Εθνικισμού, ενώ σε όλη την πορεία της συγγραφής αξιοποιήθηκε με συγκεκριμένο τρόπο η συνεισφορά τους στην ανάλυση του εθνικισμού, υποστηρίζοντας τα αναλυτικά σχήματα και κατηγορίες. Σε αυτή την ενότητα δεν θα γίνει μια βιβλιογραφική αναφορά σε κάθε σχολή ή στις οξυδερκέστερες παρατηρήσεις κάθε στοχαστή, αυτή η εργασία έχει συντελεστεί σε κάθε επί μέρους κεφάλαιο. Εδώ θα αναφερθούν οι κρίσιμες παρατηρήσεις που όρισαν τους τρόπους προσέγγισης του ερευνητικού υλικού.

Οι τύποι εθνικισμού που συναντήθηκαν ήταν: Ανατολικός/Δυτικός, Διαφωτιστικός/Ρομαντικός, Πολιτικός/Πολιτισμικός, Ουσιακρατικός/Σχεσιακός,

Αντικειμενικός/Υποκειμενικός, Εδαφικός/Εθνοτικός. Κάθε δίπολο ορίζεται από μια αντίθεση, γύρω από την οποία οργανώνεται η προσπάθεια, ενίοτε συγκρουσιακή, ερμηνείας του φαινομένου. Ενώ σε μια πιο λειτουργιστική προσέγγιση υπάρχουν οι αναφορές για: Ανθρωπιστικός, Ιακωβίνικος, Παραδοσιακός, Φιλελεύθερος, Ολοκληρωτικός, Οικονομικός, Ενοποιητικός, Διασπαστικός, Επιθετικός, Σύγχρονος, ακόμη και της Καθημερινής ζωής. Σε μια γεωγραφική προσέγγιση υπάρχουν: Ευρώπη – Σχάσιμος Εθνικισμός, Αφρική – Μαύρος Εθνικισμός, Μέση Ανατολή – Πολιτικοθησκευτικός Εθνικισμός, Ασία – Αντιαποικιακός Εθνικισμός, Λατινική Αμερική – Λαϊκιστικός Εθνικισμός, ΗΠΑ – Εθνικισμός Χωνευτήρι, Σοβιετική Ένωση – Μεσιανικός Εθνικισμός (Ozkirimli, 2013). Μια ακόμη προσέγγιση θα μπορούσε να είναι ανάλογα με τα υποκείμενα τα οποία τον υιοθετούν, πχ. Εθνικισμός της κυρίαρχης τάξης, των υποτελών τάξεων, της διασποράς κ.α. (Gelner, 1992). Φυσικά στην πραγματική ζωή κάθε συγκεκριμένη περίπτωση περιλαμβάνει ποικίλες εκδοχές των κατηγοριοποιήσεων.

Κάθε εκδοχή και ανάλογα από το κριτήριο που ιεραρχεί έχει να προσφέρει κάτι στην προσπάθεια μελέτης αυτού του πολύπλοκου φαινομένου. Στην παρούσα εργασία αποφασιστικότερο ρόλο έπαιξαν:

- ✓ Η ρηξικέλευθη τοποθέτηση του Άντερσον για το φαντασιακό μέρος του έθνους. Η απελευθέρωση της σκέψης από τα «στενά» - αντικειμενικά κριτήρια έδωσε τεράστια ώθηση στην εισαγωγή ευρύτερων ερμηνευτικών εργαλείων. Οι φαντασιακές/νοερές κοινότητες μαζί με τη φιλοσοφική κατηγορία του Καστοριάδη για το φαντασιακό και τα «μάγματα σημασιών» (Καστοριάδης, 2010) εντάσσουν κλάδους της κοινωνικής επιστήμης στη μελέτη του εθνικισμού.
- ✓ Η «επινόηση» της παράδοσης από τον Hobsbawm.

- ✓ Η υψηλή κουλτούρα, η διδασκαλία μέσω της Εκπαίδευσης και η συμβολή της βιομηχανικής κοινωνίας από τον Gellner.
- ✓ Η παρατήρηση πως ο Εθνικισμός δημιουργεί τα κράτη, αυτά σε μια πορεία διαμορφώνουν το Έθνος, αξιοποιώντας τον κρατικά οργανωμένο εθνικισμό ως επίσημη ιδεολογία.
- ✓ Η παρατήρηση του Smith ότι στον ανατολικό εθνικισμό ο λαϊκός παράγοντας είναι ο υπέρτατος κριτής: *«(...) γεγονός που καθιστά την εθνοτική αντίληψη σαφέστερα «διαταξική» και της προσδίδει μια περισσότερο «λαϊκιστική» χροιά (...) Συνεπώς, στην εθνοτική αντίληψη του έθνους η λαϊκή κινητοποίηση παίζει εξέχοντα ρόλο –αν όχι στην πράξη, τουλάχιστον σε ηθικό και ρητορικό επίπεδο»* (Smith, 2000:28). Η αντιμετώπιση αυτή δίνει έμφαση στη λαϊκή κινητοποίηση, έχει δημόδη αντιμετώπιση του έθνους, εξωραΐζει τα χαρακτηριστικά των κατώτερων τάξεων, αφού παρά τους όρους ζωής τους είναι οι φύλακες του εθνικού πολιτισμού.
- ✓ Η εθνοτική ομάδα *ethnie*, η κατακόρυφη ή πλευρική ανάπτυξή της, η δημιουργία του πολιτισμικού πυρήνα για το σχηματισμό του Έθνους. Η αντιμετώπιση της *ethnie* επίσης ως φαντασιακή (Καρακασίδου, 2000). Η αντιμετώπισή της ως «μαγιά» για το πολιτισμικό/εθνοτικό πυρήνα που θα αποτελέσει το κύτταρο του υπό διαμόρφωση έθνους (Smith, 2000).
- ✓ Η λαϊκή συμμετοχή ως μηχανισμός εθνικής ανανέωσης.
- ✓ Η υψιπετής παρατήρηση του Hroch πως η έλλειψη πολιτικής δημοκρατίας και παράδοσης συλλογικών και ατομικών ελευθεριών στις ανατολικές αυτοκρατορίες, άρθρωσε τα κοινωνικά αιτήματα σε εθνοτική αλληλεγγύη (Hroch, 1996).

Στην ίδια λογική ο Smith παρατηρεί πως στον ανατολικό εθνικισμό τη θέση του νόμου καταλαμβάνει η λαϊκή κουλτούρα και η εθνοτική ηθική (Smith, 2000), ενώ τα ατομικά δικαιώματα υποκαθιστούνται από τις πελατειακές σχέσεις (Μιχαήλ, 2015).

- ✓ Η σκέψη πως οι φάσεις του εθνικισμού έχουν άμεση σχέση με τη διείσδυσή τους στις υποτελείς τάξεις και όχι απλά σε κύκλους διανοουμένων.

2.12 Συνοψίζοντας το θεωρητικό μέρος

Είναι η ώρα ενός απολογισμού της διανοητικής διαδρομής της εργασίας, καθώς το θεωρητικό μέρος έφτασε στο τέλος του. Η πορεία αποδόμησης του εθνικισμού μέσα από πλείστες όσες έννοιες, κατηγορίες και θεάσεις δίνει ένα πρώτο αποτέλεσμα στο πεδίο της μεθόδου. Η μέθοδος θα κριθεί στην πράξη από την ικανότητα ανάλυσης του ερευνητικού υλικού, παρόλα αυτά διατυπώθηκαν ορισμένες πρωτότυπες σκέψεις σε αρκετές εκφάνσεις του φαινομένου. Όπως παρατηρεί ο Smith (2000:92-3) ο εθνικισμός άλλαξε με τρόπο επαναστατικό την οικονομία, τη διοίκηση, την πολιτική, την κουλτούρα, την αντίληψή μας για την ίδια την πραγματικότητα.

Η προσέγγιση του φαινομένου αντιμετωπίστηκε ως παράγοντας που επιδρά στο σύνολο της κοινωνικής αντίληψης, όσο και στις αφετηριακές προσλαμβάνουσες του σύγχρονου ανθρώπου. Έτσι δίνεται υπό μορφή συνάρτησης

Ολότητα	=	Οικονομία	+ Κράτος	+ Κοσμοαντίληψη	+ Επικοινωνία	+ Χωρόχρονος	Φυσικά υπάρχει χώρος για τον "άγνωστο" θεό!
---------	---	-----------	----------	-----------------	---------------	--------------	---

Πίνακας 1: Τα μέρη του Εθνικισμού

Η ανάλυση των παραπάνω πτυχών οδήγησε στην τελική σχηματοποίηση. Ο Καπιταλισμός, η εμφάνιση του υπερπροϊόντος, η είσοδος στην ατομικότητα και στην

εποχή της ιδεολογίας αντιμετωπίζονται ως **τομή**. Η συνολική τοποθέτηση στο ζήτημα περιγράφεται στον Πίνακα 2.

Ολότητα	Οικονομία	Κράτος	Κοσμοαντίληψη	Επικοινωνία	Χωρόχρονος	Μαρξισμός και Έθνος	Σχολές Μελέτης Εθνικισμού
	Καπιταλισμός	Κρατική βία & Εξουσία	Ιδεολογία 1) Γενικά Ιδεολογία 2) Εθνικισμός	Πολιτισμός	Χώρος		
	Αστική Τάξη	Κράτος & Έθνος	Ταυτότητα/Άλλος	Εκπαίδευση	Χρόνος		
		Ο Εθνικισμός και η κατάληψη του κράτους	Διανοηση/Γραφειοκρατία	Γλώσσα			
		Λαϊκή Κυριαρχία	Θρησκεία				
		Συναίνεση	Ψυγανάλυση				
		Πολίτης του έθνους					
		Κοινωνικό Συμβόλαιο					

Πίνακας 2: Οι αναλυτικές κατηγορίες του Εθνικισμού

Είναι σημαντικό να αναφερθεί πως οι κατηγορίες είχαν σχηματιστεί σε πλήρη ανάπτυξη πριν τη συγγραφή της διπλωματικής, στη φάση της επισκόπησης της θεωρίας, ενώ υπήρξε η αυταπάτη πως αρκούσαν για την ανάλυση του ερευνητικού υλικού. Κάθε μία από αυτές έχει τη δική της αυτόνομη πορεία, φυσικά δεν υπάρχουν «σινικά τείχη» μεταξύ τους, όλες μαζί θεωρήθηκε ότι συγκροτούν την ολότητα μιας υποκειμενικής αντίληψης. Ο ρόλος του Εθνικισμού σε αυτή την ενοποίηση θυμίζει την παρομοίωση του Benjamin (1942:11) για την προσδιοριστική λειτουργία του σκοπού πάνω στα μέσα: *«Σαν λουλούδια που γυρίζουν τους κάλυκές τους προς τον ήλιο, έτσι προσπαθούν και τα περασμένα, εξαιτίας ενός ηλιοτροπισμού μυστικής φύσης, να στραφούν προς την κατεύθυνση εκείνου του ήλιου που ανατέλλει στον ουρανό της ιστορίας»*.

Κεφάλαιο 3^ο

Ερευνητικό μέρος

3.1. Σκοπός της εργασίας

Έχοντας επιχειρήσει, στο προηγούμενο κεφάλαιο, τη συγκρότηση ενός μεθοδολογικού εργαλείου, έστω και πρωτόλεια, μελέτης του εθνικισμού, μέσα από την πορεία του σε τόσο διαφορετικά πεδία της ανθρώπινης νόησης και δράσης, εξετάζεται η δυνατότητα της πρακτικής του εφαρμογής. Η επιλογή του πεδίου εφαρμογής εισαγάγει τις δικές του ιδιαίτερες πλευρές στο υπό εξέταση ζήτημα. Μολοντούτο η αξία μιας πρότασης μελέτης του Εθνικισμού μπορεί να κριθεί κατά τον ακριβέστερο τρόπο μέσα από την εφαρμογή σε ένα ιδιαίτερο δείγμα, από την ευαισθησία απόκρισης σε στιγμές σύνθεσης/σύμπτυξης των ανθρώπινων νοημάτων και εννοιών.

Η προσπάθεια διερεύνησης του ρόλου της Εθνικιστικής Ιδεολογίας στην αφετηριακή συγκρότηση των αντιλήψεων των αγωνιστών της ΕΑΜικής αντίστασης, η προσπάθεια κατανόησης των αιτιών αυτής της παραδοχής, οι πολιτικές αλλά και γενικότερες συνέπειες αυτής της πραγματικότητας, η αντίστιξη της κοινωνικής πρακτικής του ρωμαλέου αντιστασιακού κινήματος με τις θεωρητικές κατακτήσεις των σχολών μελέτης του εθνικισμού, συγκροτούν τη στοχοθεσία της διπλωματικής εργασίας. Παραπέρα, η αναζήτηση εναλλακτικών δρόμων, η κατανόηση των αιτιών της ήττας του ΕΑΜικού κινήματος, όσο και το ερώτημα μιας δυνητικής «Εθνογένεσης» μέσα από την κατοχική εμπειρία χρίζουν διερεύνησης/απάντησης. Οι απαντήσεις δεν φιλοδοξούν να κλείσουν τα παραπάνω ερωτήματα, αντίθετα επιθυμούν να συμβάλουν σε έναν ορισμένο βαθμό με θετικό τρόπο. Είναι σημαντικό να κατανοηθεί πως τέτοιου τύπου ερωτήματα κρίνονται κυρίως στο πεδίο της πολιτικής/κοινωνικής δράσης.

Η αναμέτρηση των θεωρητικών κατηγοριών μελέτης του Εθνικισμού με το ερευνητικό υλικό, αλλά και η αξιοποίησή τους ως ερμηνευτικό εργαλείο θα δώσει τη βάση για εξαγωγή συμπερασμάτων και αξιολόγηση της μεθόδου.

3.2. Μεθοδολογία της έρευνας

Η εργασία υιοθετεί και εφαρμόζει το σχήμα ανάπτυξης της γνωσιακής διαδικασίας από τις αναλύσεις του Β.Α. Βαζιούλιν¹³ περί οργανικού όλου. Η διαδρομή της σκέψης ακολουθεί την πορεία ανάβασης από το αισθητηριακά συγκεκριμένο στο θεωρητικά αφηρημένο, και έπειτα από τη θεωρητική/διανοητική ανασύσταση του προς εξέταση ζητήματος, την ανάβαση από το θεωρητικά αφηρημένο στο ουσιαδώς συγκεκριμένο (Βαζιούλιν, 2013). Η μεθοδολογική πρόταση μελέτης του εθνικού φαινομένου προσεγγίζει τις θέσεις του Ίμρε Λακάτος¹⁴ περί (δια)επιστημονικών ερευνητικών προγραμμάτων. *«Τα επιστημονικά ερευνητικά προγράμματα εκκινούν από έναν αναλλοίωτο πυρήνα, μικρού αριθμού νόμων και θεωριών, τον σκληρό πυρήνα. Παράλληλα, περιέχουν μια ζώνη αναθεωρήσιμων υποθέσεων (προστατευτική ζώνη). Συστατικό αυτών των ερευνητικών ενοτήτων αποτελεί η διατύπωση των μεθοδολογικών κατευθύνσεων που προσφέρει το πρόγραμμα, οι οποίες υπαγορεύουν τον ακολουθητέο (θετική ευρετική) και το αποφευκτέο (αρνητική ευρετική) δρόμο έρευνας»* (Δρακόπουλος, Γκότης, 2015:133). Μια σύγχρονη προσέγγιση οφείλει να ορίσει το επιστημονικό ερευνητικό πρόγραμμα/project του εθνικισμού εντάσσοντας ρεύματα σκέψης από τις σχολές μελέτης του εθνικισμού, το μαρξισμό, τη σχολή της Φρανκφούρτης, την κοινωνιολογία, την ψυχανάλυση, τη φιλοσοφία, τη μελέτη των ιδεολογιών, την πολιτική ιστορία κ.α.. *«Η προσέγγιση αυτή αφήνει χώρο για τη δημιουργική ενσωμάτωση μεταφυσικών αρχών στο σκληρό πυρήνα των προγραμμάτων επιστημονικής έρευνας αποτελώντας τη γέφυρα ανάμεσα στην εξέλιξη της επιστήμης και την πάλη των φιλοσοφικών ρευμάτων όπως λόγου χάρη ο ιδεαλισμός και ο υλισμός. Η γέφυρα, ακριβέστερα, είναι οι ιδεολογίες, οι κοσμοαντιλήψεις που προσδιορίζουν τη διατύπωση*

---

¹³ Βίκτωρ Αλεξέγιεβιτς Βαζιούλιν (Μόσχα 1932 - Μόσχα 2012) υπήρξε κορυφαίος σοβιετικός φιλόσοφος.

¹⁴ Ο Ίμρε Λάκατος (1922 – 1974) ήταν Ούγγρος φιλόσοφος των μαθηματικών και της επιστήμης.

των μη-διαμεύσιμων προκείμενων ενός ερευνητικού προγράμματος» (Μεταξόπουλος, 1986:59).

Στα αμιγώς ερευνητικά ζητήματα η εργασία θα στηριχτεί κυρίως στα χαρακτηριστικά των ποιοτικών μεθόδων έρευνας. Η ποσοτική ανάλυση θα αξιοποιηθεί προς επίρρωση των εννοιών και κατηγοριών. Η διπλωματική εργασία σε σειρά ζητημάτων αξιοποιεί τη γραμμή σκέψης των διαφόρων μεθόδων, αξιοποιεί με ευέλικτο τρόπο τις πλαστικές εκδοχές τους, στηρίζεται στην ουσία της κάθε μεθόδου, και όχι σε τυπικούς περιορισμούς. Αξίζει να καταγραφούν οι θέσεις εναντίωσης στους ερευνητικούς μύθους περί αντικειμενικού παρατηρητή, ουδετερότητας, ανιδιοτέλειας και πληρότητας της γνώσης, καθώς και της αναγωγιστικής γραμμής αιτιότητας των φαινομένων (Ισαρή & Πούρκος, 2015). Η προσέγγιση της θεωρίας ακολουθεί τη λογική της Εμπειρικά Θεμελιωμένης Θεωρίας, της «θεωρητικής ευαισθησίας» με μια απαγωγική προσέγγιση των δεδομένων. *«Σύμφωνα με αυτήν ο ερευνητής προσεγγίζει το ερευνητικό πεδίο με ένα προκαταρκτικό εννοιολογικό και θεωρητικό πλαίσιο, το οποίο μετασχηματίζεται και επεκτείνεται βάσει της επεξεργασίας των παραγόμενων δεδομένων. (...) η διαδικασία της κωδικοποίησης έχοντας επισκοπήσει τη σχετική βιβλιογραφία και συγκροτήσει σειρά από εννοιολογικά σχήματα, κατηγορίες και θέματα»* (Τσιόλης, 2015:13). Η επαφή του μεθοδολογικού εργαλείου με το υλικό μετασχηματίζει το εργαλείο σύμφωνα με τις όψεις της πραγματικής ζωής. Η προσαρμογή του ιστορικού υλικού/δείγματος στα θεωρητικά σχήματα θεωρείται μεθοδολογικά απαραίδεκτη.

Ιδέες από την Ανάλυση Περιεχομένου, Θεματική Ανάλυση, Ανάλυση Λόγου φανήκαν εξαιρετικά χρήσιμες, τελικά όμως επιλέχθηκε η **Σημειωτική** ως βασική μέθοδος προσέγγισης του υλικού. Οι έννοιες της «Καταδήλωσης» (Denotation) και της «Συμπαραδήλωσης» (Connotation) (Chandler,1994) έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο στην επιλογή αυτή. Η παραδειγματική ανάλυση με τα εργαλεία των «Ισοτοπιών» (Isotopies) και η επικέντρωση στη μελέτη των πολιτισμικών συνδηλώσεων (κοινωνιόλεκτος)

αποτελούν οδηγό στην ανάλυση της επιρροής της εθνικιστικής ιδεολογίας, τόσο στις έννοιες όσο και στα υποκείμενα (ιδιόλεκτος). «Κύριο αντικείμενο ανάλυσης της κοινωνιολόγου είναι το συνδηλωτικό επίπεδο των αξιών, το οποίο εκκινεί από τη βαθιά σημασιολογική δομή παραδειγματικά οργανωμένων αξιών, δηλαδή από το επίπεδο της θεμελιώδους σημασιολογίας, χωρίς, όμως να αγνοείται και το επίπεδο της έκφρασης» (Λαγόπουπος & Boklund, 2016:150-1). Η εσωτερίκευση των κοινωνικών αξιών από την πλευρά των υποκειμένων δεν διαχωρίζεται από το κοινωνικό συγκείμενο, ούτε από την ψυχαναλυτική προσέγγιση του ατόμου. Η πλαστικότητα της μεθόδου αφήνει χώρο και για ποσοτικές προσθήκες.

Η εργασία φιλοδοξεί να ορίσει μια πρωτότυπη πρακτική στο πεδίο της θεωρίας. Η αντίστροφη γκραμισιανή παραδοχή πως «η πρακτική εγγράφει ιδεολογία» μοιάζει ως ο έτερος διαλεκτικός πόλος. Οι μαρξιστικές αρχές της ενότητας της θεωρίας με την πράξη, του υποκειμένου με το αντικείμενο, ως κριτηρίου της αλήθειας, διαπνέουν τις αρχές της εργασίας. Η γνώση και η κοινωνική πρακτική, πολύ περισσότερο στα καυτά θέματα του εθνικισμού και της ΕΑΜικής εμπειρίας θυμίζουν τις θέσεις του Walter Benjamin πως «... ούτε ακόμη και οι νεκροί δεν θα 'ναι ασφαλείς από τον εχθρό, εάν αυτός νικήσει. Και ο εχθρός αυτός δεν έχει πάψει να νικά». (Benjamin, 1942:13).

***

Το θεωρητικό κομμάτι της έρευνας μπορεί να χαρακτηριστεί ως βιβλιογραφική αναδίφηση ή ως μια προσπάθεια μετα-ανάλυσης, ως σύνθεσης της θεωρίας, υπό μια συγκεκριμένη θέαση, με κάποιους πρωτότυπους ισχυρισμούς, ώστε να προκύψει ένα εργαλείο μελέτης του Εθνικισμού.

Το δείγμα εφαρμογής αποτέλεσαν τα δύο συγκεκριμένα ντοκουμέντα της ΕΑΜικής αντίστασης. Το δείγμα δεν μπορεί να θεωρηθεί τυχαίο με βάση τους ισχυρισμούς της Εισαγωγής, αντίθετα συμπυκνώνει με εντυπωσιακό τρόπο την πορεία

του αντιστασιακού κινήματος στη χώρα μας και αποτελεί ένα ιδιαίτερο/ξεχωριστό πεδίο εφαρμογής του συγκροτηθέντος θεωρητικού εργαλείου.

Η πρώτη προσέγγιση των δύο κειμένων έγινε με τις προ-συγκροτημένες κατηγορίες της θεωρίας. Όπως και η επισκόπηση της βιβλιογραφίας είχε πραγματοποιηθεί με γνώση των ιστορικών κειμένων. Η αμφίπλευρη τροφοδότηση είχε θετική επίδραση τόσο στη θεωρητική συγκρότηση, όσο και στην κατανόηση του υλικού. Οι κατηγορίες ανταποκρίθηκαν μέχρι ενός σημείου να αποδομήσουν το ερευνητικό υλικό, το οποίο ανέδειξε τη δική του ξεχωριστή αυτονομία και αυτοτέλεια. Ξεχωριστές κατηγορίες ανέκυψαν μέσα από αυτό, παρουσιάζοντας αξιοσημείωτες διαφορές. Σε κάθε περίπτωση, η επαφή με τη θεωρία και η προσπάθεια μεθοδολογικής της ανασύνθεσης, έδωσε ώθηση σε μια καλύτερη ερμηνεία του εθνικιστικού φαινομένου στο ερευνητικό υλικό. Οι «διαψεύσεις» και οι αποτυχίες των συγκροτημένων από τα πριν απόψεων είναι οι καλύτερες στιγμές κάθε ζωντανής ερευνητικής εργασίας.

Τα δύο κείμενα προσεγγίστηκαν στο πεδίο των ιδεών. Δεν υπήρξε μια «Bottom – Up» κατασκευή εννοιών, κατηγοριών κλπ., αφού οι πτυχές του εθνικισμού θεωρήθηκαν προπαρασκευαστικά ως Ισοτοπίες. Η θετική ανταπόκριση του υλικού δεν πρέπει να αποκλείσει τη σκέψη πως μια εκ του μηδενός εφαρμογή κάποιας μεθόδου ανάλυσης επί του υλικού, με διαφορετικό κεντρικό σημαίνον πιθανά να συστηματοποιούσε διαφορετικά. Υποκατηγορίες και κωδικοποιήσεις έπαιξαν το ρόλο των συστατικών μερών συγκρότησης των ιδεών, θεωρώντας από τα πριν πως αυτά είναι υπερπροσδιορισμένα μέσα στο αντιληπτικό σύστημα του εθνικισμού. Η θέση αυτή έχριζε απόδειξης και απαντήθηκε ικανοποιητικά.

3.3. Αποτελέσματα της Έρευνας

Τα κείμενα διατρέχτηκαν στο σύνολό τους με βάση τις παρακάτω κατηγορίες:

«ΑΓΩΝΑΣ, ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΤΗΤΕΣ, ΑΤΙΜΩΣΗ, ΒΑΡΒΑΡΟΤΗΤΑ, ΕΛΠΙΔΑ, ΖΩΗ, ΒΔΕΛΥΡΟ, ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ, ΘΡΗΣΚΕΙΑ, ΘΥΣΙΑ, ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, ΕΜΦΥΛΟ, ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ, ΘΑΝΑΤΟΣ, ΛΑΙΚΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ, ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ, ΚΡΑΤΟΣ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ, ΠΡΟΔΟΤΕΣ, ΣΚΛΑΒΙΑ, ΣΧΕΔΙΟ, ΤΕΧΝΙΚΗ, ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ, ΧΡΕΟΣ, ΧΡΟΝΟΣ, ΧΩΡΟΣ». Ενώ στο λόγο του Άρη στη Λαμία προέκυψαν δύο ακόμη: «ΑΙΜΑ, ΑΝΤΙΔΡΑΣΗ».

	A	B	C	D
1				
2				
3	Λέξη ή φράση			Κωδικός
4	Τι είναι και τι θέλει		Είναι, Επιθυμία	
5	Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο		Ιδεολογία, Ελευθερία, Πολιτικό Όχημα	ΟΧΗΜΑ
6	μιας ώρας Ελεύθερη ζωή			ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, ΖΩΗ, ΧΡΟΝΟΣ
7	Μαύρη σκλαβιά			ΣΚΛΑΒΙΑ
8	Απρίλης 1941			ΧΡΟΝΟΣ
9	Μαύρη σκλαβιά			ΣΚΛΑΒΙΑ
10	κύμα εσκέπασε την Ελλάδα			ΧΩΡΟΣ
11	η πιο σκληρή σκλαβια			ΣΚΛΑΒΙΑ
12	η πιο απάνθρωπη σκλαβιά			ΣΚΛΑΒΙΑ
13	η πιο αιμοβόρα σκλαβιά			ΣΚΛΑΒΙΑ
14	αποπνιχτική σκλαβιά			ΣΚΛΑΒΙΑ
15	απ' όσες γνώρισε ως τώρα			ΧΡΟΝΟΣ, ΣΚΛΑΒΙΑ
16	η πολυβασανισμένη χώρα μας			ΧΩΡΟΣ
17	τρεις χιλιάδες χρόνια της τρικυμισμένης ιστορίας της.			ΧΡΟΝΟΣ
18	λυσασμένα εθνικοφασιστικά θεριά της Ευρώπης			ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ, ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ, ΧΩΡΟΣ
19	επρομελέτησαν κι ωργάνωσαν συστηματικά την υπωδούλωση των Ευρωπαϊκών λαών			ΣΚΛΑΒΙΑ, ΒΔΕΛΥΡΟ, ΣΧΕΔΙΟ, ΧΩΡΟΣ, ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ
20	μετατρέψουν σε αποικιακούς σκλάβους			ΣΚΛΑΒΙΑ, ΒΔΕΛΥΡΟ, ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ, ΣΧΕΔΙΟ
21	χωρίς ελπίδα λυτρωμού			ΕΛΠΙΔΑ, ΣΚΛΑΒΙΑ
22	χύθηκαν πάνω στην Ελλάδα (τα λυσασμένα θεριά)			ΧΩΡΟΣ, ΒΔΕΛΥΡΟ
23	Τα ηρωικά παιδιά του Ελληνικού λαού εχτύπησαν κατάμουτρα			ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ, ΧΡΕΟΣ
24	πρώτο κατακτητή			ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ
25	(Τα ηρωικά παιδιά του Ελληνικού λαού) τον ετσάκισαν			ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ, ΧΡΕΟΣ
26	(Τα ηρωικά παιδιά του Ελληνικού λαού) τον εταπεινώσαν			ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ, ΧΡΕΟΣ
27	(Τα ηρωικά παιδιά του Ελληνικού λαού) τον έσπρωξαν πίσω			ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ, ΧΡΕΟΣ

Εικόνα 1: Κωδικοποίηση του υλικού

2349	όπου η σκλαβιά			ΣΚΛΑΒΙΑ
2350	η δυστυχία			
2351	η εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο			ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ
2352	θα είναι άγνωστη			ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ
2353	και θλιβερή ανάμνηση			ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ
2354	ενός μαύρου παρελθόντος.			ΧΡΟΝΟΣ
2355	Εμπρός!			ΧΡΕΟΣ
2356	Όλοι οι ζωντανοί Έλληνες			ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ
2357	και Ελληνίδες			ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ
2358	ατσαλώσετε τα χέρια σας			ΧΡΕΟΣ
2359	και την ψυχή σας			ΧΡΕΟΣ
2360	για τον υπέρτατο αγώνα.			ΑΓΩΝΑΣ
2361				

Εικόνα 2: Κωδικοποίηση του υλικού

Το υλικό, από την ίδια του τη φύση, είναι βαθιά διχοτομημένο. Υπάρχει μια αβυσσαλέα απόσταση μεταξύ του «Εθνικού Εαυτού» και του «Εθνικού Άλλου». Η τοποθέτηση των ανθρώπων, των πράξεων, των ιδεών κ.ο.κ. ορίζονται σε αυτή τη

διαχωριστική γραμμή. Η πραγματικότητα αυτή ορίζει δύο μεγάλες ομαδοποιήσεις των κατηγοριών, όπως περιγράφηκαν προηγουμένως.

Στην ενότητα του «**Εθνικού Εαυτού**» μπορούν να ενταχθούν οι αναλυτικές κατηγορίες «ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ, ΑΓΩΝΑΣ, ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΤΗΤΕΣ, ΧΡΕΟΣ, ΑΤΙΜΩΣΗ, ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, ΘΥΣΙΑ, ΕΛΠΙΔΑ, ΕΜΦΥΛΟ, ΖΩΗ, ΘΑΝΑΤΟΣ, ΑΝΤΙΔΡΑΣΗ, ΑΙΜΑ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ, ΛΑΙΚΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ, ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ, ΘΡΗΣΚΕΙΑ».

Στην ενότητα του «**Εθνικού Άλλου**» εντάσσονται οι κατηγορίες «ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ, ΒΔΕΛΥΡΟ, ΣΧΕΔΙΟ, ΣΚΛΑΒΙΑ, ΠΡΟΔΟΤΕΣ, ΒΑΡΒΑΡΟΤΗΤΑ, ΤΕΧΝΙΚΗ».

Οι κατηγορίες «ΚΡΑΤΟΣ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ, ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ, ΧΩΡΟΣ, ΧΡΟΝΟΣ» ενώ έχουν «εθνικές βάσεις» στη συγκρότησή τους, αφορούν σε διαφορετικές εκδοχές και τις δύο πλευρές.

Σε μια παραπέρα προσπάθεια ανάδειξης των αντιδιαμετρικών εννοιών θα λέγαμε πως υπάρχουν τα δίπολα: «ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ vs ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ», «ΑΓΩΝΑΣ vs ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ + ΒΔΕΛΥΡΟ», «ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΤΗΤΕΣ vs ΒΔΕΛΥΡΟ + ΣΧΕΔΙΟ», «ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ vs ΣΚΛΑΒΙΑ» «ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ vs ΒΑΡΒΑΡΟΤΗΤΑ + ΤΕΧΝΙΚΗ», «ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ vs ΠΡΟΔΟΤΕΣ».

Ενώ μέσα στον «Εθνικό Εαυτό» προκύπτουν ως «εσωτερικά» δίπολα: «ΖΩΗ vs ΘΑΝΑΤΟΣ», «ΧΡΕΟΣ vs ΑΤΙΜΩΣΗ». Υπό μορφή συμπληρωματικότητας ισχύει η σχέση «**ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ** = ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ + ΕΜΦΥΛΟ», αναδεικνύοντας τον υποτιμημένο/παθητικό ρόλο που αποδίδεται στις θηλυκότητες. Η αντίθεση μεταξύ του διπόλου «ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ vs ΠΡΟΔΟΤΕΣ» είναι σε τέτοιο βαθμό συγκρουσιακή, ώστε οι προδότες μετρώνται από την πλευρά του «Εθνικού Άλλου», σε αντιδιαστολή με την «ΑΝΤΙΔΡΑΣΗ», η οποία παραμένει εντός του έθνους, με ισχυρά συγκροτημένα τα πολιτικά και κοινωνικά της συμφέροντα/σχέδια.

✓ Αγώνας

Η Ισοτοπία του αγώνα δεν προέκυψε ως αναλυτική κατηγορία από το θεωρητικό πλαίσιο. Φυσικά το έθνος είναι αγωνιζόμενο, αλλά η κατηγορία προκύπτει μέσα από τα ίδια τα κείμενα, όντας με διαφορά η μαζικότερη. Στον αριστερά πίνακα καταγράφεται η εμφάνιση από το λόγο του Άρη¹⁵, ενώ στο δεξιά από το κείμενο του Γληνού. Ο αριθμός δίπλα από την έννοια δείχνει την εμφάνισή της σε μοναδική εγγραφή, ενώ η «κίτρινη» την συνολική καταγραφή. Παρακάτω δίνονται οι συχνότερες εμφανίσεις πλάι σε άλλες κατηγοριοποιήσεις.

ΑΓΩΝΑΣ	88
ΑΓΩΝΑΣ με άλλα	30
Σύνολο	118
ΑΓΩΝΑΣ, ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ	3
ΑΓΩΝΑΣ, ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ	3
ΑΓΩΝΑΣ, ΚΡΑΤΟΣ	5
ΑΓΩΝΑΣ, ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ	3
ΑΓΩΝΑΣ, ΧΡΟΝΟΣ	2

Πίνακας1: Εγγραφή "Αγώνας" στο λόγο του Άρη

ΑΓΩΝΑΣ	393
ΑΓΩΝΑΣ με άλλα	51
ΣΥΝΟΛΟ	444
ΑΓΩΝΑΣ, ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ	5
ΑΓΩΝΑΣ, ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ	2
ΑΓΩΝΑΣ, ΖΩΗ	2
ΑΓΩΝΑΣ, ΘΑΝΑΤΟΣ	1
ΑΓΩΝΑΣ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ	16
ΑΓΩΝΑΣ, ΣΧΕΔΙΟ	3
ΑΓΩΝΑΣ, ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ	4
ΑΓΩΝΑΣ σε 3πλη	2

Πίνακας 2:Εγγραφή "Αγώνας" στο Γληνό

Τα συστατικά μέρη συγκρότησης του αγώνα φαίνονται στον παρακάτω πίνακα, ενώ υπάρχει τεράστια δυνατότητα για λογικές κατηγοριοποιήσεις. Στην εργασία αξιοποιήθηκε το σχήμα «Ενοπλος – Ειρηνικός», καθώς και χαρακτηρισμοί του όρου. Οι υποκατηγορίες αφορούν τη νοηματική συγκρότηση από το σύνολο του ερευνητικού υλικού.

ΑΓΩΝΑΣ				
Μορφές		Επίθετα του αγώνα		Πτυχές του αγώνα
Ένοπλος	Ειρηνικός			
Επανάσταση	Ξεσηκωμός	Συγκεντρώσεις	Σκληρός	"Σπάει ο αγώνας"
Εξέγερση	Πάλη	Διαδηλώσεις	Μικρός	"Ευνουχήσει"(το κίνημα)
Εμφύλιος	Κίνημα	Συλλαλητήρια	Μεγάλος	Χαρτοπόλεμος(ειρηνεία)
Πόλεμος	Μέτωπο	Απεργία	Κοινός(αγώνας)	Δουλειά (του αγώνα)
Αίμα(χυθηκε στον αγώνα)	Σαμποτάζ	Ράπισμα	Συμμαχικός(αγώνας)	Επιδιώξεις
Αντάρτικο	Μαζικός	Παθητική Αντίσταση	Εθνικός(αγώνας)	"να τους σφίξουμε στο λαιμό"
κροτάλισμα όπλων(στον αγώνα), Μαλινχερ, πολυβολο, ντουφέκι	Διαμαρτυρία	Παλλαϊκός αγώνας	Ασυνεπής(στον αγώνα)	"να τους πνίξουμε"
Καριοφίλι	Στάση Εργασίας	Τοιχοκόλληση	Δημοκρατικός (αγώνας)	Μονοπώλιο(του αγώνα)
Ενεργητική Αντίσταση		Έντυπο (μοιρασμα)	Υπέρτατος (αγώνας)	Πρόθεση(αγώνα)
		Διάβημα	Πολύχρονος (αγώνας)	Σύμμαχοι
			Εθνοκοαπελευθερωτικός αγώνας	Μάχη
			Δυνατός(αγώνας)	Ανατίναξη(γέφυρας)

Πίνακας 3:Συστατικά μέρη της εγγραφής "Αγώνας"

¹⁵ «εμείς διαβάζαμε την ιστορία του κόσμου σε μικρά ονόματα/σε κάποιες χρονολογίες σκαλισμένες με το νύχι στους τοίχους/των φυλακών, σε κάτι παιδιάστικα σχέδια των μελλοθάνατων». Γιάννης Ρίτσος στο «Καπνισμένο Τσουκάλι».

✓ Συλλογικότητες

Με τον όρο αυτό περιγράφηκαν οι ενώσεις ανθρώπων με πρόθεση την επίτευξη συγκεκριμένων σκοπών. Στις εικόνες περιγράφονται με τη λέξη «ΟΧΗΜΑ», δηλαδή ως ένας τρόπος για την επίτευξη του στόχου. Η ιστορία προέκυψε από το κείμενο.

ΟΧΗΜΑ	25
ΟΧΗΜΑ με άλλα	5
Σύνολο	40
Το ΚΚ	5

Πίνακας 4: Εγγραφή "Συλλογικότητες" στο λόγο του Άρη

ΟΧΗΜΑ	98
ΟΧΗΜΑ με άλλα	5
ΣΥΝΟΛΟ	103
ΟΧΗΜΑ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ	2
ΟΧΗΜΑ, ΧΩΡΟΣ	3

Πίνακας 5: Εγγραφή "Συλλογικότητες" στο Γληνό

Οι συλλογικότητες διακρίνονται από τη θέση που παίρνουν στον ταξικό αγώνα και από τους σκοπούς τους, ενώ υπήρχαν αρκετές αναφορές σε οργανωτικές πρακτικές.

	Όχημα	
Εθνικοαπελευθερωτικές Οργανώσεις	Πολιτικοί Σχηματισμοί	Συνδικαλιστικές, Επαγγελματικές Οργανώσεις
ΕΑΜ	Οργανώσεις	Εργατικά Σωματεία
Οργανωτική Μονάδα	Κόμματα	Επιτροπή
Ομάδα	Ομάδες	Συνδικάτα
Τμήμα	Πολιτικοί αρχηγοί	Συναιτερισμός
Τομείς	Παλιά πολιτικά κόμματα	Ένωση
Επιτροπή Πόλης	Παλαιοβενιζελικοί	Επαγγελματικό σωματείο
Νομαρχιακή Επιτροπή	Παλιοδημοκρατικοί	μέλος σωματείου
Τοπικές επιτροπές	Λαικοί	
Περιφερειακές επιτροπές	Μεγάλες Μερίδες	Οργανωτικές Πρακτικές
Κεντρική Επιτροπή	Πολιτικό συνασπισμό	Γερή διάρθρωση
ΠΕΕΑ	Ρωσικό, Αγγλικό, Γαλλικό Κόμμα	Ενότητα σκοπών
	Κομμουνιστικό Κόμμα	Ενότητα Οργάνωσης
Εθνική Αλληλεγγύη		Ενότητα Καθοδήγησης
ΕΑΜΝ		μέλος
ΕΕΑΜ		Γραμματέας
ΕΛΑΣ		Δημοσιογραφικό Όργανο
Φιλική Εταιρεία		Συνδρομή
		Έρανος
Διεθνής Ερυθρός Σταυρός		Διάγγελμα
		Πρόγραμμα

Πίνακας 6: Συστατικά μέρη της εγγραφής "Συλλογικότητες"

✓ Ατίμωση

Η ισοτοπία «ΑΤΙΜΩΣΗ» περιγράφει αρνητικές καταστάσεις. Καταστάσεις στις οποίες περιήλθαν οι άνθρωποι ως προϊόντα της τραγικής ιστορικής συγκυρίας. Η έννοια δεν υπήρχε στο θεωρητικό μέρος, παρόλα αυτά σχετίζεται μαζί του σε αντιπαράβολή με τις ιδανικές συνθήκες, τις οποίες κάθε Έθνος θα πρέπει να έχει κατακτήσει.

ΑΤΙΜΩΣΗ	29
ΑΤΙΜΩΣΗ με άλλα	6
Σύνολο	35

Πίνακας 7:Εγγραφή "Ατίμωση" στο λόγο του Άρη

ΑΤΙΜΩΣΗ	52
ΑΤΙΜΩΣΗ με άλλα	12
ΣΥΝΟΛΟ	64
ΑΤΙΜΩΣΗ, ΧΩΡΟΣ	1
ΑΤΙΜΩΣΗ, ΘΑΝΑΤΟΣ	1
ΑΤΙΜΩΣΗ, ΣΚΛΑΒΙΑ	1
ΑΤΙΜΩΣΗ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ	1
ΑΤΙΜΩΣΗ,ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ σε 3πλη	2

Πίνακας 8:Εγγραφή "Ατίμωση" στο Γληνό

Στα συστατικά μέρη της έννοιας δεν υπήρξαν υποκατηγορίες.

Ατίμωση	
Νέα τάξη (ανοχή)	Αναμονή
Κατάντια	να τον σώσουν άλλοι
Ατροφικά(παιδιά)	Καιροσκόπος
Φυματίωση	κλεισμένος στο καβούκι
Εκφυλισμός	αρκούνται σε καφενοκουβέντες
Εξαχρείωση	Παρατρεχάμενοι
Φραγκολεβαντίνοι	Γλύφω
Γερασαν με μιας	Δεμένος χειροπόδαρα
Ξυπόλητοι	Απαθής
Γυμνοι	Ατάραχος
Κουρελήδες	Να του κλέβουν το ψωμί
Πεινασμένοι	Τσαλαπατούν
Παθητική αποδοχή	Εξευτελισμός
Αποκαρδίωση	Ντροπή
Απελπισία	Κακομοιριά
Μοιρολατρεία	Δυστυχία
Αντίσταση(αρνηση)	Κηλίδα
Σκυβω το κεφάλι	Ησυχία
Συμβιβασμός	Ατιμωση
Σταυρώνω τα χέρια	Ασέβεια
	Αίσχος
	γενιά ευνουχων
	Μαγαρίζω

Πίνακας 9:Συστατικά μέρη της εγγραφής "Ατίμωση"

✓ Υποκείμενο

Η Ισοτοπία περιγράφηκε στο θεωρητικό μέρος. Είναι το υποκείμενο του Εθνικισμού και κυρίως με την εισαγωγή της έννοιας του «Ανατολικού» Εθνικισμού. Οι υποτελείς τάξεις και ο λαός είναι το υποκείμενο του Έθνους.

ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ	57
ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ με άλλα	21
Σύνολο	88
ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ, ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ	3
ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ, ΚΡΑΤΟΣ	6
ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ	2
ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ, ΧΩΡΟΣ	2

Πίνακας 10:Εγγραφή "Υποκείμενο" στο λόγο του Άρη

ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ	178
ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ με άλλα	130
ΣΥΝΟΛΟ	308
ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ, ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ	32
ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ, ΑΓΩΝΑΣ	2
ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ, ΒΔΕΛΥΡΟ	5
ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ, ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ	6
ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ, ΖΩΗ	3
ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ, ΘΑΝΑΤΟΣ	2
ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ, ΚΡΑΤΟΣ	5
ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ	3
ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ, ΧΡΕΟΣ	13
ΥΠΟΚ, ΧΩΡΟΣ+ΧΡΟΝΟΣ	8

Πίνακας 11:Εγγραφή "Υποκείμενο" στο Γληνό

Σε αντιδιαστολή με το «ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ» υπάρχει η ισοτοπία της «ΕΤΕΡΟΤΗΤΑΣ», ενώ ο τρόπος με τον οποίο περιγράφεται ο «Άλλος» είναι εντυπωσιακά αρνητικός.

ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ			
Κοινωνικές Τάξεις		Ηλικία	Άλλες κατηγορίες
κοινωνικά στρώματα	Αξιωματούχος	Παιδιά (του λαού)	Έλληνες στρατιώτες
βιοπαλεστές	υπάλληλε	γέροι	Έλληνες
Στρώματα (του λαού)	τεχνίτη	γυναίκες	(τεμπεληδες)
Εργάτης	επαγγελματία	Γονιός	(καφενοβιοι)
Μισθωτός	σπουδαστή	Συνταξιούχοι	(αερητζηδες)
Ιδιωτικός Υπάλληλος	αστέ	Νέος	αθωοι ομηροι
Δημόσιος Υπάλληλος	επιστήμονα	Νέα	ατομα
Μικροί εισοδηματίες	καλλιτέχνη	Μαθητής	(πλήθος) κόσμου
Μεσαίοι εισοδηματίες	δικηγόρε	Εγγονια	Ανάπηροι πολέμου
Υπάλληλοι	γιατρέ		Ορφανά
Επαγγελματίες	διανοούμενε		Θύματα πολέμων
Βιοτέχνες	δημοσιογράφε		Ηγέτες
Χωριάτες	αγρότη		Πνευματικοί Οδηγοί
Αστος	κληρικέ		Αρχηγοί
Διανοούμενος	Μορφωμένοι		Ελληνικό Έθνος
Κοινωνικές τάξεις	Ομολογιούχοι		Μάζες
Χτηματίας			Αξιωματικοί,
κοινωνικό σώμα			Υπαξιωματικοί
Εμφυλο	Διεθνή	ΕΛΛΑΔΑ	Πολεμιστάδες
κοριτσιας μας	Ευρωπαϊκοί λαοί	Μικρή	Οικογένειες
αδερφες μας	Ανθρωπότητα	Φτωχή	Αγωνιστές
Νυκοκυραδες		Ερημωμένη	Πληθυσμός
		άκακη	Πατριώτης
		δεν εκλεψε κανεναν	γυναίκα
			νοικοκυρά

Πίνακας 12:Συστατικά μέρη της εγγραφής "Υποκείμενο"

✓ Ετερότητα

Η εικόνα του «Άλλου» περιγράφηκε αναλυτικά στο θεωρητικό μέρος στην ενότητα 2.5.2 «Η αναγκαιότητα του Άλλου στην Ταυτότητα/Ετερότητα». Η θεωρητική της προσέγγιση βοήθησε στην ανάλυση του υλικού.

ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ	26
ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ με άλλα	23
Σύνολο	49
ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ, ΑΝΤΙΔΡΑΣΗ	3
ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ, ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ	2
ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ, ΚΡΑΤΟΣ	3
ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ	2
ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ, ΧΩΡΟΣ	2

Πίνακας 13:Εγγραφή "Ετερότητα" στο λόγο του Άρη

ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ	63
ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ με άλλα	119
ΣΥΝΟΛΟ	182
ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ, ΒΔΕΛΥΡΟ	32
ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ, ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ	5
ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ, ΚΡΑΤΟΣ	4
ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ, ΣΧΕΔΙΟ	4
ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ, ΤΕΧΝΙΚΗ	4

Πίνακας 14:Εγγραφή "Ετερότητα" στο Γληνό

Η εικόνα του «Άλλου» στα κείμενα της αντίστασης αποδεικνύει τον καθοριστικό ρόλο της ιδεολογίας στο σχηματισμό των παραστάσεων των υποκειμένων. Χαρακτηρισμοί όπως: «Κατακτητές, Επιδρομείς, Τύραννοι», παρομοιώσεις με τους «Μογγόλους του Ταμερλάνου, Βαρβάρους της Ασίας» ή ειρωνικές αναφορές ως «λιοντάρια του Μουσολίνι, αρχοντολαοί», σκληρές αναφορές «Γκαγκστερς, λυσσασμένα θηριά» συγκροτούν τόσο την εικόνα του «Άλλου» όσο και του «Εθνικού Εαυτού».

ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ	
Δυναμεις Κατοχής	Τρίτοι λαοί
Λυσσασμένα εθνικοφασιστικά θηριά της ευρώπης	αποικιακοί σκλάβοι
Κατακτητές	Βάρβαροι της Ασίας
Σιδερόφρακτες μεραρχίες	Πέρσες
"λιοντάρια" του Μουσολίνι	Ούνοι
"νικητές"	Μογγόλοι του Ταμερλάνου
Ναζήδες	Τούρκοι του Μουχαμέτη
"γενναίοι" Αρβανήτες	Πρωτόγονοι
ξεφυτρωσαν Ρουμανόβλαχοι	Κούληδες
"αρχοντολαοί"	Κινέζοι κουρελήδες
Γκάγκστερς	Φιλέλληνες
Φονιάδες	λαοί της Ευρώπης
Τύρρανοι	
Σταυρωτήδες	
Αγαπητικοί	
Ξένοι αφεντάδες	
Εχθρός	
Ξένοι βασιλιάδες	
τρανοί της γης	
ξένη αντίδραση	

Πίνακας 15:Συστατικά μέρη της εγγραφής "Ετερότητα"

✓ Χρέος

Η κατηγορία «ΧΡΕΟΣ» προέκυψε μέσα από το υλικό. Όλη η προσοχή στρέφεται στο τι θα πρέπει να κάνουν, ποιο είναι το χρέος των υποκειμένων σε αυτή τη συγκυρία.

Η κατηγορία «ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ» δεν θα αρκούσε, αν και το χρέος μπορεί να θεωρηθεί ότι επιτελεί το ρόλο της Έγκλησης.

ΧΡΕΟΣ	15
ΧΡΕΟΣ με άλλα	10
Σύνολο	25

Πίνακας 16:Εγγραφή "Χρέος" στο λόγο του Άρη

ΧΡΕΟΣ	223
ΧΡΕΟΣ με άλλα	70
ΣΥΝΟΛΟ	293
ΧΡΕΟΣ, ΑΓΩΝΑΣ	3
ΧΡΕΟΣ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ	2
ΧΡΕΟΣ, ΠΡΟΔΟΤΕΣ	8
ΧΡΕΟΣ, ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ	7
ΧΡΕΟΣ, ΧΡΟΝΟΣ	4

Πίνακας 17:Εγγραφή "Χρέος" στο Γληνό

Σε αντιδιαστολή με την έννοια του «Χρέους» υπάρχει η κατηγορία των πράξεων που δεν επιτελούν το χρέος ή το σύνολο των πράξεων της Ετερότητας, οι οποίες χαρακτηρίζονται «Βδελυρές». Το κομμάτι του Υποκειμένου που δεν πράττει το χρέος είναι οριακά «Προδότης».

ΧΡΕΟΣ	
Ήρωες	Μοιρολατρία
Παλληκάρια	Ντροπή
Θυσία	Θέληση
Ατρόμητοι	Δουλική
Ηθική	Μαστίγωμα(ηθικό)
Σκοπός	Καυτηριασμός(ηθικός)
Απόφαση	Εξευτεισμός
Φιλοδοξίες	Καταφρόνηση
Φιλοτιμία	Τιμωρία
Συμφέρον	Δειλός
Ιδεολογία	Μικρόψυχος
Αποστολή	Ηττοπαθεια
Υπολογισμός	Ενθουσιασμός
Σάλπισμα	Αισιοδοξία
αμείλιχτο ερώτημα	Τόλμη
Κρίσιμη στιγμή	Αυταπάρνηση
Έγκλημα	Τιμή
Δικαιολογία	Θάρρος
Σταυρωμένα χέρια	Δόξα
	Δάφνες
	Καθήκον

Πίνακας 18:Συστατικά μέρη της εγγραφής "Χρέος"

✓ Βδελυρό

Η κατηγορία «ΒΔΕΛΥΡΟ» χαρακτηρίζει πράξεις, πράξεις με απαξία, με ηθική κατακραυγή. Τέτοιες είναι το σύνολο των ενεργημάτων των κατακτητών, αλλά και άλλες.

ΒΔΕΛΥΡΟ	26
ΒΔΕΛΥΡΟ με άλλα	21
Σύνολο	47
ΒΔΕΛΥΡΟ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ	4
ΒΔΕΛΥΡΟ, ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ	4

Πίνακας 19:Εγγραφή "Βδελυρό" στο λόγο του Άρη

ΒΔΕΛΥΡΟ	79
ΒΔΕΛΥΡΟ με άλλα	143
ΣΥΝΟΛΟ	222
ΒΔΕΛΥΡΟ, ΑΓΩΝΑΣ	2
ΒΔΕΛΥΡΟ, ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ	5
ΒΔΕΛΥΡΟ, ΚΡΑΤΟΣ	4
ΒΔΕΛΥΡΟ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ	3
ΒΔΕΛΥΡΟ, ΣΚΛΑΒΙΑ	1
ΒΔΕΛΥΡΟ, ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ	2
ΒΔΕΛΥΡΟ, ΧΩΡΟΣ	3
ΒΔΕΛΥΡΟ σε 3πλη	1

Πίνακας 20:Εγγραφή "Βδελυρό" στο Γληνό

Οι χαρακτηρισμοί κηρύσσουν τον πόλεμο στο πεδίο των λέξεων και αναμένουν έναν καθολικό λαϊκό πόλεμο εναντίον της «Ετερότητας». «Ξετσιπωσιά, βαρβαρότητα, συνωμοσία, πλιάτσικο» οι πράξεις του «Άλλου». «Θεριά, τσακάλια, όρνεα, σιχαμερά σαλιγκάρια» οι ονομασίες τους, «ρημάζουν, σκίζουν με τα νύχια τους, χτυπούν πισώπλατα» με τις πράξεις τους. Ακόμη και οι καθημερινές πράξεις του κατακτητή έχουν ηθική απαξία.

ΒΔΕΛΥΡΟ		
Υποδούλωση	να δημιουργήσουν τη νέα τάξη πραγμάτων	Τσακάλια
Σκλαβιά	Αρπαγή	Βρωμιά
Λυσασμένα θεριά	Ληλασία	Μαύρη αγορά
πίσω από την πλάτη	Ερήμωση	Αρρωστιες αφροδίσιες
"λιοντάρια" (ειρωνεία)	Επιτάχθηκαν	Σύφιλη
"νικητές"	Κοροϊδία	Εκφυλισμός
Ρουφάν (αίμα)	Όργια	Πλουτισμός
χωρίς να ρίξουν τουφεκιά	Σπατάλη	Συνωμοσία
Έκαψαν	Πνίξιμο(διαμαρτυρίας)	Δυστυχία
Σκότωσαν	Άνανδρη	Αξιοπρέπεια
Προστασία	Σιχαμερή	Μαρτύριο
Ξεσπίτωσαν	Εγκληματικά σχέδια	Μαύρη έγνοια
Υποχρέωσαν	Πρωτόγονη βαρβαρότητα	λυγίσουν ψυχές
"εκπολιτίσουν"	Καταστροφή	σπάνε νεύρα
Πλιάτσικο	Ξετσιπωσιά	τσακίζουν ψυχική αντίσταση
θρασύδειλα σαλιγκάρια	Ρεμούλα	απελπισία
Ληστεία	Λάσπη της προδοσίας	Αίσχη
Ρημάζοντας	κοψομεσιάζονται	Υστεροβουλία
Αρπακτικά όρνεα	Εκμηδένιση	Επιβολή
σκίζουν με τα νύχια τους	καίνε λιβαντώ	Φατρίες
με φωτιά(ως μέσο)	φόνοι	Λιποταξία
με σίδερο	φυλακίσεις	Να ξεχάσουμε την ιστορία
να δαμάσουν	Εξορίες	Συνεργασία
	Πάτρωνας	Ευνουχίσουν (το κίνημα)
	Ρουσφέτια	Τερτίπια
	μεγαλοκαρχαρίες των θολών νερών	Απάτη
	Σπέκουλα	Άλλαξε ο Μανωλιός κι έβαλε τα ρούχα του αλλιώς.
		Καταπίεση
		Στουθοκάμηλος
		Κατσικοκλέφτες

Πίνακας 21:Συστατικά μέρη εγγραφής "Βδελυρό"

✓ Ελευθερία

Η έννοια της «Ελευθερίας» είναι κεντρική, καθώς αυτή έχει χαθεί και αποκτά βασικό ρόλο στην υπόσταση του Έθνους. Αντιδιαστέλλεται σε αυτή της «Σκλαβιάς».

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ	25
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ με άλλα	9
Σύνολο	34
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, ΧΩΡΟΣ	2

Πίνακας 22:Εγγραφή "Ελευθερία" στο λόγο του Άρη

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ	63
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ με άλλα	37
ΣΥΝΟΛΟ	100
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, ΑΓΩΝΑΣ	1
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, ΒΔΕΛΥΡΟ	1
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ	3
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, ΖΩΗ	1
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, ΚΡΑΤΟΣ	1
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ	5
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ σε 3πλη	2

Πίνακας 23:Εγγραφή "Ελευθερία" στο Γληνό

Η «Ελευθερία» μοιάζει πολλές φορές να είναι και το πολιτικό όριο του αγώνα.

Ελευθερία
Χρόνος (μιας ώρας, 1821)
Θάνατος για την Ελευθερία
Αίμα για την Ελευθερία
Ηρωισμός για την Ελευθερία
Οριστική Ελευθερία
Αγώνας για την Ελευθερία
Κατάκτηση της Ελευθερίας
Δρόμος για την Ελευθερία
Ανάχτηση της Ελευθερίας
Στερέωση
Κατοχύρωση
Ελευθερία Λόγου
Ελευθερία τύπου
Συγκέντρωσης
Αμνηστία (ελευθερία από φυλακές)
Εσωτερική Ελευθερία
Εξωτερική Ελευθερία
Απολύτρωση
Ήλιος της Ελευθερίας
Λαϊκή ελευθερία
Ανεξαρτησία
Χειραφέτηση

Πίνακας 24:Συστατικά μέρη της εγγραφής "Ελευθερία"

✓ Σκλαβιά

Η έννοια περιγράφεται τις περισσότερες φορές με τα μελανότερα χρώματα, τόσο που να οδηγεί αναπόδραστα στο καθήκον του αγώνα.

ΣΚΛΑΒΙΑ	8
ΣΚΛΑΒΙΑ με άλλα	4
Σύνολο	12
ΣΚΛΑΒΙΑ, ΧΡΟΝΟΣ	2

Πίνακας 25:Εγγραφή "Σκλαβιά" στο λόγο του Άρη

ΣΚΛΑΒΙΑ	50
ΣΚΛΑΒΙΑ με άλλα	19
ΣΥΝΟΛΟ	69
ΣΚΛΑΒΙΑ, ΒΔΕΛΥΡΟ	3
ΣΚΛΑΒΙΑ, ΕΤΕΡ+ΥΠΟΚ	6

Πίνακας 26:Εγγραφή "Σκλαβιά" στο Γληνό

Αρκετές φορές μέσα στο κείμενο εμφανίζεται ένα είδος «φυσικοποίησης» των γεγονότων. Λόγου χάρη η «μαύρη Σκλαβιά» ή μια συσχέτιση με φυσική καταστροφή π.χ. «άγρια μπόρα» είναι χαρακτηριστικές.

Σκλαβιά	
Χαρακτηρισμοί Σκλαβιάς	Συνώνυμα
Μαύρη	Υποδούλωση
Σκληρή	Λυτρωμος(χωρίς)
Απάνθρωπη	Τυραννία
Αιμοβόρα	Κατάκτηση
Αποπνιχτική	Συμφορά
Αβάσταχτη	Άγρια μπόρα
Ψυχική	Είλωτες
	Δούλοι
	Βαρβαρότητα
	Ζυγός
	Όμηρος
	Κυριαρχία

Πίνακας 27:Συστατικά μέρη της εγγραφής "Σκλαβιά"

✓ Προδότες

Η αναλυτική κατηγορία αφορά το κομμάτι του Υποκειμένου, που συνεργάζεται με τους κατακτητές. Θα το συναντήσουμε αρκετές φορές με τα οικονομικά ανταλλάγματα. Είναι το κομμάτι του Έθνους που θα πρέπει να αποκοπεί, του αξίζει ο θάνατος!

ΠΡΟΔΟΤΕΣ	14
ΠΡΟΔΟΤΕΣ και άλλα	14
Σύνολο	28

Πίνακας 28:Εγγραφή "Προδότες" στο λόγο του Άρη

ΠΡΟΔΟΤΕΣ	75
ΠΡΟΔΟΤΕΣ με άλλα	43
ΣΥΝΟΛΟ	118
ΠΡΟΔΟΤΕΣ, ΒΔΕΛΥΡΟ	13
ΠΡΟΔΟΤΕΣ, ΚΡΑΤΟΣ	3
ΠΡΟΔΟΤΕΣ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ	10
ΠΡΟΔΟΤΕΣ, ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ	2
ΠΡΟΔΟΤΕΣ, ΧΩΡΟΣ	2

Πίνακας 29:Εγγραφή "Προδότες" στο Γληνό

Στην ομιλία του Άρη έχουμε την εσωτερική διαφοροποίηση με βάση το πολιτικό πρόγραμμα και συμφέροντα πέραν της προδοσίας. Αυτή είναι η κατηγορία της «Αντίδρασης» η οποία δεν προδίδει, καθώς υπηρετεί τα συμφέροντά της.

ΠΡΟΔΟΤΕΣ		
Ονόματα	Χαρακτηρισμοί	Πράξεις
Κουϊσλίνγκ	Τσακάλια	Πλουτισμός
Λαβάλ	Καθάρματα	Φιλοδοξία
Τσολάκογλου	Απάτριδες	Προφάσεις
Μπάκος	Πολιτικάντηδες	Αξιώματα
Γκοτζαμάνης	Τυχοδιώκτες	Πρωτοκαθεδρία
Καραμάνος	Γερμανόφιλοι	Φαγαπότι
Γιοκαρήνης	Ιταλόφιλοι	Ρεμούλες
Βλαβιανός	Συμμορίτες	κυλιούνται στη λάσπη
Παμπούκης	μεγαλοκαρχαρίες	κοψομεσιάζονται
Λοτιστής	σπεκουλατζήδες	προσχήματα
Τραυλός	οι "οικονομικώς συνεργαζομενοι μετά των αρχών κατοχής"	Εγκλήματα
Μεταξάς	Σκουλήκια	Τιμωρία
Μαραθεας	Χαφιέδες	Σφαγή(ως τιμωρία)
	Συνεργάτες	
	Αιματορουφηχτάδες	
	Εκμεταλλευτές	
	Εθνικοφασίστες	
	Απαταιώνες	
	Μαυραγορίτες	
	Καταδότες	
	Πράκτορας	
	Εκβιαστής	
	Συνένοχοι	
	Πολέμιοι	
	Τσολιάδες	
	Επίορκος	

Πίνακας 30:Συστατικά μέρη της εγγραφής "Προδότες"

✓ **Ζωή**

Η επίκληση της ζωής, την ώρα που τόσο έχει σχετικοποιηθεί η αξία της μέσα στις συνθήκες του πολέμου, είναι συνεχής.

ΖΩΗ	3
ΖΩΗ με άλλα	4
Σύνολο	7
ΖΩΗ, ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ	2

Πίνακας 31:Εγγραφή "Ζωή" στο λόγο του Άρη

ΖΩΗ	23
ΖΩΗ με άλλα	15
ΣΥΝΟΛΟ	38

Πίνακας 32:Εγγραφή "Ζωή" στο Γληνό

Η έννοια συγκροτήθηκε αυτοτελώς, δεν έχει συστατικά μέρη που θεμελίωσαν τη χρήση της.

✓ **Θάνατος**

Στον αντίποδα χρησιμοποιείται ο «ΘΑΝΑΤΟΣ».

ΘΑΝΑΤΟΣ	19
ΘΑΝΑΤΟΣ με άλλα	38
Σύνολο	57
(ΘΑΝΑΤΟΣ+ΧΡΕΟΣ)	7
ΘΑΝΑΤΟΣ, ΑΤΙΜΩΣΗ	3
ΘΑΝΑΤΟΣ, ΠΡΟΔΟΤΕΣ	2

Πίνακας 33:Εγγραφή "Θάνατος" στο λόγο του Άρη

ΘΑΝΑΤΟΣ	35
ΘΑΝΑΤΟΣ με άλλα	31
ΣΥΝΟΛΟ	66
ΘΑΝΑΤΟΣ, ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ	6
ΘΑΝΑΤΟΣ σε 3πλη	2

Πίνακας 34:Εγγραφή "Θάνατος" στο Γληνό

Οι αναφορές στο «Θάνατο» ήταν περισσότερες και άξιζε να κατηγοριοποιηθούν.

Θάνατος	
Θυσία	Φονιάδες
Αίμα	Νεκροταφείο
Ήρωες	Μαρασμός
Λιμοκτονία	Λάκκος
Πείνα	Ψοφάνς σαν τις μύγες
Νεκροί	Κουφάρι
Σκοτωμένοι	Εξόντωση
Τουφέκια	Αρρώστεια
Όμηροι	Βασανίζονται
Εξαθλίωση	Δέρνονται
Πείνα	Μάρτυρες
	Γκρεμίστηκαν από μπαλκόνια
Τραυματίες	
Σακάτηδες	Σφαγές
Ορφανά	Χτυπήσαμε(έκφραση)
Χήρες	Θύματα
Αποσκελετωμένοι	Αδικοσκοτωμένοι

Πίνακας 35:Συστατικά μέρη της εγγραφής "Θάνατος"

✓ Κράτος

Η κατηγορία του «Κράτους» έχει κεντρικό ρόλο στη θεωρία, όσο και στο υλικό.

ΚΡΑΤΟΣ	47
ΚΡΑΤΟΣ με άλλα	31
Σύνολο	78
ΚΡΑΤΟΣ, ΧΩΡΟΣ	4

Πίνακας 36:Εγγραφή "Κράτος" στο λόγο του Άρη

ΚΡΑΤΟΣ	42
ΚΡΑΤΟΣ με άλλα	34
ΣΥΝΟΛΟ	76
ΚΡΑΤΟΣ, ΒΔΕΛΥΡΟ	2
ΚΡΑΤΟΣ, ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ	3

Πίνακας 37:Εγγραφή "Κράτος" στο Γληνό

Ως υποκατηγορίες θεωρήθηκαν η διακυβέρνηση, η βία και η αντιπροσώπευση.

	Κράτος	
Διακυβέρνηση	Βία	Αντιπροσώπευση
Κυβέρνηση	Στρατός	Εκλογές
Νόμος	Φυλακές	Δημοκρατία
Δίκαιο	Στρατόπεδα συγκέντρωσης	Ψήφος
Νομιμότητα	Εξορία	Δημοψήφισμα
Υπουργός	Όμηρος	
Αρχές	Γκεστάπο	
Συνταχτική Εθνοσυνέλευση	Καραμπινιέροι	
Λαοκρατία	Σώματα Ασφαλείας	
Πολίτευμα	Αξιωματικοί(στρατός)	
Βασιλιάς	Αμνηστία	
Δικτάτορας	Ναυτικό	
Καθεστώς	Υπαξιωματικοί	
Εξουσία	Γενικό Επιτελείο	
Θρόνος	Αστυνομικά Μπουντρούμια	
Πολιτεία	Εκτελέσεις	
Σοβιετ	Στρατηγός	
Δυναστεία	Στρατοδικεία	
Μοναρχία	Αστυνομία	
Τρομοκρατία	Διαταγή	
Κυβερνητικός τύπος	Δικαιοσύνη(ως εξουσία)	
Αυτοδιοίκηση	Πέμπτη φάλαγγα	
Θεσμοί		
ΠΕΕΑ		
Σύνταγμα		

Πίνακας 38:Συστατικά μέρη της εγγραφής "Κράτος"

✓ **Ιδεολογία**

Ο ρόλος της «Ιδεολογίας» είχε κεντρική σημασία στο θεωρητικό μέρος, η εμφάνισή της μοιάζει πενιχρή στο υλικό. Η αντίφαση αυτή θα αναλυθεί παρακάτω. Στους πίνακες δίνεται και η αντιστοίχιση των ευρημάτων με ιδεολογικά ρεύματα.

ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ	22
ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ με άλλα	11
Σύνολο	33
ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ, ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ	3
ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΣ	
ΡΑΤΣΙΣΜΟΣ	1
ΦΙΛΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ(19ου)	2
ΦΑΣΙΣΜΟΣ	5
ΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟΣ(λαϊκός)	3
ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΣ	22

Πίνακας 39:Εγγραφή "Ιδεολογία" στο λόγο του Άρη

ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ	8
ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ με άλλα	13
ΣΥΝΟΛΟ	21
ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ, ΑΓΩΝΑΣ	4
Αναφορά σε Κομμουνισμό	3

Πίνακας 40:Εγγραφή "Ιδεολογία" στο Γληνό

Η έννοια του Έθνους έχει καταγραφεί στο «Υποκείμενο» ή στο «Χρέος» ως καθήκον. Δεν μετράται στην «Ιδεολογία», όπως φαίνεται από τα συστατικά μέρη.

Ιδεολογία	
Ιδεολογίες	Λειτουργίες
Εθνική	Συμβολική
Φασισμός	Πεποίθησεις
Ναζισμός	Φρονήματα
Σοσιαλισμός	
Κομμουνιστική	
Ρατσιστική	
Ελληνικότητα	
Φιλέλληνιμος	
Πρωτοπορία	
Ρώσσοι(κομμουνισμός)	
Πατριωτισμός	

Πίνακας 41:Συστατικά μέρη της εγγραφής "Ιδεολογία"

✓ Οικονομία

Με τη λειτουργία της «Οικονομίας» καταπιάστηκε το θεωρητικό μέρος, όμως μέσα από τα κείμενα προέκυψε μια τελείως διαφορετική θέαση, σφραγισμένη από το φοβερό Χειμώνα του 1941. Έτσι μια ματιά της Οικονομίας από την πλευρά του Καπιταλισμού, του υπερ-προϊόντος κλπ. και άλλων «υψηλών» αναλύσεων, συνάντησε τα απαραίτητα προϊόντα της καθημερινής ζωής.

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ	21
ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ με άλλα	19
Σύνολο	40
ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ, ΒΔΕΛΥΡΟ	4

Πίνακας 42:Εγγραφή "Οικονομία" στο λόγο του Άρη

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ	199
ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ με άλλα	119
ΣΥΝΟΛΟ	318
ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ, ΒΔΕΛΥΡΟ	26
ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ, ΖΩΗ	4
ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ, ΣΧΕΔΙΟ	3
ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ, ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ	9
ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ, ΧΩΡΟΣ+ΧΡΟΝΟΣ	17

Πίνακας 43:Εγγραφή "Οικονομία" στο Γληνό

Η υποτιμημένη αυτή εκδοχή μοιάζει να φωτίζει καλύτερα, πως οι βασικές ανάγκες της ζωής συναντήθηκαν με τα υψηλά ιδανικά σε ένα μαζικό και ανατρεπτικό αντιστασιακό κίνημα.

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ				
Τρόφιμα	Πρώτες ύλες	Εξοπλισμός/Υπηρεσίες	Γενικές κατηγορίες	Πράξεις/Επίθετα
Ζάχαρη	Πετρέλαιο	Μεταφορικά Μέσα	Αξία	Ληστεία
Καφές	Δέρμα	Αυτοκίνητα συγκοινωνίας	Δημιουργία	Καταλήστευση
Ρύζι	Σιδερικά εργαλεία	Φορτηγά	Αγαθά	Αρπαγή
Ζώα της τροφής	Φάρμακα	Αυτοκίνητο (ιδιωτικό)	Τρόφιμα	Πληρώνω
Πρόβατα	Ρουχισμός	Μοτοσυκλέτες	Υλικά	Αγοράζω
Γίδια	Μαλλιά	Ποδήλατα	Είδη πολυτελείας	Κλέβω
Γουρούνια	Μπαμπάκια	Κάρρα	Προϊόντα της γης	Καταστροφή(υλική)
Γαλόπουλα	Μέταλα	Βαπόρια	Έξοδα	Ληλασία
Κότες	Ζώα Καλλιέργειας	Ιστοφόρα	Ζημιές	Στέρηση
Σιτάρι	Ζώα της μεταφοράς	Μπενζινόπλοια	Σπατάλη	Κερδοσκοπία
Κριθάρι	Άλογα	Μετοχές	Εργα(υποδομής)	Πείνα
Καλαμπόκι	Μουλάρια	Βιομηχανία	Περιουσία	Ιδρώτας(ως κόπος)
Λάδι	Βόδια	Τράπεζες	Πλούτος	Σισσίτια
Ελιά	Καπνά	Μάρκα	Αξιώματα(ως έσοδα)	Πείνα
Τυριά	Καύσιμα	Λιρέτες	Μαύρη αγορά	Λιμοκτονία
Γάλα	Πετροκάρβουνα	Δραχμες	Εισόδημα	Υστερήμα
Σταφίδες	Μπενζίνα	Κτίρια	Μεροκάματο	Συμφέρον
Σύκα	Ξυλοκάρβουνο	Αεροδρόμια	Μισθός	Περίσσειμα
Κρασιά	Ξύλο	Φρούρια	Ρουχισμός	Έρανος
Λαχανικά	Χαρτί	Πολυκατοικίες	Θησαυρός	Αποθέματα
Ψάρια	Παπούτσια	Χτήματα	Γεννήματα	Συνάλαγμα
Χόρτα	Ρολόι	Βίλλες	Τεχνικά Μέσα	Ωφελήματα
Κρέας	Βέρα	Διαμαντικά	"ψητό"(ως κέρδος)	Υπολογισμός
Σταφύλλια	Δαχτυλίδια	Μπριλλάντια	Παραγωγή	Δουλειά
Τομάτα	Χαλιά	Χρυσες λίρες	Τροφοδοσία	Ζωοκλοπή
Μαρίδα	Έπιπλα	Ομόλογο	Χρήμα	Νταραβέρια(οικ. Πράξεις και καταδίκη)
Σαμπάνια	Τετζερέδια	Μπιμπιλό	Κεφάλαιο	Ξεζούμισμα
Ψωμί	Πιατικά	Γουναρικά	Δάνειο	Πρόσωπα
Πατάτες	Παπλώματα	Τοκοχρεολύσια	Κέρδος	Επιχειρηματίες
Πουλερικά	Κουβέρτες	Σπίτια		Μεσάζοντες
Αυγό	Σεντόνια	Καράβια		Εργολάβοι
	Κάλτσες	Κόσμημα		οι "οικονομικώς συνεργαζόμενοι μετά των αρχών κατοχής"
	Πιάνα	Εικόνα (κειμήλιο)		Προδότες
	Άρβυλα			Εργάτης
	Τσαρούχια			Εισοδηματίες
	Χρυσάφι			Μαυραγορίτης
	Περίθαλψη			Σπεκουλατζής
	Συνδρομή			Εκμεταλλευτής
				Πλιατσικολόγος
				Κατσικοκλέφτες,
				Ληστοσυμμορίες

Πίνακας 44:Συστατικά μέρη της εγγραφής "Οικονομία"

✓ Έμφυλο

Στο θεωρητικό μέρος είχε γίνει σαφές πως η ματιά των μειονοτήτων λείπει από την εθνική θέαση των πραγμάτων. Ολόκληροι σύγχρονοι κλάδοι των ανθρωπιστικών σπουδών ασχολούνται με την αφήγηση της «δικής τους» ιδιαίτερης ιστορίας. Το αξιοσημείωτο είναι πως ακόμη και για πρωτοπόρους στοχαστές ή αντάρτες, το Έθνος παραμένει **η κοινότητα των νεαρών αρσενικών**. Οι γυναίκες παραμένουν στο παρασκήνιο σε δεύτερο πάντα πλάνο.

ΕΜΦΥΛΟ	7
ΕΜΦΥΛΟ με άλλα	4
Σύνολο	11

Πίνακας 45:Εγγραφή "Έμφυλο" στο λόγο του Άρη

ΕΜΦΥΛΟ	18
ΕΜΦΥΛΟ με άλλα	23
ΣΥΝΟΛΟ	41
ΕΜΦΥΛΟ, (ΖΩΗ+ΧΡΕΟΣ)	1
ΕΜΦΥΛΟ, ΒΔΕΛΥΡΟ	1
ΕΜΦΥΛΟ, ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ	3
ΕΜΦΥΛΟ, ΘΑΝΑΤΟΣ	1
ΕΜΦΥΛΟ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ	1
ΕΜΦΥΛΟ, ΠΡΟΔΟΤΕΣ	1
ΕΜΦΥΛΟ, ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ	3
ΕΜΦΥΛΟ, ΧΡΕΟΣ	9
ΕΜΦΥΛΟ, ΧΩΡΟΣ	1
ΕΜΦΥΛΟ σε 3πλη	2

Πίνακας 46:Εγγραφή "Έμφυλο" στο Γληνό

Οι χαρακτηρισμοί στην κατηγορία ξεπερνούν κατά πολύ το αναμενόμενο: «Πόρνες, Προδότισσες, μεταξοφορεμένες κυράδες», ενώ η συμβολή των γυναικών στον αγώνα υλοποιείται μόνο πλάι σε όλα τα συστατικά μέρη του Υποκειμένου.

Έμφυλο		Θετικά
Αρνητικά		
Όργια με τα κορίτσια μας	Να μην επιτρέπετε στις γυναίκες σας τις ερωτικές σχέσεις με τους ξένους	Ηρωικές Ελληνίδες.
Όργια με τις αδελφές μας	Να μην επιτρέπετε στις αδελφές σας τις ερωτικές σχέσεις με τους ξένους	Ανδρεία
Εκπόρνευση Γυναικών	Να μην επιτρέπετε στις μαννάδες σας τις ερωτικές σχέσεις με τους ξένους	
(οι κατακτητές) αγκαλιασμένοι με τις γυναίκες μας	Να μην επιτρέπετε στις κόρες σας τις ερωτικές σχέσεις με τους ξένους	
(οι κατακτητές) αγκαλιασμένοι με τις κόρες μας	Να στιγματίζετε τις γυναίκες που παραδίδονται	
(οι κατακτητές) αγκαλιασμένοι με τις αδελφάδες μας	Κάθε γυναίκα που παραδίνεται στους ξένους είναι κιόλας χαφιάς.	
Οργιάζουν οι μεταξοφορεμένες κυράδες	Κάθε γυναίκα που παραδίνεται στους ξένους είναι κιόλας προδότισσα.	
Μπαινοβγαίνουν στα σπίτια οι ξένοι αγαπητικοί	Να μεταχειρίζεστε γι' αυτές εξευτελιστικά επίθετα	
μαυρα οι χηρες	Να μεταχειρίζεστε γι' αυτές εξευτελιστικούς χαρακτηρισμούς	
Αρρώστιες αφροδίσιες	Μετά τον πόλεμο θα χαραχτεί στα δυό τους μάγουλα από ένα κεφαλαίο "Π"	
Δώδεκα χρονών κορίτσια είναι γιομάτα σύφιλη.	Πόρνη	
Η προικα των κοριτσιών	Προδότισσα	
Το κεντητό προσκέφαλο	για να ευνοχίσουν (το κίνημα)	
Μεταξωτές κάλτσες στις τσούπρες τους	σαν δεσποινίδες της αριστοκρατίας	
Απέναντι στις γυναίκες που εκπορνεύονται με τους ξένους,	Βιάστηκαν γυναίκες	
Νοικοκυράδες της συνοικίας	Ένας άντρας παντρεύεται και φεύγει για οικονομικούς λόγους στην Αμερική	
Προφύλαττε τις γυναίκες	Αυτοί που πούλησαν τις γυναίκες τους στον κατακτητή	
Διαφθορά	Αυτοί που πούλησαν τις αδελφές τους στον κατακτητή	

Πίνακας 47:Συστατικά μέρη της εγγραφής "Έμφυλο"

✓ Χρόνος

Η κατασκευή του Εθνικού «Χρόνου» και «Χώρου» απασχόλησε δημιουργικά το θεωρητικό μέρος. Η συγκρότηση των δυο κατηγοριών βοήθησε ιδιαίτερα την ανάλυση.

ΧΡΟΝΟΣ	38
ΧΡΟΝΟΣ με άλλα	23
Σύνολο	61
ΧΡΟΝΟΣ, ΑΙΜΑ	4
ΧΡΟΝΟΣ, ΚΡΑΤΟΣ	3
ΧΡΟΝΟΣ, ΧΩΡΟΣ	2

Πίνακας 48:Εγγραφή "Χρόνος" στο λόγο του Άρη

ΧΡΟΝΟΣ	56
ΧΡΟΝΟΣ με άλλα	49
	105
ΧΡΟΝΟΣ , ΧΩΡΟΣ	9
ΧΡΟΝΟΣ, ΑΓΩΝΑΣ	2
ΧΡΟΝΟΣ, ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ	5
ΧΡΟΝΟΣ, ΣΚΛΑΒΙΑ	2
ΧΡΟΝΟΣ, ΣΧΕΔΙΟ	2
ΧΡΟΝΟΣ, ΧΡΕΟΣ	6

Πίνακας 49:Εγγραφή "Χρόνος" στο Γληνό

Οι αναφορές στο «Χρόνο» παρουσιάζουν και την αυτοεικόνα των υποκειμένων.

	ΧΡΟΝΟΣ	
Στοιχεία χρόνου	Ημερομηνίες δήλωσης γεγονότος	Χρόνος με Ιδεολογία
Ωρα	Απρίλης 1941	τρεις χιλιάδες χρόνια ιστορίας
Μήνας	25η Μαρτη	Μαραθώνας
Χρόνος	27η Σεπτέμβρη	Σαλαμινα
έως τώρα		1821
ποτε		Χρυσός αιώνας
πάντα		Αθάνατη ελληνική φυλή
από τον καιρο		Χρόνια της σκλαβιάς
αιώνες		Επί Μεταξά
στιγμή		Θερμοπύλες
σήμερα		Κόδρος των Αθηνών
τώρα		
Παρελθόν		
Μέλλον		
Αρχαίο		

Πίνακας 50:Συστατικά μέρη της εγγραφής "Χρόνος"

✓ **Χώρος**

Η κατηγορία του «Χώρου» αντιμετωπίστηκε μέσα από τη φυσική της διάσταση και όχι μέσα από την κρατική οργάνωση. Για παράδειγμα η εγγραφή «Ελλάδα» σημειώνεται στην κατηγορία «Κράτος».

ΧΩΡΟΣ	70
ΧΩΡΟΣ με άλλα	21
Σύνολο	91
ΧΩΡΟΣ, ΑΓΩΝΑΣ	3
ΧΩΡΟΣ, ΚΡΑΤΟΣ	3

Πίνακας 51:Εγγραφή "Χώρος" στο λόγο του Άρη

ΧΩΡΟΣ	82
ΧΩΡΟΣ με άλλα	66
ΣΥΝΟΛΟ	148
ΧΩΡΟΣ, ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ	2
ΧΩΡΟΣ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ	2
ΧΩΡΟΣ, ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ	4
ΧΩΡΟΣ, ΒΔΕΛΥΡΟ	5

Πίνακας 52:Εγγραφή "Χώρος" στο Γληνό

Η παρουσία της Ιδεολογίας στις ιστορικά σεσημασμένες τοποθεσίες, όπου το Έθνος έπραξε το καθήκον του είναι χαρακτηριστική.

ΧΩΡΕΣ	ΧΩΡΟΣ		ΧΩΡΟΣ με ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ
	ΠΕΡΙΟΧΕΣ/ΕΛΛΑΔΑ	ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ	
Ελλάδα	Ρούμελη	Ευρώπη	πολυβασανισμένη χώρα μας
Αλβανία	Μωριάς	Ασία	Βουνά της Αλβανίας
Νορβηγία	Νησιά	Αφρική	Σαλαμίνα
Πολωνία	Πολιτείες	Ζούγκλα	Στη χώρα της ελιάς
Τσεχοσλοβακία	χωριά	Λιβυή	τον τόπο τους
Γερμανία	Μακεδονία	Ανατολικό μέτωπο	Μαραθώνας
Ιταλία	Θράκη	Ατλαντικός	Πατρίδα
Ρουμανία	Θεσσαλία	Βιέννη	Υπαιθρος
Βουλγαρία	Κρήτη	Βαλκάνια	ξερονησια
Ρωσσία	Ήπειρος	Μ. Ανατολή	Θερμοπύλες
Κίνα	Αθήνα	Αμερική	Γοργοπόταμος
	Εφτάνησα	Σύνορα	4 σημεία του ορίζοντα(διάλυση)
	Κυκλάδες		
	Λαμία		
	Πειραιάς		
	βουνοκορφές		
	φαράγγια		
	Γκιώνα		
	Πελοπόννησος		
	Ανάφη		
	Ευρυτανία		
	Λάρισα		

Πίνακας 53:Συστατικά μέρη της εγγραφής "Χώρος"

✓ Ουσιοκρατία, Αίμα, Ρατσισμός

Η παρουσίαση των κατηγοριών οδηγεί, πέρα από την έκκληξη, στην ανάγκη παράθεσης της συγκεκριμένης εγγραφής. Σε αρκετά ακόμη σημεία του υλικού θα μπορούσαν να υπάρχουν ανάλογοι υπαινιγμοί, εδώ καταγράφηκαν όσοι αναπόδραστα οδηγούν σε μια τέτοια τοποθέτηση.

Αίμα
Η αθάνατη ελληνική φυλή.
Ισχυρίστηκαν πως η ελληνική φυλή έσβησε
κι ότι αυτή διασταυρώθηκε μ' άλλες φυλές,
με την αρχαία ελληνική φυλή.
Την ελληνικότητα μας
αν δεν έβγαζε μέσα από τα σπλάχνα του
οι προπάτορες μας,
Έτσι οι πρόγονοι μας ανάγκασαν
και τη ράτσα μας,
και μέσα τους υπήρχε μια ζεστή ελληνική
καρδιά
κι έτρεχε στις φλέβες τους πραγματικό
ελληνικό αίμα.
των ηρωικών μας προγόνων.
στο κούτελο των επερχομένων γενεών,
ότι κατάγονται από γενιά ευνούχων,
και τους Τριακόσιους μας
1.Γιατί αυτός πρώτα-πρώτα δεν είναι ούτε
Έλληνας.

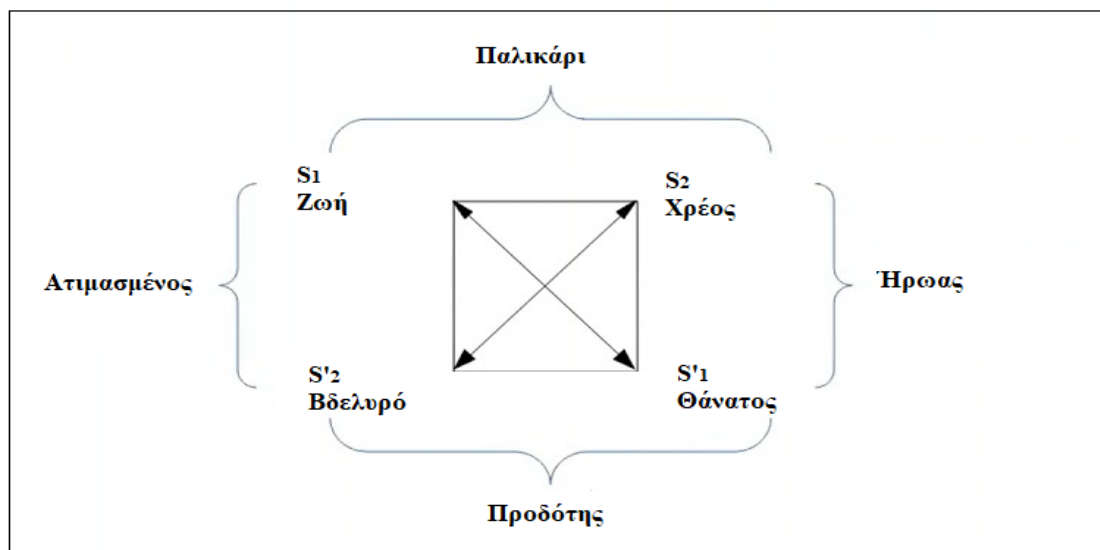
Πίνακας 54:Συστατικά μέρη της εγγραφής "Αίμα"

Οι κατηγορίες «ΒΑΡΒΑΡΟΤΗΤΑ, ΕΛΠΙΔΑ, ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ, ΘΡΗΣΚΕΙΑ, ΘΥΣΙΑ, ΛΑΙΚΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ, ΣΧΕΔΙΟ, ΤΕΧΝΙΚΗ, ΑΝΤΙΔΡΑΣΗ» δεν συγκροτήθηκαν από μερικότερα συστατικά ή αυτά ήταν ελάχιστα. Παραδείγματος χάρη η κατηγορία «Θρησκεία» είχε μόνο τις εγγραφές «Εκκλησία, Παπάδες».

Η κατηγορία «Πολιτισμός» αφορά την κουλτούρα, ενώ η «Τεχνική» τα επιτεύγματα της επιστήμης, και είναι συσχετισμένη με την «Ετερότητα». Η κατηγορία «Σχέδιο» περιέγραφε πράξεις, που είχαν σαφή προετοιμασία και εκτέλεση, είναι επίσης συνυφασμένη με την «Ετερότητα». Τα στατιστικά τους θα παρατεθούν στα συνολικά.

Στην πορεία των κατηγοριοποιήσεων εμφανίστηκαν, μέσα από ένα Σημειωτικό Τετράγωνο, οι κατηγορίες, «Προδότης, Ήρωας, Παλικάρι, Ατιμασμένος». Οι λέξεις συναντήθηκαν αρκετές φορές στο υλικό και θεωρήθηκαν νοητικά παράγωγα ως εξής:

Εικόνα 3:Σημειωτικό τετράγωνο

Συγκεντρωτικά για το «Τι είναι και τι θέλει το ΕΑΜ»

Κατηγορία	Εμφάνιση	Ποσοστό	
ΑΓΩΝΑΣ	444	15,77	%
ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ	318	11,29	%
ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ	308	10,94	%
ΧΡΕΟΣ	293	10,40	%
ΒΔΕΛΥΡΟ	222	7,88	%
ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ	182	6,46	%
ΧΩΡΟΣ	148	5,26	%
ΠΡΟΔΟΤΕΣ	118	4,19	%
ΧΡΟΝΟΣ	105	3,73	%
ΟΧΗΜΑ	103	3,66	%
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ	100	3,55	%
ΚΡΑΤΟΣ	76	2,70	%
ΣΚΛΑΒΙΑ	69	2,45	%
ΘΑΝΑΤΟΣ	66	2,34	%
ΑΤΙΜΩΣΗ	64	2,27	%
ΣΧΕΔΙΟ	42	1,49	%
ΕΜΦΥΛΟ	41	1,46	%
ΖΩΗ	38	1,35	%
ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ	21	0,75	%
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ	15	0,53	%
ΘΥΣΙΑ	13	0,46	%
ΤΕΧΝΙΚΗ	13	0,46	%
ΒΑΡΒΑΡΟΤΗΤΑ	8	0,28	%
ΛΑΙΚΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ	4	0,14	%
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ	2	0,07	%
ΘΡΗΣΚΕΙΑ	2	0,07	%
ΕΛΠΙΔΑ	1	0,04	%
Σύνολο	2816	100	%
ΚΕΝΑ	140		

Πίνακας 55:Συγκεντρωτικά για το "Τι είναι και τι θέλει το ΕΑΜ"

Συγκεντρωτικά για το λόγο του Άρη

Κατηγορία	Εμφάνιση	Ποσοστό	
ΑΓΩΝΑΣ	118	12,53	%
ΧΩΡΟΣ	91	9,66	%
ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ	88	9,34	%
ΚΡΑΤΟΣ	78	8,28	%
ΧΡΟΝΟΣ	61	6,48	%
ΘΑΝΑΤΟΣ	57	6,05	%
ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ	49	5,20	%
ΒΔΕΛΥΡΟ	47	4,99	%
ΟΧΗΜΑ	40	4,25	%
ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ	40	4,25	%
ΑΤΙΜΩΣΗ	35	3,72	%
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ	34	3,61	%
ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ	33	3,50	%
ΑΝΤΙΔΡΑΣΗ	28	2,97	%
ΠΡΟΔΟΤΕΣ	28	2,97	%
ΧΡΕΟΣ	25	2,65	%
ΘΡΗΣΚΕΙΑ	20	2,12	%
ΑΙΜΑ	16	1,70	%
ΣΚΛΑΒΙΑ	12	1,27	%
ΕΜΦΥΛΟ	11	1,17	%
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ	11	1,17	%
ΖΩΗ	7	0,74	%
ΣΧΕΔΙΟ	6	0,64	%
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ	3	0,32	%
ΚΑΤΑΣΤΟΛΗ	2	0,21	%
ΛΑΙΚΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ	1	0,11	%
ΤΕΧΝΙΚΗ	1	0,11	%
Σύνολο	942	100	%
ΚΕΝΑ	345		

Πίνακας 56:Συγκεντρωτικά για το λόγο του Άρη

Τέλος, είναι σημαντικό να καταγραφούν και να ερμηνευτούν οι διαφορές μεταξύ των δύο κειμένων.

Κατηγορίες	Γληνός	Άρης	Διαφορά
ΧΡΕΟΣ	10,40	2,65	7,75
ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ	11,29	4,25	7,05
ΚΡΑΤΟΣ	2,70	8,28	5,58
ΧΩΡΟΣ	5,26	9,66	4,40
ΘΑΝΑΤΟΣ	2,34	6,05	3,71
ΑΓΩΝΑΣ	15,77	12,53	3,24
ΒΔΕΛΥΡΟ	7,88	4,99	2,89
ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ	0,75	3,50	2,76
ΧΡΟΝΟΣ	3,73	6,48	2,75
ΘΡΗΣΚΕΙΑ	0,07	2,12	2,05
ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ	10,94	9,34	1,60
ΑΤΙΜΩΣΗ	2,27	3,72	1,44
ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ	6,46	5,20	1,26
ΠΡΟΔΟΤΕΣ	4,19	2,97	1,22
ΣΚΛΑΒΙΑ	2,45	1,27	1,18
ΣΧΕΔΙΟ	1,49	0,64	0,85
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ	0,53	1,17	0,64
ΖΩΗ	1,35	0,74	0,61
ΟΧΗΜΑ	3,66	4,25	0,59
ΤΕΧΝΙΚΗ	0,46	0,11	0,36
ΕΜΦΥΛΟ	1,46	1,17	0,29
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ	0,07	0,32	0,25
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ	3,55	3,61	0,06
ΚΕΝΑ	140	345	205

Πίνακας 57: Διαφορές μεταξύ των εγγραφών στο υλικό

Κεφάλαιο 4ο

Συμπεράσματα

Το κεφάλαιο αυτό θα χωριστεί σε τρεις διακριτές υποενότητες. Η πρώτη θα αφορά μια κριτική αποτίμηση των κατηγοριών ανάλυσης του κειμένου, η δεύτερη θα επιχειρήσει να απαντήσει τα ερευνητικά ερωτήματα, ενώ στο τέλος θα ακολουθήσουν ευρύτερες σκέψεις σε μια προσπάθεια γενίκευσης και επιλόγου.

4.1 Οι αναλυτικές κατηγορίες

- **Αγώνας:** Η εγγραφή του «Αγώνα» ήταν η μαζικότερη και στα δύο κείμενα. Όλες οι μορφές της ταξικής αναμέτρησης (Συνδικαλιστικός, Πολιτικός, Ιδεολογικός) εντάσσονται στην ιστορική συγκυρία. Ο Γληνός δίνει έμφαση στις Ιδεολογικές πτυχές, τις οποίες έχει να αναλάβει η διάνοηση, ενώ ο λόγος του Άρη λύνει με τον πρακτικό τρόπο του αγροτικού αντάρτικου τέτοια ζητήματα. Αξίζει να σημειωθεί πως ο Βελουχιώτης θα καταγράψει ως «Αγώνα» και τη δράση της «Αντίδρασης» και των «Προδοτών». Είναι μια σημαντική παρατήρηση, καθώς σπανίως καταγράφονται από την αριστερά, ως ταξική δράση, οι επιλογές της κυρίαρχης τάξης.
- **Συλλογικότητες:** Η ιδέα της οργάνωσης για την επίτευξη των σκοπών διαπερνά τη σκέψη κάθε κοινωνικού αγωνιστή. Η καταγραφή του όρου «Συλλογικότητες» δεν αποδίδει αυτή την αρχή αποκλειστικά, καθώς ο αγώνας πάντα θα πρέπει να δίνεται συλλογικά και οργανωμένα. Παρόλα αυτά άξιζε να καταγραφούν ξεχωριστά. Οι τρεις στιγμές του αγώνα στις συλλογικότητες αναδεικνύονται ευκρινέστερα, μέσα από τα Σωματεία (συνδικαλιστικός αγώνας), Εθνικοαπελευθερωτικές οργανώσεις (πολιτικός αγώνας), Κόμματα (ιδεολογικός αγώνας).
- **Υποκείμενο:** Η περιγραφή του «Υποκειμένου» του εθνικισμού υπήρξε σε αρμονία με τη θεωρία. Η εξιδανίκευση του λαού (Smith, 2000), η επίκληση της «εθνικής ψυχής» και της ενιαίας βούλησης με βάση τον εθνικό του χαρακτήρα θα μπορούσαν να συγκαλυφθούν ή πολύ περισσότερο να θεωρηθούν ως ριζοσπαστικός λόγος. Οι

συγκεκριμένες παραδοχές οδηγούν σε ανατρεπτική δράση, σε οξύτατες μορφές πάλης, ακόμη και στη θυσία, αλλά σε θεωρητικό επίπεδο πηγάζουν από το στρατόπεδο της εθνικής ιδεολογίας.

Η κοινωνική εμφάνιση του Υποκειμένου είναι ένα διαρκές κάλεσμα σε όλες τις κοινωνικές τάξεις, σε όλες τις ηλικίες, σε όλα τα αξιώματα («από το μαθητή μέχρι τους ανώτατους άρχοντες», Γληνός). Η έκκληση αυτή περιλαμβάνει και την αστική τάξη, ενώ το έπαθλο αφήνεται για μετά την απελευθέρωση, στη γνωστή γραμμή της Κομιντέρν της σταλινικής περιόδου. Υπό το θεωρητικό βλέμμα του Εθνικισμού το σχήμα της «κοινής μοίρας ή πεπρωμένου» ερμηνεύει ικανοποιητικά την επιχειρηματολογία. Από μαρξιστική σκοπιά μια τέτοια τοποθέτηση είναι η πηγή της ήττας, ενώ απέχει παρασάγγας από τη στάση του Κομμουνιστικού Κινήματος διεθνώς την περίοδο του Α΄ Παγκόσμιου Ιμπεριαλιστικού Πολέμου, όσο και από τη στάση του ΚΚΕ την περίοδο της Μικρασιατικής Εκστρατείας.

Πηγή όλων των αξιών είναι η κοινότητα του ελληνικού λαού, που μέσα στον αγώνα για την ελευθερία χτίζει το νέο ελληνικό Έθνος. Μοιάζει με μια εξίσωση «Λαός + Σκοπός = Έθνος». Νομιμοποιητική πλευρά σε καμία περίπτωση δεν αποτελεί η πολιτειότητα, η αρχή της πλειοψηφίας κλπ., τα υποστασιακά χαρακτηριστικά του ελληνικού έθνους καλούν στον υπέρτατο αγώνα.

Μέσα από τον αγώνα θα παρακολουθήσουμε και τον ενοποιητικό ρόλο του Εθνικισμού. Το χρέος απέναντι στην πατρίδα θα ενώσει κάθε αγωνιστή «που πράττει το καθήκον του» (Γληνός) με τους αγωνιζόμενους λαούς, με όλη την ανθρωπότητα. Από το χώρο δουλειάς, μέχρι το ένοπλο αντάρτικο, από τα χωνιά μέχρι το κρυμμένο παράνομο σημείωμα, τα υποκείμενα καταθέτουν τη δική τους εισφορά σε μια ανθρωπότητα χωρίς φασισμό και πόλεμο.

- **Ετερότητα:** Η εικόνα του «Εθνικού Άλλου» δικαιολογεί/επιβάλλει έναν εκτεταμένο πόλεμο εναντίον του. Η παρουσία του κατακτητή «μολύνει» την ιερότητα του

εθνικού χώρου. Ας θυμηθούμε πως «όπου πατεί χορτάρι δεν φυτρώνει»¹⁶. Όλες οι πράξεις του είναι απαξιωμένες ηθικά, οποιαδήποτε δράση του μη αποδεκτή, ενώ όποιος στέκεται ανεκτικά απέναντί του είναι ήδη «Προδότης».

Σε πολιτικό επίπεδο η παρουσία των κατοχικών δυνάμεων στη χώρα ορίζει το κεντρικό και απόλυτο καθήκον. Πρώτα θα «διώξουμε τον κατακτητή» και μετά θα «επιλύσουμε τα εσωτερικά μας θέματα». Ο Γληνός επιχειρηματολογεί περαιτέρω με το σκεπτικό πως κανένα ζήτημα δεν μπορεί να λυθεί παρουσία του στρατού κατοχής, οπότε κάθε σκέψη για την επόμενη μέρα είναι διασπαστική!

Αξίζει αναφοράς η υποτιμητική εικόνα για τρίτους λαούς. Οι «σκλάβοι της Αφρικής», οι «κινέζοι κουρελήδες», οι «κούληδες» αναδεικνύουν πως η στρεβλή εικόνα του εθνικισμού δεν αξιοποιείται μόνο στην αντιπαράθεση με τον κατακτητή, αλλά έχει τη δική της ξεχωριστή θέση στο ερμηνευτικό πλαίσιο των αγωνιστών.

➤ **Χρέος:** Το «Χρέος» προκύπτει από τις ξεχωριστές, σχεδόν ιδιοματικές, ιδιότητες του «Εθνικού εαυτού». Είναι η μετρήσιμη απόκριση στην Έγκληση της ιδεολογίας της πατρίδας. Πουθενά μέσα στα δύο κείμενα το «Χρέος» δεν εκκινεί από την εργατική τάξη, από την αταξική – κομμουνιστική κοινωνία! Αντίθετα, όπου αυτά αναφέρονται ηχούν ως μουσική ενός μακρινού μέλλοντος.

➤ **Βδελυρό:** Η συγκεκριμένη εγγραφή μαζί με την κατηγορία «Βδελυρό, Σχέδιο» και την «Βδελυρό, Ετερότητα», όρισαν τα βασικά δίπολα του υλικού. Δεν υπάρχουν πράξεις της «Ετερότητας» που να μην έχουν σύνδεση με την εγγραφή. Ίσως η πιο ενδεικτική καταγραφή είναι πως: «καίνε τα ξύλα μας στα καζάνια τους» στο κείμενο του Γληνού. Ούτε το μαγείρεμα για την καθημερινή συντήρηση δεν είναι ανεκτό! Δεν έπρεπε να είναι εδώ, ό,τι και αν κάνουν είναι κατακριτέο.

Περισσότερο ενδιαφέρον έχουν οι κλιμακώσεις της έννοιας σε όσους δεν είναι συνεργάτες, αλλά δεν πιστεύουν στην ενεργητική αντίσταση, σε όσους αναγκάζονται

---

¹⁶ Ο συγκλονιστικός αυτός στίχος απέδωσε με τον ιδιαίτερο τρόπο της τέχνης το επιχείρημα του κειμένου.

σε «βδελυρές πράξεις» για την επιβίωση και τέλος στους προδότες. Όπως και στην κατηγορία του «Χρέους», η βδελυρότητα των πράξεων τεκμηριώνεται ως καταστρατήγηση των κεντρικών χαρακτηριστικών κάθε Έθνους.

- **Ελευθερία:** είναι η βασική ιδιότητα κάθε Έθνους, ενώ μετατρέπεται σε διαχρονική ουσία/διακύβευμα του ελληνικού. Ο διαχρονικός αγώνας για την ελευθερία μεταφέρει ως όχημα το πολιτικό σώμα «Έθνος» από τη νεωτερικότητα στις απαρχές της ιστορίας. Ο «Εθνικός Άλλος» επιβουλεύεται την Ελευθερία, ενώ ο «Εθνικός Εαυτός» συγκροτείται μέσα από αυτόν τον αυτονόητο και δίκαιο αγώνα.

Με την υιοθέτηση του Εθνικού λόγου από την πλευρά της Αριστερής Αντίστασης η «Ελευθερία» γίνεται και το πολιτικό όριο του αγώνα. Το Έθνος συσπειρωμένο γύρω από τα όργανα μάχης για την Ελευθερία, θα βρει τον πραγματικό του Εαυτό, χωρίς ξένες εξαρτήσεις και επιρροές, αυτό το πεπρωμένο που πάντα οι ξένοι του αποστέρησαν.

- **Κράτος:** Το ερευνητικό υλικό δεν συνδέθηκε με τις αναλύσεις του θεωρητικού μέρους για το «Κράτος». Οι πρωταγωνιστές κατέγραψαν βιωματικά τη συμμετοχή των κρατικών θεσμών και μηχανισμών στη ζωή των ανθρώπων, όσο και τις κατοχικές κυβερνήσεις. Το κρισιμότερο είναι πως τα όργανα του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα δεν νοούνται ως σπερματικές μορφές της νέας λαϊκοδημοκρατικής εξουσίας, αντίθετα αυτά υπάγονται στην κυβέρνηση του Καΐρου.

Σε μια προσπάθεια **ενσυναίσθησης** θα διαπιστώναμε πως: ο αγώνας διαπερνά τους κρατικούς θεσμούς, ιδιαίτερα με το ζήτημα του Δημοψηφίσματος για το πολίτευμα και τις ιδιαίτερες συνδέσεις του με τον ξένο παράγοντα. Το νέο εθνικό Υποκείμενο, με τη σφυρηλατημένη Εθνική ενότητα στα χρόνια των θυσιών, θα προχωρήσει με μια Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας με τίμιες εκλογές προς τη λαοκρατία, αυτό το δρόμο θα παλέψουν να διαβούν. Αυτό το σχήμα δεν είναι η δικτατορία του προλεταριάτου, από την άλλη όμως δεν έχει καμία σχέση με όσα μέχρι τότε είχαν

γνωρίσει. Με το όπλο στο χέρι έγραψαν την ιστορία, όπως ανέλυναν, ότι έπρεπε να προχωρήσει.

- **Ιδεολογία:** Με βάση το θεωρητικό μέρος, οι εγγραφές στην κατηγορία της «Ιδεολογίας» μοιάζουν αναντίστοιχες. Πρακτικά στο υλικό μετρήθηκαν ορισμένοι «-ισμοί» και ελάχιστες αναφορές ως «εμπύχωση, φρονηματισμό».

Στην παράγραφο «2.7 Ψυχανάλυση, οι λειτουργίες της συνείδησης» γίνεται αναφορά στον Εθνικισμό ως κεντρικό σημαίνον. Οι αναφορές στην Ιδεολογία δεν μπορούν να καταγραφούν στις μεμονωμένες εγγραφές, γιατί βρίσκονται κυριολεκτικά παντού. Όπως το κεντρικό σημαίνον όρισε τα νοήματα και εξαϋλώθηκε, έτσι και η εθνική ιδεολογία όρισε τον «Εαυτό» και τον «Άλλον», το χώρο, το χρόνο, το χρέος, και μοιάζει να βρίσκεται ταυτόχρονα παντού και πουθενά.

Αξίζει να σταθούμε στην αντιμετώπιση που έχουν οι «πομποί» του υλικού απέναντι στην ίδια τους την Ιδεολογία. Ο καθηγητής Γληνός κάνει μόνο μια αναφορά σε ένα μεταπολεμικό μέλλον ειρήνης, απαλλαγμένο από την εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο και εντάσσει απλά τη Σοβιετική Ένωση στο συμμαχικό αγώνα. Ο Άρης στο λόγο του μιλάει ανοιχτά για την Ιδεολογία του και το Κόμμα του, αυτή όμως δεν είναι για άμεση εφαρμογή (*«Το Κομμουνιστικό Κόμμα δε βαδίζει τώρα για τον κομμουνισμό»*), αλλά θα πραγματοποιηθεί σε ένα απώτερο μέλλον, αντιπαραθετικά με τα καθήκοντα της στιγμής που μοιάζουν πανεθνικά. Υποκείμενο της αλλαγής είναι ο ίδιος ο λαός (*«Τον κομμουνισμό θα τον επιβάλλετε σεις»*). Ηχεί παράταιρα αλλά ο αδιαμφισβήτητος ηγέτης του αγροτικού αντάρτικου, με τα φυσεκλίκια χιαστί πιστεύει σε μια εκλογική μετάβαση στον κομμουνισμό! (*«Κι είμαι βέβαιος ότι πολλοί από τους μορφωμένους μας, που δεν τον θέλουν σήμερα, θα ψηφίσουν τότε για να επικρατήσει ο κομμουνισμός»*.) Ο Βελουχιώτης ακόμη και εκείνες τις στιγμές δεν νιώθει κυρίαρχος. Στο λόγο του «απειλεί» με νέο αντάρτικο αν δεν οργανωθούν/υλοποιηθούν οι δημοκρατικές διεργασίες. Δεν νιώθει η μόνη και πραγματική εξουσία μέσα στον ελλαδικό χώρο, αντίθετα δηλώνει πίστη και υπακοή στην εθνική

κυβέρνηση. Μόνο υπό όρους ηγεμονίας της εθνικιστικής πάνω στην κομμουνιστική ιδεολογία μπορεί να ερμηνευτεί αυτή η στάση.

Οι άνθρωποι της Ιδεολογίας, η «**Διανόηση**» ως κατηγορία κατεγράφη ελάχιστες φορές. Μια έκκληση από πλευράς του Γληνού, ότι «ο λαός ζητά πνευματική ηγεσία» ήταν η χαρακτηριστικότερη. Ο ρόλος της διανόησης δεν υπάρχει μέσα στο υλικό στο βαθμό που αναλύθηκε στο θεωρητικό μέρος, γιατί πολύ απλά ο συγγραφέας του κεντρικού ντοκουμέντου πρέπει να καταχωρηθεί ως συνολικός παραγωγός όλων των κατηγοριών ανάλυσης.

- **Οικονομία:** Στην παράθεση των συστατικών μερών της εν λόγω κατηγορίας καταγράφηκε η διαφορά μεταξύ των αναλύσεων της μαρξικής Πολιτικής Οικονομίας και των εγγραφών μετά το Χειμώνα του 1941. Η αντίληψη πως οι μάζες κίνησαν τον τροχό της ιστορίας υπό την επιρροή μεγάλων ιδεών και μόνο είναι λαθεμένη, πολύ περισσότερο υιοθετεί μια «αφ' υψηλού» θέαση της κοινωνικής πυραμίδας. Τα ιστορικά/ποιοτικά άλματα δεν έγιναν για μεγάλα ιδανικά, αντίθετα τα πλέον ταπεινότερα των αιτημάτων/συνθημάτων έθεσαν σε κίνηση όσους ζούσαν στα τρίςβαθα του κοινωνικού καταμερισμού. Η συνάντηση του αγώνα για την επιβίωση με τις ανατρεπτικές/συλλογικές ιδέες έδωσαν ένα ανατρεπτικό κίνημα, που μαζί με την οργανωμένη δράση των κομμουνιστών έφτασε να μάχεται για την εξουσία.

Πρέπει να αναφερθεί πως στους λόγους της Αντίστασης δεν βλέπουμε επίθεση στην ιδιοκτησία, στην κυριότητα της γης κλπ. Αντίθετα από την ιστορική εμπειρία γνωρίζουμε πως έγιναν προσπάθειες να σταματήσουν τέτοιες διεργασίες. Η περιγραφή του Γληνού για τον εθνικό πλούτο αφήνει να εννοηθεί πως πριν την κατοχή είχαν όλοι κάποιο μέρος σε αυτόν.

Ο Γληνός περιγράφει αναλυτικά την οργανωμένη ληστεία των νικητών του πολέμου στη βιομηχανία, στις υπηρεσίες, στις τράπεζες, δάνεια κλπ., διαχωρίζοντάς την ποιοτικά από τη λαφυραγώγηση. Το «χνάρι» αυτής της εμπειρίας θυμίζει πλευρές

του πολιτικού/δημόσιου λόγου της πρόσφατης οικονομικής κρίσης, των δανειακών συμβάσεων και των μνημονίων.

- **Έμφυλο:** Ο ρόλος των γυναικών στο υλικό είναι μόνιμα σε δεύτερο πλάνο, αυτές εμφανίζονται μόνο πλάι στις υπόλοιπες υποστάσεις του Έθνους, κάπως ανάλογα με το Άγιο Πνεύμα. Ο αυτοτελής τους ρόλος δεν υπάρχει στην Αντίσταση, αντίθετα υπάρχει στο «Βδελυρό» και την «Προδοσία». Οι απειλές του ακαδημαϊκού Γληνού για το σημάδεμα με ένα κεφαλαίο «Π» σε κάθε μάγουλο για όσες έχουν ερωτικές σχέσεις με Γερμανούς δεν εξακοντίζονται εναντίον κανενός άλλου, όποια σχέση και αν έχει με τους κατακτητές.

Παράλληλα η πατριαρχική οικογένεια υπάρχει σε όλη την έκταση του υλικού. Οι γυναίκες εμφανίζονται ως ιδιοκτησία των αντρών, άβουλες και μοιραίες συνοδεύονται από κτητικά άρθρα! Δεν υπάρχει ψήγμα χειραφέτησης, όπως π.χ. στη μεγάλη Οκτωβριανή Επανάσταση, κόντρα και στα ίδια τα γεγονότα. Πατρίδα, Θρησκεία, Οικογένεια και Ιδιοκτησία ως Εθνικές αξίες δεν θα μουν στο στόχαστρο της ανατροπής.

- **Χώρος και Χρόνος:** Οι δύο «φυσικές» όψεις της ύπαρξης μελετήθηκαν στο θεωρητικό κομμάτι και ανέδειξαν αρκετά ενδιαφέρουσες πλευρές. Η ανάδειξη της αλλαγής της αντίληψης των ανθρώπων για το χώρο και το χρόνο είναι κεντρική για να κατανοηθεί η έννοια της Νεωτερικότητας. Αν δεν είχε υπάρξει η θεωρητική ενασχόληση μαζί τους, η έρευνα θα είχε «προσπεράσει» με τυφλό τρόπο τον κεντρικό ρόλο, που παίζει η εθνικιστική ιδεολογία στη συγκρότηση του κόσμου των υποκειμένων. Στην κατηγορία του «Χώρου» υπάρχει και μια εγγραφή φορτισμένη με την ανταγωνιστική ιδεολογία, πρόκειται για την εγγραφή «ξερονήσια».

Ο Χώρος και ο Χρόνος, ως φυσικές παράμετροι, μαζί με την κατηγορία «**Αίμα**», που αποτελεί την «βιολογική» εκδοχή, συγκρότησαν το σκληρότερο πλέγμα εννοιών του εθνικισμού μέσα στο υλικό. Η αναλλοίωτη «ουσία» του Έθνους, ή ακόμη χειρότερα μια ροπή προς ρατσιστικές αντιλήψεις, εκστομίστηκαν από πρωτοπόρους αγωνιστές.

Οι αιτίες μπορούν να αναζητηθούν σε πολλές κατευθύνσεις, όμως η υιοθέτηση του εθνικού λόγου, μαζί με τις πολιτικές αντιφάσεις, στένεψαν τον κοινωνικό ορίζοντα των επερχόμενων αλλαγών, ως επιστέγασμα του αγώνα.

- **Πολιτισμός, Τεχνική, Θρησκεία:** Σε αυτές αλλά και στις υπόλοιπες κατηγορίες ανάλυσης, συναντούμε ένα πλήθος αξιοσημείωτων εγγραφών, ποτισμένων από συναισθήματα, οδύνες, πάθη, ιδέες. Όλα περιστρέφονται γύρω από το κεντρικό δίπολο, από την αναγκαιότητα του αγώνα. Ενδεικτικά η κατηγορία του «Πολιτισμού» ταυτίστηκε με την έννοια της «Κουλτούρας», ενώ η «Τεχνική» ήταν τα ανώτερα όπλα με τα οποία κατάφερε να υποτάξει το Έθνος μας ο εθνικός «Άλλος». Η Τεχνολογική διαφορά και τα υπέρτερα οπλικά συστήματα νίκησαν την Εθνική αυτοεικόνα, δίνοντας έμφαση στον ηρωισμό του αγώνα. Η «Θρησκεία» συναντήθηκε ως πεδίο αντιπαράθεσης μεταξύ του Βουλγαρικού Εθνικισμού και των προσπαθειών βίαιης επέκτασής του στις περιοχές, όπου άσκησε κατοχικό έλεγχο. Στο λόγο του Άρη γίνεται πεδίο αντιπαράθεσης μεταξύ ΕΑΜ και «Αντίδρασης» για το ποιος την υπερασπίζεται με ειλικρίνεια.

***

Κλείνοντας αυτή την υποενότητα θα σχολιαστούν οι **διαφοροποιήσεις στις καταγραφές των εννοιών στα δύο κείμενα του υλικού.**

Υπάρχουν κατηγορίες οι οποίες δεν έχουν μεταβληθεί μέσα στην πορεία του χρόνου, πχ. «ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΤΗΤΕΣ, ΑΤΙΜΩΣΗ, ΖΩΗ, ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ, ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, ΕΜΦΥΛΟ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ, ΤΕΧΝΙΚΗ, ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ».

Υπάρχουν κατηγορίες όπου η μεταβολή μπορεί να αποδοθεί στην αλλαγή της ιστορικής συγκυρίας. Η κατοχή έχει λήξει, το ΕΑΜ έχει αναδειχθεί σε κεντρικό φορέα της αντίστασης, σε πρωταγωνιστή/διαμορφωτή των εξελίξεων. «ΑΓΩΝΑΣ, ΒΔΕΛΥΡΟ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ, ΣΚΛΑΒΙΑ» στο λόγο του Γληνού κυριαρχούν, καθώς χρονικά αφορούν το μέλλον, ενώ στο λόγο του Άρη η μεγαλύτερη εργασία έχει πραγματοποιηθεί και εκκρεμεί η οριστική τους κατοχύρωση.

Οι ποιοτικές διαφορές οι οποίες γίνονται αισθητές με την ανάγνωση μερικών γραμμών στο λόγο του Άρη καταγράφονται και ποσοτικά. Η προσπάθεια απάντησης της εθνικιστικής ρητορείας για το ιστορικό τρίπτυχο, η «πληβειακή» αφήγηση και πρακτική στα γεγονότα, η ανοιχτή πρόκληση/πρόσκληση για κατάληψη της εξουσίας, η έντονη παρουσία της ιδεολογίας και οι αναφορές στο κράτος, ολοκληρώνουν την εικόνα του πρωτοκαπετάνιου του ΕΛΑΣ. «Ατίμωση, Θάνατος, Ιδεολογία, Κράτος, Χώρος» ως πλειοψηφικές καταγραφές επιβεβαιώνουν τα προλεγόμενα.

4.2 Τα ερευνητικά ερωτήματα

Αντικρίζοντας τους στόχους της εργασίας θα πρέπει να αποτιμηθεί ο βαθμός απόκρισης ή αποτυχίας κάθε απάντησης, μαζί με τις προκύπτουσες συνεπαγωγές.

Ποιος ήταν ο ρόλος του Εθνικισμού στην αφετηριακή αντίληψη των αγωνιστών της ΕΑΜικής αντίστασης μέσα από τα δύο εμβληματικά ντοκουμέντα;

Η απάντηση είναι πως η Εθνικιστική Ιδεολογία όχι απλά υπήρξε, αλλά έπαιξε και τον κεντρικό ρόλο. Ήταν ο συνδετικός κρίκος μεταξύ των εννοιών και των παραστάσεων. Αποτέλεσε το «ιδεολογικό τσιμέντο»¹⁷, αν ανατρέχαμε στο θεωρητικό μέρος, που έδωσε στιβαρότητα και συνοχή στα διάφορα υλικά. Φυσικά δεν ήταν η μοναδική, όμως ο ηγεμονικός της ρόλος είναι αδιαφιλονίκητος.

Ποιες ήταν οι αιτίες για αυτό το φαινόμενο;

Στην εργασία μελετήθηκαν οι ειδικές λειτουργίες του «Ανατολικού Εθνικισμού», οι ικανότητες κινητοποίησης, κάθετης και πάνδημης, η δημιουργία «οριζόντιων συντροφικότητων» μέσα στο κοινωνικό σώμα. Ήταν αυτονόητο πως μπροστά στο βάρος των ιστορικών γεγονότων η έκκληση για αγώνα θα αξιοποιούσε τις υπάρχουσες μαζικές παραστάσεις, διεκδικώντας το μετασχηματισμό τους.

Η κυριότερη πλευρά των αιτιών πρέπει να αναζητηθεί στην πορεία του παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος, στα συνέδρια της Κομμουνιστικής Διεθνούς, στην παρακαταθήκη των ηγετικών προσωπικοτήτων των ιστορικών ρευμάτων. Η πλευρά αυτή βρίσκεται έξω από το πεδίο της εργασίας.

Ποιες ήταν οι συνέπειες αυτών των επιλογών;

Η δημιουργία ενός από τα μαζικότερα αντιστασιακά κινήματα στην Ευρώπη και παγκόσμια. Η διεισδυτικότητά του όχι απλά διαπέρασε το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας, αλλά έφτασε μέχρι και το σημείο καταφυγής της άρχουσας τάξης στην

---

¹⁷ Η παράδοση αυτή παρομοίωση προέρχεται από τον Γκράμσι. Ο παραλληλισμός με τα δομικά υλικά και τον ενοποιητικό ρόλο του πλέον στιβαρού τους στοιχείου, του τσιμέντου, ανέδειξε τις ιδιαίτερες λειτουργίες της ιδεολογίας. Ενδεικτικά ακόμη σε (Πουλαντζάς, 2008:39), Wallerstein, 2004:105).

Αίγυπτο με το κίνημα της Μέσης Ανατολής. Η συνάντηση της αυθόρμητης κίνησης για την επιβίωση των απλών ανθρώπων, σε διαρκή πορεία κλιμάκωσης (μισθοί, συσσίτια, εισβολή σε αποθήκες τροφίμων) με την ένοπλη αντίσταση στην ύπαιθρο έδωσε μια σύζευξη ενός μοντέρνου εργατικού κινήματος στις πόλεις, με ένα καταλυτικό αγροτικό αντάρτικο στην ύπαιθρο. Ο αγώνας για την επιβίωση, πλάι στην αντιπαράθεση με το πολιτικό πρόγραμμα, που έφερναν τα στρατεύματα κατοχής και οι κατοχικές κυβερνήσεις συγκρότησαν ένα κίνημα ιστορικού βεληνεκούς.

Την ίδια στιγμή ο κεντρικός ρόλος της εθνικιστικής ιδεολογίας, ενώ διεύρυνε τη βάση και τις εκρηκτικές του εκδηλώσεις, δυσκόλευε την τελική του νίκη στο επίπεδο της εξουσίας. Αξίζει να παρατεθεί η εγγραφή του αστού διανοητή Θεοτοκά στο προσωπικό του ημερολόγιο στις 14/10/1944: *«Τώρα νιώθουμε ένα μεγάλο και ασυγκράτητο λαϊκό κύμα που μας σηκώνει και μας παίρνει. Τι ακριβώς θέλει αυτή η μάζα βέβαια κανείς δεν το ξέρει, ούτε τα πιο συνειδητά μέλη της. Δεν είναι το βιομηχανικό προλεταριάτο των μεγάλων ευρωπαϊκών κέντρων με τις συγκεκριμένες οικονομικοκοινωνικές επιδιώξεις του επιστημονικού σοσιαλισμού. Εδώ έχουμε να κάνουμε με δυνάμεις αλόγιστες. Στον αέρα υπάρχει Ρώσικη Επανάσταση, μα και Γαλλική Επανάσταση και Κομμούνια του Παρισιού και απελευθερωτικός εθνικός πόλεμος και ποιος ξέρει τι άλλα θολά στοιχεία που δεν τα ξεχωρίζουμε ακόμα (...) Ο λαός βρήκε μια λέξη και την πιπιλίζει ολόενα: «Λαοκρατία». [...] Ο λαός ν' ανέβει, ο λαός να γίνει αφέντης, να πάψουν οι κακοί ν' αδικούν το λαό –αυτό είναι το γενικό αίτημα.»* (Παπαδόπουλος, 2016).

Υπήρξε ο Εθνικισμός παράγοντας της ήττας του ΕΑΜικού κινήματος;

Η απάντηση είναι θετική και ιεραρχικά ίσως ο αποφασιστικότερος. Η ιστορία έχει αποδείξει πως η αρνητική τοποθέτηση με τα γνωστά «αντί» δεν περιγράφει οραματικά με θετικό τρόπο το επιδιωκόμενο αύριο. Αντίθετα αυτό το αύριο μέσα στο ίδιο το υλικό μοιάζει αρκετά μακρινό. Στο θεωρητικό μέρος αναφέρθηκε η κατίσχυση του εθνικισμού, όταν συνδυάζεται με άλλες ιδεολογίες, ενώ πολύ περισσότερο μπορεί

να αξιοποιηθεί το ιστορικό σχήμα του Μαρξ για τη μετάβαση από την προ-ιστορία στην καθαυτό ιστορία της ανθρωπότητας. Το ιστορικό βάρος της πορείας της ανθρωπότητας που ορίστηκε από την κυριαρχία της φύσης επί του ανθρώπου και μειωσιφιών επί των ανθρώπων δεν μπορεί να ξεπεραστεί χωρίς επιστημονικό και φιλοσοφικό σχέδιο (Βαζιούλιν, 2013).

Εντάχθηκαν οι σχολές μελέτης του Εθνικισμού στις κατηγορίες ανάλυσης του ερευνητικού υλικού;

Η απάντηση είναι αρνητική. Η αρχική ιδέα πως το σύνολο του υλικού θα επιδεχόταν κατηγοριοποίηση και αναγωγή στις σχολές μελέτης του Εθνικισμού διαψεύστηκε στην πορεία της εργασίας. Η μελέτη της βιβλιογραφίας βοήθησε στην κατανόηση και όχι στην κωδικοποίηση του υλικού. Η κυριαρχία της «ουσιακρατίας» υπήρξε καθοριστική.

Θα μπορούσε να στοιχειοθετηθεί, ως παρέκβαση, η ιδέα της Εθνογένεσης στην περίπτωση του ΕΑΜ;

Η ιστορία δεν γράφεται με υποθέσεις. Μέσα στο υλικό, αλλά και στα ιστορικά γεγονότα υπάρχουν «ίχνη» της παραπάνω υπόθεσης. Οι αναφορές του Άρη για μια δεύτερη εθνική γιορτή, ανάλογη με την 25^η Μαρτίου, στις 27 Σεπτεμβρίου, η περιγραφή μιας «νέας Ελλάδας», ενός νέου πατριωτισμού και ενός νέου είδους ανθρώπου μετατράπηκαν σε όχημα εθνικής αναζωογόνησης/ανανέωσης (Smith, 2000).

Ο πόλεμος, οι τραυματικές εμπειρίες, οι προσδοκίες, οι υποθέσεις, οι φόβοι, οι ήρωες, η καθημερινή επιβίωση, ο πολιτικός αγώνας, η δραματική αλλαγή του συσχετισμού δυνάμεων, όρισαν ένα πρωτόγνωρο ιστορικό έδαφος, ρηγμάτωσαν και έτηξαν όσα έμοιαζαν επί αιώνες αναλλοίωτα. Αυτή η εμπειρία, εκτός από πολιτική ματιά, πρέπει να εξεταστεί υπό τη θέαση μελέτης του εθνικισμού: « (ο πόλεμος) ως παράγοντας που κινητοποιεί τα εθνοτικά συναισθήματα και την εθνική συνείδηση, ως κεντρομόλος δύναμη της κοινοτικής ζωής και πηγή μύθων και μνημών για τις μελλοντικές γενεές. Ίσως μάλιστα η προαναφερθείσα λειτουργία να είναι αυτή που συνδέεται βαθύτερα από κάθε άλλη με τη συγκρότηση της εθνοτικής ταυτότητας (Smith, 2000:48).

4.3 Γενικότερα συμπεράσματα, γενικεύσεις

Η ερμηνεία των γεγονότων των παραγμένων δεκαετιών του 1930-40, δεν μπορεί να γίνει φυσικά μέσα από την μελέτη της πορείας των ιδεολογιών. Στις ιδέες εκφράστηκαν/αντανακλάστηκαν, με ιδιαίτερο τρόπο, οι κοινωνικές διεργασίες, εμπειρίες κ.α. Η προηγούμενη πάλη των προοδευτικών ανθρώπων απέναντι στο φασισμό, οι δραματικές εξελίξεις στην Ισπανία και τη λαϊκή της κυβέρνηση, μαζί με την ταύτιση της άκρας δεξιάς με το φασισμό, έδωσαν χώρο για μια εθνο-λαϊκιστική αφήγηση από την πλευρά της αριστεράς. Μια εξίσωση «Έθνος + Κόκκινο = λαός» με ορίζοντα κοινωνικών μετασχηματισμών, μετά την ηγεμονική παρουσία στις εθνικές περιπέτειες. Ο φασισμός ορίστηκε ως: *«είναι η ανοιχτή τρομοκρατική δικτατορία των πιο αντιδραστικών, των πιο σωβινιστικών, των πιο μπεριαλιστικών στοιχείων του χρηματιστικού κεφαλαίου. (...) Είναι το σύστημα διακυβέρνησης της πολιτικής αλητείας, το σύστημα της προβοκάτσιας και βασανισμού της εργατικής τάξης και των επαναστατικών στοιχείων της αγροτιάς, των μικροαστικών στρωμάτων και της διανοήσης»* (Δημητρόφ, 1975:21). Χώρος για συμβιβασμούς και συμμαχίες, υπό το βάρος και της θηριωδίας των θυμάτων, υπήρχε υπεραρκετός. Η αριστερά υιοθέτησε και άλλαξε πολλά από τα σχήματα του εθνικισμού, παράλληλα όμως μετασχηματίστηκε και αυτή από δύναμη «εκτός και εναντίον» του συστήματος στην αριστερότερη πτέρυγα εντός του. Οι συγκρίσεις με τις πρακτικές της δεκαετίας του 1920, αλλά και η κριτική από άλλα ιστορικά ρεύματα (π.χ. Τροτσκισμός) ολοκληρώνει την εικόνα.

Στις καινοφανείς συνθήκες του πολέμου, της κατοχής και του παροξυσμού του αντιστασιακού αγώνα παρατηρήθηκε στη ζωή η διάσπαση του ενός στα δύο. *«Η ζωή και η κίνηση ενός έθνους συντελούνται μέσα από αντιφάσεις ενσαρκωμένες στις τάξεις, στα κόμματα και στις ομάδες. Στο δυναμισμό τους τα εθνικά στοιχεία και τα ταξικά στοιχεία συμπέφτουν. Σ' όλες τις κρίσιμες περιόδους της εξέλιξής του, δηλαδή σ' όλες τις περιόδους τις πιο φορτωμένες με ευθύνες, το έθνος σπάει στα δύο, και εθνικό είναι κείνο*

που ανεβάζει το λαό σε ανώτερο οικονομικό και πολιτιστικό επίπεδο» (Τρότσκι, 2003:77). Η Ελλάδα στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του '40 αποτέλεσε ένα τρανταχτό παράδειγμα για το πόσο ακριβά μπορεί να πληρωθεί, από την πλευρά του λαϊκού κινήματος, μια λογική που επιχειρεί να διαχωρίσει, αντί για να συνενώσει, τα «εθνικά» από τα «ταξικά» καθήκοντα, μέσα σε μια ενιαία επαναστατική διαδικασία.

Φυσικά η κριτική ματιά στο έργο των πρωτοπόρων του κοινωνικού αγώνα, σε τίποτα δεν μειώνει την προσφορά τους. Ο αντίκτυπος της δράσης τους ξεπέρασε κατά πολύ τον κοινωνικό αγώνα, εισέβαλε στην ποίηση, τη μουσική, τους λαϊκούς μύθους, διαμορφώνοντας πρότυπα ζωής. Τα κοινωνικά στρατόπεδα και οι κοινωνικές εξελίξεις δεν θα μπορούσαν να είναι οι ίδιες σε περίπτωση νίκης του ΕΑΜ, επειδή το στρατόπεδό του υιοθέτησε πτυχές του εθνικού λόγου.

4.4 Περιορισμοί της εργασίας

Εκκινώντας από τους παράγοντες που διαμόρφωσαν την τελική εργασία θα πρέπει να ληφθούν σοβαρά υπόψιν τα ακόλουθα:

- Η εργασία προτείνει ένα θεωρητικό μοντέλο μελέτης του εθνικισμού. Οποιαδήποτε θεωρητική κατασκευή απέχει τυπικά και ουσιαστικά από την πραγματική ζωή.
- Η θέαση του ερευνητή, η οποία δηλώθηκε στον πρόλογο και υπακούει σε αυστηρές πειθαρχίες και επιλογές, πρέπει να αντιπαραβληθεί με τα συμπεράσματα διαφορετικής προσέγγισης ερευνών.
- Το δείγμα. Τα ντοκουμέντα που επιλέχθησαν θεωρούνται εμβληματικά. Παρόλα αυτά ποτέ ένα κείμενο δεν μπορεί να ενσωματώσει το σύνολο της εποχής του.
- Μια προσέγγιση του υλικού «εκ του μηδενός» θα μπορούσε να αναδείξει διαφορετικές κατηγορίες και έννοιες που πιθανώς να συσκοτίστηκαν.

4.5 Προτάσεις για μελλοντική έρευνα

Στην Εισαγωγή της εργασίας προτάθηκε η μελέτη του Εθνικισμού ως δι-επιστημονικό ερευνητικό πρόγραμμα, μέσα από πλειάδα τομέων. Αυτή η σκέψη μαζί με τις μεθοδολογικές πτυχές της συγκρότησής του, αποτελεί την πλέον αισιόδοξη και μακρόπνοη πρόταση της εργασίας. Ίσως θα είχε ενδιαφέρον και μια προσπάθεια ταξινόμησης και εμβάθυνσης στις ελληνικές σχολές προσέγγισης του φαινομένου.

Η εκατέρωθεν χρονική επέκταση της ανάλυσης σε εμβληματικά κείμενα πριν την κατοχή και μετά τα Δεκεμβριανά. Λόγου χάριν το πρώτο γράμμα του γραμματέα του ΚΚΕ Νίκου Ζαχαριάδη προς τον ελληνικό λαό, και το γνωστό γράμμα «Εν πορεία» του Βελουχιώτη προς την Κεντρική Επιτροπή του κόμματος.

Επίσης, η ιδέα αναζήτησης του εθνικιστικού λόγου, εκεί που δεν θα έπρεπε να υπάρχει, μπορεί να διατρέξει ολόκληρο τον 20^ο αιώνα, ενδεικτικά: η δράση της ΕΔΑ, τα μηνύματα του παράνομου ΚΚΕ, οι απολογίες κομμουνιστών στα δικαστήρια, οι αντιδικτατορικές οργανώσεις, η ιδρυτική διακήρυξη της 3^{ης} Σεπτεμβρίου, οι προκηρύξεις της τρομοκρατικής 17Ν κ.α.

Τέλος, ο αποσιωπημένος ρόλος των μειονοτήτων: των Εβραίων, των Ρομά, της μουσουλμανικής μειονότητας Θράκης, της (σλαβο)μακεδονικής μειονότητας, των Τσάμηδων μοιάζει να μην έχουν χώρο, εκτός από την επίσημη ιστορία, ούτε στην αντί-αφήγηση του απελευθερωτικού αγώνα.

4.6 Παρέκβαση, αντί επιλόγου

Η πορεία αυτής της έρευνας προσπάθησε να δώσει τις πραγματικές διαστάσεις του εθνικιστικού λόγου, μια σκιαγράφηση η οποία τον ανέδειξε σε συστατικό μέρος της πραγματικότητας. Η επίδρασή του στην συγκρότηση του κόσμου γύρω μας θυμίζει, σε υπερβολή, τις αντιλήψεις του Καντ για τις «a priori» γνώσεις. Ο τρόπος πρόσληψης των αντικειμένων από την πλευρά του υποκειμένου απαιτεί τις διαστάσεις του χώρου και του χρόνου, στην ύστερη νεωτερικότητα θα προσθέταμε αυτή του εθνικισμού.

Επιστρέφοντας στην αφετηρία των υποκειμενικών σκοπών επιλογής και εκπόνησης της εργασίας, ο λόγος θα δοθεί παραφρασμένος στον Μαρξ και την περιβόητη 11^η θέση για το Φόιερπαχ, το θέμα δεν είναι να ερμηνεύσουμε τον εθνικισμό, αλλά τη σχέση του με το πλέγμα εξουσίας, την επίδρασή του στις υποτελείς τάξεις, ώστε να τον υπερβούμε διαλεκτικά.

Κλείνοντας και τον προλογικό «λογαριασμό» με το βάρος της ΕΑΜικής εποποιίας, ανατρέχουμε στην ψυχαναλυτική ερμηνεία του Πραγματικού και του Φανταστικού. Κανείς δεν αναζητά στο περασμένο μεγαλείο τη θνησιγενή δικαίωση για την αβάσταχτη πραγματικότητα. Η μετατροπή του ονείρου σε καταφυγή αντιστρέφει τους πραγματικούς όρους ύπαρξής του. Η επιλογή να θεωρηθεί η ζωή ως η συνειδητή εκδοχή του ονείρου, η συνειδητή του πραγματικότητα, δίνει τη δυνατότητα μιας καλύτερης ερμηνείας της, μιας ικανότητας να δούμε γύρω μας τα ονειρικά υλικά για τις νέες και ωριμότερες εφόδους στους ουρανούς, ώστε «να λάβουν τα όνειρά μας εκδίκηση»¹⁸.

---

¹⁸ Από τους στίχους του Οδυσσέα Ελύτη στο «Άξιον εστί».

Βιβλιογραφία

- Αγγελόπουλος, Γιώργος, Εθνοτικές ομάδες και ταυτότητες. Οι όροι και η εξέλιξη του περιεχομένου τους, Σύγχρονα Θέματα, Τεύχος 63,1997
<http://mahabbet.uom.gr/Researchers/Publications/Ethnic.pdf> (Τελευταία επίσκεψη 22/07/2021)
- Αθανασιάδης, Χάρης, 2014, Μερικές σκέψεις για την προβληματική του έθνους στην ιστοριογραφία της Ελληνικής Εκπαίδευσης,
https://www.academia.edu/41449482/82_Thoughts_on_the_question_of_nation_in_the_Greek_historiography_of_education (Τελευταία Επίσκεψη 03/08/2021)
- Αϊνστάιν, Αλβέρτος, Η θεωρία της Ειδικής και Γενικής Σχετικότητας, Αθήνα, 2006: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
- Αλτουσέρ, Λουϊ, Στοιχεία Αυτοκριτικής, Αθήνα, 1983: Εκδόσεις Πολύτυπο,
- Althusser, Lui, Για την ιδεολογία, Αθήνα, 1976: Ο Πολίτης, τευχ 3-4,
- Αντερσον, Μπένεντικτ, Φαντασιακές Κοινότητες, Αθήνα, 2019: Εκδόσεις Νεφέλη
- Βαζιούλιν, Βίκτορ Αλεξέγιεβιτς, Η λογική της ιστορίας, Αθήνα, 2013: Εκδόσεις ΚΨΜ
- Balibar, Etienne, Ο φόβος των μαζών, Σπινόζα, Μαρξ, Φουκώ, Αθήνα, 2010: Εκδόσεις Πλέθρον
- Βαρδακόστα, Ιφιγένεια, Η έννοια της επικοινωνίας και η εφαρμογή της στις Ακαδημαϊκές Βιβλιοθήκες : Μία πρώτη προσέγγιση., 2001 <http://eprints.rclis.org/9718/> (τελευταία επίσκεψη 01/08/2021)
- Benjamin, Walter, 1942 Θέσεις για τη φιλοσοφία της Ιστορίας
<https://www.openbook.gr/theseis-gia-ti-filosofia-tis-istorias/>
(Τελευταία Επίσκεψη 25/06/2021)
- Γαβριηλίδης, Άκης, Ο διαφοριστικός ρατσισμός του Νίκου Σβορώνου, Περιοδικό Θέσεις, Τεύχος 91, 2005
http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=896&Itemid=29 (Τελευταία επίσκεψη 25/07/2021)
- Γκοτσόπουλος, Θεόδωρος, Ετιέν Μπαλιμπάρ – Ιμμάνουελ Βαλλερστάιν, Φυλή, έθνος, τάξη. ΟΙ διαφορούμενες ταυτότητες. Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης , 2
<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/hpsa/article/view/15321/0> (τελευταία επίσκεψη 21/08/2021)
- Γληνός, Δημήτρης, Βελουχιώτης, Άρης, Τι είναι και τι θέλει το ΕΑΜ, Ο λόγος του Άρη στη Λαμία. <https://www.politeianet.gr/books/9789603032328-glinos-dimitris-stochastis-glinos-ti-einai-kai-ti-thelei-to-eam-belouchiotis-o-logos-sti-lamia-261512>
(Τελευταία Επίσκεψη 24/06/2021)
- Chandler, Daniel, 1994, Σημειωτική για Αρχάριους
<https://www.ellopos.gr/semiotics/> (Τελευταία Επίσκεψη 24/06/2021)

- Gellner, Ernest, Έθνη και Εθνικισμός, Αθήνα, 1992: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια
- Γουδέλη, Κυριακή, Εισαγωγή στη φιλοσοφία του Σπινόζα, Αθήνα, 2015: Εκδόσεις Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα
<https://repository.kallipos.gr/bitstream/11419/2711/7/Eisagogi%20sti%20Filosofia%20tou%20Spinoza%20PDF-KOY.pdf>
- Δεμερτζής Νίκος, Λίποβατς Θάνας, Δοκίμιο για την Ιδεολογία, Αθήνα, 1998: Εκδόσεις Οδυσσέας
- Δημητρόφ, Γκεόργκι, Ο Φασισμός, Αθήνα, 1975: Εκδόσεις Πορεία
- Δοξιάδης, Κύρκος, 1988, Foucault, Ιδεολογία, Επικοινωνία
<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/view/7407>
(Τελευταία Επίσκεψη 29/06/2021)
- Δρακόπουλος Σταύρος, Γκότης Μιχαήλ, 2015, Σύγχρονες προσεγγίσεις στη μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών.
<https://repository.kallipos.gr/handle/11419/1882> (Τελευταία Επίσκεψη 25/06/2021)
- Ζιάκας, Θεόδωρος, Εθνικισμός και Αριστερά, Θεσσαλονίκη, 1988: Εκδόσεις Πελεκάνος
- Harman, Cris, Μαρξισμός και Εθνικισμός, Αθήνα, 2018: Εκδόσεις μαρξιστικό βιβλιοπωλείο
- Hobsbawh, Eric, Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα, Αθήνα, 1994: Εκδόσεις Καρδαμίτσα
- Hroch, Miroslav, Εθνικό κίνημα και Βαλκάνια, Αθήνα, 1996: Εκδόσεις Θεμέλιο
- Θεοδωρίδης, Πέτρος, 2001, Προσωπική ταυτότητα, εθνική ταυτότητα και ιδιότητα του πολίτη, <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/sas/article/view/544> (Τελευταία Επίσκεψη 29/06/2021)
- Ισαρή Φίλια, Πούρκος Μάριος, Ποιοτική Μεθοδολογία Έρευνας, Αθήνα, 2015: Εκδόσεις Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα
- Καλτσώνης, Δημήτρης, Τι είναι το κράτος; Τι δημοκρατία χρειαζόμαστε;, Αθήνα, 2016: Εκδόσεις Τόπος
- Καρακασίδου, Αναστασία, Μακεδονικές ιστορίες και πάθη 1870-1990, Αθήνα, 2000: Εκδόσεις Οδυσσέας
- Καστοριάδης, Κορνήλιος, Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας, Αθήνα, 2010: Εκδόσεις ΚΕΔΡΟΣ
- Kediurie, Elie, Ο Εθνικισμός, Αθήνα, 2017: Εκδόσεις Παπαζήση
- Κιτρομηλίδης, Μ. Πασχάλης, Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός, Αθήνα, 2012: Εκδόσεις ΜΙΕΤ

- Κουμπουρλής, Γιάννης, 1995. Το εθνικό φαινόμενα στα έργα των Ε. Γκέλνερ και Μπ. Άντερσον, δοκίμες τεύχος 3.
<http://pandemos.panteion.gr/index.php?op=record&pid=iid:539&lang=el>
 (Τελευταία Επίσκεψη 28/06/2021)
- Kristeva, Julia, Έθνη χωρίς Εθνικισμό, Αθήνα, 1997: Εναλλακτικές Εκδόσεις
- Κυβέλλου Ευαγγελία, Αθήνα, 2007. Το Στάδιο του Καθρέφτη,
http://e-psychotherapia.blogspot.com/2010/09/blog-post_19.html
 (Τελευταία Επίσκεψη 24/06/2021)
- Kuhn, Thomas, Η δομή των Επιστημονικών Επαναστάσεων, Αθήνα, 2020: Εκδόσεις Σύγχρονα Θέματα
- Λαγόπουλος Αλέξανδρος, Boklund-Λαγοπούλου Κάριν, Θεωρία Σημειωτικής, Η παράδοση του Ferdinand de Saussure, Αθήνα, 2016: Εκδόσεις Πατάκη
- Λεβί, Μισέλ, Το εθνικό ζήτημα, από το Μαρξ μέχρι σήμερα, Αθήνα, 1993: Εκδόσεις ΣΤΑΧΥ
- Λεβί, Μικαέλ, Ρόζα Λούξεμβουργκ(1919-2019), Σοσιαλισμός ή βαρβαρότητα, διεθνισμός ή εθνικισμός, Αθήνα, 2019: Εκδόσεις νήσος
- Λέκκας, Παντελής, Η εθνικιστική ιδεολογία, Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία, Αθήνα, 2011: Εκδόσεις Παπαζήση
- Λέκκας, Παντελής, Ο υπερταξικός χαρακτήρας του Εθνικιστικού Λόγου, Μνήμων, τόμ 16, <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/mnimon/article/view/8255> (τελευταία επίσκεψη, 20/07-2021)
- Λένιν, Βλαντίμιρ, Κράτος και Επανάσταση, Αθήνα, 1976: Εκδόσεις Θεμέλιο
- Λένιν, Βλαντίμιρ, Ιμπεριαλισμός Ανώτατο Στάδιο του Καπιταλισμού, Αθήνα, 2005: Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή
- Λένιν, Βλαντίμιρ, Κριτικά Σημειώματα πάνω στο Εθνικό Ζήτημα, Αθήνα, 1992: Εκδόσεις ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ
- Λιάκος, Αντώνης, Πως στοχάστηκαν το έθνος αυτοί που ήθελαν να αλλάξουν τον κόσμο, Αθήνα, 2005: Εκδόσεις Πόλις
- Λιάκος, Αντώνης, Πως το παρελθόν γίνεται ιστορία;, Αθήνα, 2007: Εκδόσεις ΠΟΛΙΣ
- Λίποβατς, Θάνος, 2001, Εθνικισμός και θρησκεία στη νεωτερικότητα
<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/sas/article/viewFile/543/546>
- Λούκατς, Γκεόρκι, Ιστορία και Ταξική Συνείδηση, Αθήνα, 2001: Εκδόσεις Οδυσσέας
- Λυριντζής, Χρήστος, 1995, Περί Εξουσίας: ο Φουκώ και η ανάλυση μιας επίμαχης έννοιας. <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/view/7254>
 (Τελευταία Επίσκεψη 29/06/2021)

- Μάο, Τσετούγκ, Φιλοσοφικά Κείμενα, Αθήνα, 2013: Εκδόσεις εκτός των τειχών
- Μαρκούζε, Χέρμπερτ, Ελευθερία, Ψυχανάλυση και Πολιτική, Αθήνα, 2001: Εκδόσεις ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ
- Μαρξ, Καρλ, Το Κεφάλαιο, Τόμος Πρώτος, Αθήνα, 1976: Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή
- Μάρξ, Καρλ, Ο Λουδοβίκος Φόιερμπαχ και το τέλος της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας, Αθήνα, 2007: Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή
- Μαρξ, Καρλ, Κριτική της πολιτικής οικονομίας, Αθήνα, 2010: Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή
- Μαρξ Καρλ, Ένγκελς Φρίντριχ, Η Γερμανική Ιδεολογία, Τόμος 1^{ος}, Αθήνα, 1999: Εκδόσεις Gutenberg
- Μαρξ, Καρλ, Κριτική της εγγελιανής φιλοσοφίας του κράτους και του δικαίου, Αθήνα, 1978: Εκδόσεις Παπαζήση
- Μαρξ Καρλ, Ένγκελς Φρίντριχ, Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος, Αθήνα, 1984: Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή
- Μεταξόπουλος, Αιμίλιος, 1986, Μαρξιστική ιστοριογραφία της επιστήμης: Προβλήματα και προοπτικές.
<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/viewFile/7228/6946.pdf>
 (Τελευταία Επίσκεψη 25/06/2021)
- Μιχαήλ, Δόμνα, Έθνος, Εθνικισμός και Εθνική Συνείδηση, Θεσσαλονίκη, 2015: Εκδοτικός οίκος Κ.&Μ. Αντ. Σταμούλη
- Μηλιός, Γιάννης, 1821 Ιχνιλατώντας το Έθνος, το Κράτος, και τη Μεγάλη Ίδια, Αθήνα, 2020: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια
- Μηλιός, Γιάννης, 2000, http://users.ntua.gr/jmilios/Ell_Koin_Sxim_a.pdf
- Μηλιός, Γιάννης, Ο Μαρξισμός ως σύγκρουση τάσεων, Αθήνα, 1996: Εναλλακτικές Εκδόσεις http://users.ntua.gr/jmilios/Marxismos_Syγκrousi_Taseon.pdf (τελευταία επίσκεψη, 20-07-2010)
- Μηλιός, Γιάννης, Εκπαίδευση και Εξουσία, Αθήνα, 1984: Εκδόσεις Θεωρία ΕΠΕ
- Μπακούνιν, Μιχαήλ, Θεός και Κράτος, Αθήνα, 1986: Εκδόσεις Ελεύθερος Τύπος
- Μπαλιμπάρ Ετιέν, Βαλλερστάιν Ιμμανουλ, Φυλή, Έθνος, Τάξη, οι διαφορούμενες ταυτότητες, Αθήνα, 1991: Εκδόσεις Πολίτης
- Μπιτσάκης, Ευτύχης, Ρήξη ή ενσωμάτωση;, Αθήνα, 2014: Εκδόσεις ΚΨΜ
- Ozkirimli, Umut, Θεωρίες του Εθνικισμού, Αθήνα, 2013: Εκδόσεις Ι. Σιδερής

- Παπαδόπουλος, Χρήστος, 2016, 12 Οκτώβρη 1944: Τα δύο αντίπαλα στρατόπεδα και η ουτοπία της εθνικής συμφιλίωσης, <https://rproject.gr/article/12-oktovri-1944-ta-dyo-antipala-stratopeda-kai-i-oytopia-tis-ethnikis-symfiliosis> (τελευταία επίσκεψη 15/09/2021)
- Πουλαντζας, Νίκος, Το Κράτος Η Εξουσία, ο Σοσιαλισμός, Αθήνα, 2008: Εκδόσεις Θεμέλιο
- Πουλαντζας, Νίκος, Οι Κοινωνικές Τάξεις στον Σύγχρονο Καπιταλισμό, Αθήνα, 2008: Εκδόσεις Θεμέλιο
- Πουλαντζάς, Νίκος, Πολιτική Εξουσία και Κοινωνικές Τάξεις, τόμος Α, Αθήνα, 1975: Εκδόσεις Θεμέλιο
- Πουλαντζάς, Νίκος, Πολιτική Εξουσία και Κοινωνικές Τάξεις, τόμος Β', Αθήνα, 1975: Εκδόσεις Θεμέλιο
- Puhle, Hans-Jurgen, 1994, Εθνικά Κράτη, Εθνικισμός και Δημοκρατία στην Ευρώπη. 19^{ος} – 20ός Αιώνας
<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/hpsa/article/viewFile/15301/13755>
(Τελευταία Επίσκεψη 30/06/2021)
- Ράιχ, Βίλχεμ, Η πάλη των τάξεων και η Ψυχανάλυση, Αθήνα, 1977: Εκδόσεις ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ
- Ράιχ, Βίλχεμ, Οι ρίζες της σεξουαλικής καταπίεσης, Αθήνα, 1980: Εκδόσεις ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ
- Ριζοσπάστης, εφημερίδα, <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=4600584>
(Τελευταία Επίσκεψη 24/06/2021)
- Σαμίρ, Αμίν, Τάξη και Έθνος, Αθήνα, 1996: Εκδόσεις Ηρόδοτος Ιδέες και Έρευνα
- Smith, Anthony D., Εθνική Ταυτότητα, Αθήνα, 2000: Εκδόσεις Οδυσσέας
- Στάλιν, Β. Ιωσήφ, Ζητήματα Λενινισμού, Αθήνα, 1990: Εκδόσεις Αλφειός
- Τερζάκης, Φώτης, 2020, Εθνικισμοί σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο
https://animmusnecandi.blogspot.com/2020/08/blog-post_83.html
(Τελευταία Επίσκεψη 28/06/2021)
- Τρότσκι, Λεόν, Λογοτεχνία και Επανάσταση, Αθήνα, 2003: Εκδόσεις Παρασκήνιο
- Τσιόλης, Γεώργιος, 2015, Ανάλυση ποιοτικών δεδομένων: διλήμματα, δυνατότητες, διαδικασίες, https://www.researchgate.net/profile/Giorgos-Tsiolis-2/publication/296014223_Analyse_poiotikon_dedomenon_dilemmata_dynatotetes_diakasies/links/57336cc108aea45ee838f602/Analyse-poiotikon-dedomenon-dilemmata-dynatotetes-diakasies.pdf (Τελευταία Επίσκεψη 23/08/2021)
- Τσίτσοβιτς, Τόνια, Βόρειοι και Νότιοι: πώς η Ιστορία τού χθες γεννά την υστερία τού σήμερα, 2018, https://www.efsyn.gr/themata/thema-tis-efsyn/152414_boreioi-kai-notioi-pos-i-istoria-toy-hthes-genna-tin-ysteria-toy (τελευταία επίσκεψη 01/08/2021)

- Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος, Η εξουσία ως λαός και ως έθνος, περιπέτειες σημασιών Αθήνα, 1999: Εκδόσεις Θεμέλιο, <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/sas/article/view/557> (Τελευταία Επίσκεψη 30/06/2021)
- Φρακουδάκη, Άννα, Η εθνική ταυτότητα, το έθνος και ο πατριωτισμός, Αθήνα, 2004: Κλειδιά και αντικλειδιά, <https://keys.museduc-mm.gr/book27/book27.pdf> (Τελευταία επίσκεψη, 13/08/2021)
- Φουκώ, Μισέλ, Εξουσία, Γνώση και Ηθική, Αθήνα, 1987: Εκδόσεις Ύψιλον (Τελευταία Επίσκεψη 02/07/2021)
- Φρόντ, Σίγκμουντ, Γενική θεωρία των νευρώσεων, Αθήνα, 2010: Εκδόσεις Δαμιανός
- Φρόντ, Σίγκμουντ, Ψυχολογία των Μαζών και Ανάλυση του Εγώ, Αθήνα, 2012: Εκδόσεις ΝΙΚΑΣ
- Freud, Sigmund, Το μέλλον μιας αυταπάτης, Αθήνα, 2011: Εκδόσεις ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ
- Freud, Sigmund, Ο πολιτισμός πηγή συστυχίας, Αθήνα, 2011: Εκδόσεις ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ
- Χάινριχ, Μιχαελ, Το Κεφάλαιο του Μαρξ. Εισαγωγή στους τρεις τόμους, Αθήνα, 2017: Εκδόσεις future
- Χάμπερμας, Γιουργκενς, Τεχνική και επιστήμη σαν ιδεολογία, Αθήνα, 1980: Εκδόσεις 70
- Wallerstein, Immanuel, Για να καταλάβουμε τον κόσμο μας, Θεσσαλονίκη, 2009: Εκδόσεις Θύραθεν
- Weber, Max, Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού, Αθήνα, 2010: Εκδόσεις Το Βήμα
- Weber, Max, Η επιστήμη ως επάγγελμα. Κριτική της θεωρίας του Stammeler. Η γέννηση του σύγχρονου καπιταλισμού, Αθήνα, 1989: Εκδόσεις Παπαζήση